

Encamên Psîkolojîk ên Serboriyên Trawmayê li ser Pêşketina Jinên Kurd ên Penaber li Yekîtiya Ewrûpayê

Encamên Dawiyê û Dîroka
Raboriya Anketeke li
Pênc Welatên Ewrûpî û Tirkîyeyê

Bi hevkarîya

Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad, Rotterdam
Zanîngeha Utrechtê, Beşa Psîkolojiya Klînîkê û
Tendurustiyê

Navenda Agahdariyan a Kurdistanê, Parîs
hatiye birêvebirin û weşandin

Di ware Aboirê de Komîsyona Ewrûpayê Bernameya
Daphne û Weqfa CIBO'yê piştgirî daye

ISBN/EAN: 978-90-812050-1-6

Weşanên Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad

Encamên Psîkolojîk ên Serboriyên Trawmayê li ser Pêşketina Jinên Kurd ên Koçber li Yekîtiya Ewrûpayê

Encamên Dawiyê û Dîroka Raboriya Anketeke
li Pênc Welatên Ewrûpî û Tirkîyeyê

Bi hevkarîya

Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad, Rotterdam

Zanîngeha Utrechtê, Beşa Psîkolojiya Klînîkê û Tendurustiyê

Navenda Agahdariyan a Kurdistanê, Parîs

hatiye birêvebirin û weşandin

Di ware Aborî de

Komîsyona Ewrûpayê Bernameya Daphne û Weqfa CIBO'yê

piştgirî daye

© 2007 Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad
Willebrordusplein 10a
NL-3037 TC Rotterdam
Têlêfon: 0031 (0) 10 465 18 00
Faks: 0031 (0) 10 265 14 65
E-mail: info@freewomensfoundation.org
Internet: [//www.freewomensfoundation.org](http://www.freewomensfoundation.org)

Yekane berpirsiyariya naverok û mafê nivîsandinê ya vê weşanê bi nivîskar û weşangeran e. Ne Komîsyona Ewrûpayê, ne jî sazî û ferdên tevkariya pêkhatina vê projeyê kirine ji naverokê ne berpirsiyar in. Ti aliyên ku beşdarbûne nikarin ji ber bikaranîna muhtemel a agahdariyên di vir de, berpirsiyar werin girtin.

Dizayna Berg û mîzampaja ji bo çapê : Annett Bender, Elmanya
Çapxane: Druckerei Zollenspieker, Elmanya
Buroya redaksiyonê ji bo versiyona bi Ingilîzî: Leonardo Solutions, Elmanya
Redaksiyon û wergera bi Kurdî: Lokman Turgut, Franse

Hejmara weşanê ya IFWF No. 1
ISBN/EAN: 978-90-812050-1-6

Naverok

Agahdarî li ser Wergerê	9
Pêşgotin	13
Der barê weşangeran de	17
Fikrên Pisporê ji derve	18
Tevkar û Malavayî	21
Beş I – Destpêk	23
1 Helwesta Giştî û Raborî	23
2 Rewşa Jinên kurd li Çar Parçeyên Kurdistanê	25
2.1 Kurd – Dîroka Neteweyêke Bêdewlet ta 1923'an/Kurtebir	25
2.2 Jinên kurd Çawa Dijîn	30
2.2.1 Jinên kurd li Tirkîyeyê û Bakurê Kurdistanê	30
2.2.2 Jinên kurd li Iraqê û Başûrê Kurdistanê	45
2.2.3 Jinên kurd li Îranê û Rojhilatê Kurdistanê	53
2.2.4 Jinên kurd li Sûriyê û Başûrrojawayê Kurdistanê	61
3 Rewşa Jinên Kurd ên Penaber li Yekîtiya Ewrûpayê	66
3.1 Koçberiya ber bi Ewrûpayê ve	66
3.2 (Ne-)Darîçavbûn û Navxerakirina Nasnameya Neteweyî	68
3.3 Zorderiya Cinsî û Azadiya Jinên Kurd	69
3.4 Jinên Kurd ên Penaber û Trawma	71

Beş II – Encamên Dawiyê û Netîceyên Lêkolînê	73
1 Raboriya teorîk	73
1.1 Cihêtiyên Etnîk û Trawma	74
1.2 Cins û Trawma	75
1.3 Jicîhkirina li Hundir li hember ya ber bi Derve ve û Trawma	77
1.4 Çandîbûn – Faktora Jibîrkirî	78
1.5 Jinên kurd ên Penaber li Yekîtiya Ewrûpayê	79
1.6 Li Alîkariyê Pirsîn û Trawma	83
1.7 PTSD: Gelo Têgîneke di ware Çandî de Derbasdar e?	85
1.8 Armanca Lêkolînê û Pirsên Lêkolînê	88
2 Rêbaz	89
2.1 Dîzayn	89
2.2 Beşdar û Xisletên Mînakan	90
2.3 Amûr	92
2.4 Prosedur	96
2.5 Analîzên statîstîk	99
3 Encam	99
3.1 Demografiyên Civakî û Tendurustiya Derûnî	99
3.2 Koçberî û Tendurustiya Derûnî	100
3.3 Serboriyên Trawmatîk	102
3.4 Serboriyên Civakî û Tendurustiya Derûnî	102
3.5 Zextên Din	103
3.6 Reaksiyonên Depresîf	105
3.7 Panîk û Reaksiyonên Tirsê	106
3.8 Reaksiyonên Zexta Piştî Trawmayê	106
3.9 Jiheqderketin û Bixwebawerî	106
3.10 Adaptasyona Çandî	107
3.11 Bandora Jicîhkirina li Hundir	107
3.12 Bandora Şideta Nava Malê	108
3.13 Pêşbêjên Nişaneyên Pirsgirêkên Tendurustiya Derûnî	109
3.14 Pêşbêjên Nexweşiya Zexta Piştî Trawmayê	109

3.15	Li ber Mînakên din Girtin	110
3.16	Li Alîkariyê Pirsîn	110
3.17	Fikrên li ser ‘Rûmet’ û ‘Namûs’ê	112
4	Nîqaş	113
4.1	Encamên Sereke li ser Tendurustî, Jiheqderketin, Çandîbûn û li Alîkariyê Pirsînê	113
4.2	Profilên Rîskê – Bandora Jicihkirina li Hundir	115
4.3	Ramanên Metodolojîk	116
4.4	Geremolên Pratîk û Klînîk	118
	Beş III – Pêşniyar	119
	Beş IV – Servekirin:	122
1.	Şahidiyên Jinên kurd ên Penaber	122
1.1	Bûyer 1 – Amed/Tirkiye	122
1.2	Bûyer 2 – Swêd	126
1.3	Bûyer 3 – Elmanya	127
1.4	Bûyer 3 – Elmanya	130
1.5	Bûyer 5 – Holenda	132
2	Danezaneke Paşê ya Jineke Beşdarî Lêkolînê Bûyî	135
3	Forma Pirsan	140
	Beş V – Çavkanî	169

Agahdarî li ser Wergerê

Di wergera Kurdî ya vê pirtûkê de çend xalên ku em dixwazin balê bikîşînin ser wan hene. Beriya her tiştî wergera li ber destê we, ne wergereke gotin bi gotin e. Wergerê bi amadekirina pirtûkê re destpê kir û ji ber vê yekê jî sererastkirina wê bi serê xwe bû.

Di wergerê de li ser hin mijarên di rastnivîsa Kurmancî de ku li ser wan hîn lihevhatinek nîne, tercîh hatin kirin. Li gor vê navên taybet ên welat, bajar, gel û hwd. gava weke nav hatin bikaranîn, bi tîpeke mezin destpê dikin (weke mînak, “Bajarê Kurdan”, “Kurdî zimanê wan ê dayikê ye”). Lê dema ev nav vediguherin rengdêran wê demê bi tîpa piçûk destpê dikin (weke mînak, “jinên kurd”, “artêşa tirk”, “kevneşopiyên kurdî”).

Di rastnivîsa hin peyvên de estetîk weke bingeh hate pejirandin. Weke mînak ji formên “aşkera”, “aşkere”, “hişkera” û “eşkera” me ji bo wergera xwe “eşkera” bijart, ji ber sedema estetîka dengdêran. Wekî din di navbera “huqûq” û “hiqûq”ê de me “huqûq” bijart. Li aliyê din Navên “Berzanî” û “Telebanî” jî li gorî bilêvkirina Kurmancî hatin nivîsîn û formên “Barzanî” û “Talabanî” nehatin bikaranîn.

Me hin peyvên bi eslê xwe erebî ku gelek caran ji aliyê Kurdên li Bakurê Kurdistanê ve geh bi vî rengî û geh bi rengekî din tên bikaranîn li gorî bilêvkirina Kurmancî nivîsîn. Weke mînak “teşxîs” ji koka “ş x s” ye û hersê tîpên vê kokê di Kurmancî de hêsan têne bilêvkirin. Lê dîsa jî gelek caran em di nivîsên bi Kurdî de rastî “teşhîs” an jî di çewtiyeke bi heman rengî lê berovajî tên; ji berdêla “întîharê” “întîxar” tê nivîsin.

Xaleke din a ku me tercîh kir şewazê nivîsa “ti” ye. Ji bo ku bi kesê duyem ê yekhejmar re têkel nebe me “tu caran”, “tu kesî” û hwd. tercîh nekir, lê “ti caran”, “ti kes” bi kar anî.

Du caran heman dengdar li cem hev nehate nivîsin, ji bilî ger peyv ji du gotinan pêk hatibe (weke mînak, serokkomar, destekkirin, pirrengî, kurttir). Li gorî me tevî ku du caran li cem hev nivîsîna heman dengdarê dikare

alîkariyê bide mirov gotinan ji hev derbixe (weke mînak, “birîn” û “birrîn”), dîsa jî Kurmancî derfetê dide mirovî bi xêra kontekstê zanibe kîjan peyv hatiye bikaranîn.

Di navê dewletan de jî em bilêvkirina Kurmancî ji xwe re weke bigehê tercîha xwe dipejirînin. Me “Ewropa” tercîh nekir û “Ewrûpa” nivîsî. Li aliyê din me “Amerîka” tercîh nekir “Emerîka” nivîsî. Ji ber vê yekê jî me kurteya “DYA” bi kar neanî û “DYE” nivîsî. Ji bo “yewnan” jî me forma “yûnan” tercîh nekir.

Kurteyên me bi kar anîn û neanîn jî hene. Me bi giştî kurteyek dema bi kar anî û ev kurte bi Ingilîzî be, wê demê me carekê bi jêrenotê ev kurte bi Kurmancî rave kir û di dewama deqê de timê ev kurte bi kar anî (weke mînak PTSD). Yek ji kurteyên me bi kar anî jî “BZ” ye ku bi wateya “beriya zayîne” ango “beriya jidayikbûna Îsa” tê bikaranîn.

Me wekî din di gotinan de jî hin tercîh kirin. Li gor vê em “sûc” bi kar nayînin, lê “guneh” bi kar tînin, “ol” bi kar nayînin lê “dîn” bi kar tînin û ji berdêla “stresê” jî me pirî caran “zext” tercîh kir û ji cins û zayendê me bêhtir cins tercîh kir.

Mijareke ku ne rasterast pêwendî rastnivîsê ye, mijara tewanga lêkerên derbasker di dema buhurî de ye. Helbet me bi awayekî giştî rêz ji ergatîvîteyê re girt. Lê li gorî me hin rêzikên zimên li pêşiya yên din tên. Weke mînak bi giştî tê pejirandin ku “ezafe” ji “tewangê” pêştir e: “Ji keçê re got”. Lê “Ji keça baş re got”. Tevî ku di herdu hevokan de jî “keç” tewandiye di hevoka diduyan de “ezafe” tenê heye. Ji bo tewanga lêkeran jî mirov dikare heman tiştî bêje. Di Kurmancî de di hevokê de divê bi awayekî kirde diyar be, yan jî nediyariya wî eşkere be. Ango dema me got “keçê got” bi xêra tewangê em baş dizanin ku kirde yekhejmar e. Dîsa dema em bêjin “keçan got” dîsa eşkere ye ku kirde pirhejmar e. Lê dema me reng da kirdeyan û ezafe keta şûna tewanga wan wê demê kirde hinekî zelûl dibe. Ango em nabêjin “keçên kurd got”, lê “keçên kurd gotin”. Sedema vê jî wendabûna nişaneyên tewanga kird-eyê/yî ye. Lê dema kirde bi giştî nediyar be wê demê jî em forma kesê sêyem ê pirhejmar bi kar tînin. Tevî ku em dizanin kirde pirhejmar jî be, yek hejmar jî be lêkerên derbasker di dema buhurî de ne li gorî kirde lê li gorî objeyên

yekser ditewin. Li aliyê din me lêkera “lîstin” ê weke derbasder qebûl nekir. Ji ber ku ji bo derbasker be divê objeyên yekser karibe bigire. Lê lîstin di rastiya xwe de objeyan ne-yekser digire. Weke mînak, “ez bi gokê dilîzim” (weke, “ez bi film dikenim”). Ji ber wê jî di dema buhurî de em awayê “ez bi gokê lîstim” bikartînin (weke, ez bi film kenim).

Ji bo ne-erêniya lêkera bûnê (kopul) me pêşeka naker ji lêkerê cihê nekir. Çawa ku em “ne kir” an jî “na bêje” nanivîsin me “nîn e” jî nenivîsî. Ji ber ku lêker li vir tê nakirin. Dema mirov “ne Kurd e” dinivîse, wê demê nav tê nakirin û mirov dikare nav û pêşeka naker ji hev cihê binivîse.

Ji bo referansan kurteyên Ingilîzî bi Kurmancî weke gotinan hatin nivîsin. Ji berdêla “cf.” ve me “li ber hev bigire” nivîsî, ji bo “et al.” me “û yên din nivîsî”. Ji bo kurteya rûpel “p.” jî me “r.” nivîsî. Lê ev werger û kurteyên Kurmancî di beşa çavkaniyan de nehatin dubarekirin, ji ber ku çavkanî bi tevahî bi Ingilîzî hatin danasîn.

Pêşgotin

Gelek tabûyên di nav konteksta şiddeta li dijî jinê de nedihatîn bilêvkirin, bi xêra hewldanên wêrek yê gelek çalakgerên mafên jinan û saziyên jinan di van 10 salên dawiyê de eşkere bûn. Gunehên mîna “kuştinên ji bo namûsê”, şîdeta nava malê, seqetkirina endamên cinsî yê jinan (Sinetkirina Jinan), êşkenceya cinsî û destavêtin weke gunehê şer bûne mijarên nîqaşên civakî û kampanyayên navneteweyî. Ev bandorê li Jînenîgariya bi milyonan jinan dike. Di hemû civakên baviksalar de, şîdeta li ser hîmê cinsan a di tayfeke fereh de û cihêkariya di asta malbatê û saziyan de, ji bo jinan rê li rîskeke mezin a serboriyên trawmatîk vedike. Ji bo ku mirov bi awayekî berdâr li dijî wan têbikoşe hîn jî gelek aliyên şîdeta li ser hîmê cinsan û şîdeta hatî cinsîkirin û bi taybetî têkîliya wan a dualî bi şewazên din ên cihêkariyê re divê ji nêz ve werin lêkolan.

Li hember vê raboriyê, ji sala 2000'î û vir ve rêxistinên mafên jinan û çapemeniyê destpê kir, bala xwe dane rewşa jinên kurd. Ji wê demê ve rojnameyan der barê rêjeya gelekî mezin a xwekuştina jinan li bajarê Kurdan Batmanê (Tirkiye), xweşewitandinên jinan li herêmên Kurdan ên Iraq û Îranê, an jî rêjeyên pêkhatina “kuştinên ji bo namûsê” de nivîsîn ku jiyana gelek jinên kurd li welatên wan û li cihên koçberî wan bûne dixê tehlûkeyê. Lê ev çend xalên balkêş têrê nakin mirov mînakên tekilîhev ên cihêkariyê û şewazên şîdetê ku bandorê li jiyana jinên kurd dike, vebêje. Şîdeta baviksalar di nava saziya civaka ‘kevneşop’ de ne şewaza yekane ye ku jinên kurd pêre rûbirû dimînin. Lê belê şîdeta weha dikare jiyana jinên kurd bixê tehlûkeyê, weke jinên hemû civakên baviksalar. Tepisandina çandî, neteweyî, aborî û siyasî ya Kurdan li Tirkiye, Iraq, Îran û Sûriyê ev bûn zêdeyî çar nîşan ku jiyana wan diyar dike.

Hevbandoriya cihêkariya neteweyî, derfetên dijber, penaberî û koçberiya bi darê zorê, komkujî û şer tevî tepisandina cinsan di derdorên sazibûyî de û li malê ji bo jinên kurd bûne şert û mercên rîskên girîng ji bo mafên jinên kurd, ji bo jiyana û tendurustiya wan. Hejmareke mezin a jinên kurd şahidiya êşkenceya cinsî û destavêtinê ji aliyê hêzên ewlekariyê ve kirine. Heta niha, dadgehên gunehên edlî û Dadgeha Mafên Mirovan a Ewrûpayê bi hin dozên ferdî yê bînpêkirina mafên mirovan li dijî jinên kurd lebikîne. Lê hîn jî hej-

mareke mezin ya bînpêkirinên mafên mirovan li dijî jinên kurd hene ku nehatine raporkirin û nehatine belgekirin. Tevî pêdivî û pîrsgirêkên muhtemel, heta niha encamên derûnî û civakî yên serboriyên trawmayê yên jinên kurd nebûne mijara lêkolînên zanistî. Bi serê xwe xwekuştinên jinan ku li herêmen cihê yên Kurdan zêde dibin rîskeke muhtemel ji bo jinên kurd ên trawmatîzekirî li welatên Yekîtiya Ewrûpayê nîşan dide. Pêdiviya lêkolîna sedem û encamên trawmayê di nav jinên kurd ên penaber de û gihandina alîkariyê ji bo kesên mexdûr bû daxwazê berbelav a ferd û saziyên di nava civaka kurd de û ji derveyî wê.

Bi balkişandina ser sedem û bandorên şidetê, me ne niyêt e em jinên kurd mexdûr bikin. Berovajî vê jinên kurd rolekî sereke di pêşxistin û rêveberina vê projeyê de listin. Daxwazên wan: “Kuştina jinan rawestînin!” û “Jinên kurd aştiyê dixwazin!” bûne sloganên rasthatina Roja Navneteweyî ya Jinan di 8’ê Adarê de û Roja Navneteweyî ya Tinekirina hemû Şewazên Şideta li dijî Jinê 25’ê Mijdarê. Ev daxwaz di tevahiya jiyana wan a rojane de bandorê li wan dike. Hem liv û lebata tevgera jinên ciwan ên Kurd li her çar perçeyên welatê parçekirî, hem jî liv û lebata azadîxwaz a gelek çalakger û rêxistinên kurd ên mafên jinan bédengî şikandin. Bi binavkirin û eşkerekirina şewazên cihê yên şidetê re ku jin bi xwe û gelek nîfşên jinan beriya wan weke jin, weke penaber û weke Kurd bi wan re rûbirû mabûn, wan destpê kir li rê û alavên ji heqî wan derketinê geriyên.

Nêzîkbûnek fikirê tevkariyê bû, ji bo dagirtina cihê kêmasiya lêkolînên zanistî di vê qadê de. Avakirina bingehekî zanistî ji bo rêxistinên jinan, Rêxistinên Derveyî Hukûmetê, biryardar, xizmetên tendurustiyê û pişporan pêwîst xuya dikir, da ku alîkariya wan bike têgihîştineke li gorî pîrsgirêkên heyî pêşbixin û hevkarîyê bike ji bo peydekirina çareseriyên guncav. Ji bo ku ji pîrsgirêkê re bibe bersiv, Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad ji Rotterdamê dest bi hevkarîyê ji nêz ve bi psîkyatrîstên Kurd re, bi Beşa Psîkolojiya Klînik a Zanîngeha Utrechtê, Navenda Agahdariyan a Kurdistanê ji Parisê û bi hejmarek komeleyên Jinên kurd li Ewrûpa û li Tirkîyeyê re kir. Armanca me ew bû ku em daneyên bingehîn der barê pîrsgirêkê de kom bikin û binê pêşniyarên ji bo çalakîyên paşerojê ji bo saziyên YE’yê di vê mijarê de xêz bikin, di nav vê de xizmeta guhdariya tendurustiyê û rêxistinên ku alîkariyê pêşkêşî mexdûran dikin jî hene.

Rapora lêkolînê ji çar beşên sereke pêk tê:

Pêşî di beşa destpêkê de lêkolîneke giştî li ser rewşa dîrokî û ya niha ya jinên kurd li welatê wan hatiye nivîsîn. Bi awayekî têkel taybetmendiyên sereke yên tepisandina cins, zordariya li ser nasnameya neteweyî, pêvajoyên şer û penaberiyê ku serboriyên jinên kurd in, hatine ravekirin. Me paşê rewşa heyî ya jinên kurd ên koçber li Yekîtiya Ewrûpayê danasiye.

Beşa duyem behsa metodolojiya zanistî û ramanên teorîk û têngînî dike ku pêwendî birêvebirina vê lêkolînê ne. Ev beş encamên navendî û statîstîkên ji nîrxandinên formên pirsan derketî holê digire nav xwe. Ev bi riya analîzên çendahiî û çawahînî ya daneyan, liberhevgerîna hin celebên û encamên dawî yên zanistî der barê encamên psîkolojîk ên serboriyên trawmayê li ser pêşketina jinên kurd ên koçber li Tirkiyeyê û Yekîtiya Ewrûpayê pêk hat.

Beşa sêyem, pêşniyarên ku ji encamên lêkolînê derketî holê digire nav xwe. Em van ji bo destekdayîne girseya mebesta projeyê diweşînin. Ev girseya mebesta projeyê ji pisporên guhdariya tendurustiyê, stargeh û rêxistinên jinan, Rêxistinên Derveyî Hukûmetan, biryardar û saziyên xizmetên civakî pêk tê. Bi vî awayî em hêviya xwe tînin ziman ku hemû aktor di qada çalakiyên xwe de gavên pêketî bavêjin, da ku piştgiriya bidin pêşgirtina serboriyên trawmatîk ên pêşî li wan dikare were girtin û her weha alîkariya pêwîst bidin jinên kurd ên penaber ên trawmatîze bûne.

Weke gava çarem, me şahidiyên serboriyên jiyane yên pênc jinên kurd ên koçber li vê rapora lêkolînê zêde kirin. Di pêvajoya lêkolînê de hevpeyvîn bi van jinan re hate kirin. Bi gotinên xwe ew pêwendîya hin bûyerên diyarker ên jînenîgariya xwe bi hev re datînin. Ji bo me girîng bû em van şahidiyan li raporê zêde bikin. Ew raboriya daneyan pêk tîne ku me der barê jiyane jinên kurd ên koçber de derxistin pêş. Ji bilî vê, ew fikrekî der barê serboriyên girîng ên berçav ên mirovan ên li pey kesa de dide me. Mixabin ev jînenîgarî ne “mînakên herî zêde şoke dikin” in ku me guhdariya wan kir. Ev ew weke mînakên ferdî yên bûyer û pîrsgirêkan bijartin ku ji aliyê gelek jinên kurd ve behsa wan hate kirin.

Di dawiyê de em dixwazin rêzdariya xwe ji hemû kes û saziyan re bi lêv bikin ku ji pêwîstiya vê lêkolînê bawer kirin da ku bêhtir tedbîrên bi bandor werin girtin ji bo piştgirîya jinên kurd ên penaber û koçber ên trawmatîze-bûyî û her weha bilindkirina hişmediyekê ji bo pêşgirtineke bi bandor a bûyerên trawmatîze dikin ên pêşî li wan dikare were girtin di paşerojê de.

Weke kordînasyona projeyê em bi taybetî spasiya Rêveberiya Bernameya Daphne II ya Komîsyona Ewrûpayê – Dada Giştî, Azadî û Ewlekarî dikin ji ber ku pêşniyara me ya projeyê bijartin û destek danê. Ev destek tevkariyeke mezin a pêkanîna lêkolînê bû. Em nemaze spasiyên xwe yê ji dil pêşkêşî hemû kesên dilkirî di anketê de alîkariya me kirin û 1.127 jinên kurd ên koçber ku dema xwe dan û zor dane xwe ku serboriyên xwe yê jiyane – ku bi piranî têr azar in – parve bikin.

Li ser navê Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad

Ann-Kristin Kowarsch û Nursel Kiliç

Der barê weşangeran de

Ev lêkolîn ji aliyê

Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad ve (Rotterdam, Holenda; bi tevna têkiliyan û kapasîteya xwe ya şahane, navenda pispore di mijarên jin, perwerde, erkdarkirin, şidet û trawmayê de)

Bi hevkarîya ji nêz ve ya bi:

Zanîngeha Utrechtê, Beşa Psikolojiya Klînîkê û Tendurustiyê (Holenda; di lêkolînên zanistî yên ezmûnî yên pîvan fereh de li ser mijarên 'psikotrawma û curbicuriya çandî' xwedî tecûbe ye, weke mînak, Knipscheer, 2000; Knipscheer, Kok & Kleber, 2004; Knipscheer, Gülşen & Kleber, 2007)

Navenda Agahdariyan a Kurdistanê (Parîs, Franse; danîna têkiliyan di navbera civaka Kurd û raya giştîya Franseyê de; di warê lêkolînên der barê 'Kurdên li Ewrûpayê' de xwedî tecûbe ye, weke mînak Berruti D., 2002) re Hate birêvebirin.

Pêkanîn, Nirxandin û Belgekirina Projeyê

Kordînasyona projeyê: Ann-Kristin Kowarsch û Nursel Kiliç, Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad (IFWF)

Pispore zanistî: Dr J.W. Knipscheer, drs C. Gulşen & prof. dr R.J. Kleber, Zanîngeha Utrechtê, Beşa Psikolojiya Klînîkê û Tendurustiyê

Hevparên projeyê: Eyyup Doru, Fidan Ünlübayir û Kader Balikçi, Navenda Agahdariyan a Kurdistanê

Pispore ji derve: Dr. Bernard Granjon, Serokê Rûmetê yê Medecins du Monde

Lijneya Şewirmendiyê

Lijneye şewirmendiyê ku ji bijîşkên pratisyen ên di mijara dermankirina psikotrawmayê de xwedî tecûbe Sevinç Iscanlı, Psikyatrist DT¹; Zübeyit Gün, psikologê nexweşxaneyê; Maaïke de Vries xwendekara doktorayê di tibê de û Nil Kaymaz, Psikyatrist DT pêk tê, di astên cihê de beşdarî pêşdeçûn û nirxandina lêkolînê bûn. Endamên lijneya şewirmendiyê her weha ders dan kesên dilkirî beşdarî komkirina daneyan bûn û raçaviya wan kirin.

¹Doktorê Tibî, bi Ingilîzî MD (Medical Doctor) (Têbîniya werger e).

Fikrên Pisorê ji Derve

Min bi xwe ev rapor bi pêwendiyê mezin xwend. Min lêkolînê berê yê girêdayî şîdeta siyasî li ber çavan girtin û ez dikarim bêjim ji bo kontrolkirina *Encamên psîkolojîk ên serboriyên trawmayê li ser pêşketina jinên kurd ên koçber li Yekîtiya Ewropayê* lêkolîneke şahane hatiye birêve birin. Lêkolîn baş û cidî hatiye birêvebirin.

Ez dixwazim bi taybetî bêalîti û jêhatîbûna pisorên ji Holendayê yê beşdarî projeya lêkolînê bûne, derbixim pêş. Çavkaniyên bibliyografîk ên pêwend û ewle ji Dewletên Yekbûyî yê Emerîkayê, Awustralya û Zelandaya Nû hatine nirxandin. Dîsa jî karê psîkyatrîstên Arjantînî çavkaniyên din li ser mijara encamên şîdeta dewletê pêktînin û ev dikarin ji bo jinûve nirxandina encamên vê projeyê di merheleyêke paşê girîng bin.

Nêzîkbûna pêşî li gorî metodolojiya hatî bikaranîn bi awayekî gelekî aqilane pêwendiya nexweşiyên derûnî ku li cem jinên kurd hatine dîtîn bi asta wan a çandî ve daniye. Ev mijara taybet di vê lêkolînê de gelekî baş hatiye analîzkirin û di serî de ji bo bijîşkên ku mecbûr in bi nexweşên mebesta lêkolînê re bilebikin, netîceya vî karî wê gelekî girîng be. Dewra ne-erênî ya çandîbûnê encama wendabûna mirov, derdora parêzer a çandî û zehmetiya jinan a ji nû ve sazkirina derdoreke nû ya civakî li welatê mêvandar derdixê holê.

Wekî din, tevna hevkarîyê ku di navbera jinên kurd û nûneriyên wan ên herêmî de ji bo rêvebirina serketî ya vê projeyê hate danîn, bingeheke xwegirtî da pêkhatina wê ku diyar e.

Tevî ku hinekî şematîk e jî, analîzeke baş a nexweşiyên di nav jinên kurd ên koçber ên li welatên YE'yê û Tirkîyeyê de dîtî, hatiye kirin. Encam di kategoriyên fereh de hatine dabeşkirin û mirov di wan digihîje û lihevkerî ne. Ew liberhevgerîna bi çavdêriyên di lêkolînê din de jî hêsan dike.

Encamên lêkolînê bi aweyekî zelal hatine danîşan, baş hatine ravekirin û xwe dispêre karekî statîstîk ku gelekî baş hatiye birêvebirin; di nav van

statîstîkan de bandora muhtemel a guherbarên cihê yên mîna dîn, jicîhkirina li hundir an jî mişextî, dema hatina welatê mêvandar jî heye. Li gorî tecrûbeyên me û encamên lêkolînên din, der barê encamên lêkolînê de ez tenê dikarim bêjim ku rêjeya şîdeta cinsî a hatî serê jinên beşdarî hevpeyvîn bûyî (28%) têra xwe kêm xuya dike. Divê em destûrê bidin vê ji ber ihtîmala ku ev dikare encama şert û mercan be ku hevpeyvîn têde hatiye kirin. Bi taybetî dibe ku hin caran endamên malbatê di dema hevpeyvînan de li wir amade bin. Ya rastî, em dizanin ku bi giştî jin û bi taybetî jinên misilman hema hema ti caran behsa destdirêjiyên cinsî li cem mêrên xwe yan jî endamêkî malbata xwe nakin. Bijartina jinan weke kesên hevpeyvînan bikin encama ji ber vê yekê bû û divê tevkarîya ihtîmalên xweifadekirinê ên kêmtir sînordar kiribe ji bo jinên beşdarî hevpeyvînan bûne.

Binê girîngiya nêzîkbûnên werger û destwerdaneke muhtemel a werger di pêvajoya lêkolînê de baş hatine xêzkirin: Ya rastî werger ne tenê wergerek e, lê ew nûneriya navgîneke girîng di navbera du çandan de, du civakan de dike ku cihêtiyên wan nêzîkbûn û têgihîştina trawmayê hêsan nake. Erka wan ragihandina dengên jin û zarokên wan e, ku koma herî zêde tê tepisandine û bi hemû şewazên şîdetê di civaka sîvîl de rûbirû dimînin.

Bê guman, ev lêkolîn ji klînikî bêhtir statîstîk e. Ji ber ku ev lêkolîn yekane ye, dikare lêkolînên din ên tene birêvebirin temam bike, weke mînak raporeke pîsoran a li ser girtiyên siyasî yên ku piştî demeke dirêj a di girtîgehê de ku têde bi îzolasyon û êşkenceyê re rûbirû man li Tirkîyeyê serbest hatin berdan. Di konteksta lêkolînên din de, di serî de pîrsgirêka ji nîfşekî derbasî nîfşê din kirina şîdetê û serboriyên trawmayê divê bikitekit were ravekirin. Bi taybetî li Arjantînê hin Psîkyatrîstên weke Janine Puget bal kişandin ser encamên ku ji ber êş û azarên dê û bavên xwe yên serboriyên trawmatîk ên dewam dikin zarok bi wan re rûbirû dimînin. Ji ber ku encamên rêzeke fereh a serboriyên muhtemel ên trawmayê li ser pêşketina jinên kurd ên koçber qadeke nû ya lêkolînên zanistî ye, ev ê bi ihtîmaleke mezin çend salan bikişîne heta ku zerarên derûnî yên ji nîfşekî derbasî yê din dibin werin nîrxandin. Ev dikare bibe mijareke girîng a lêkolînên din di salên li pêşiya me de.

Ez hêvî dikim ku ev karê şahane di mijara rewabûna daxwazên Kurdan de wê tevkarîya vekirina çavên biryardarên siyaseta cîhanê bike. Ev niha ji her

demê bêhtir pêwîst e ku bi awayekî lezgîn bersiva van daxwazan were dayîn da ku bandora wêranker a şidetê were rawestandî ku gelê sivil û bi taybetî jin li Tirkiyeyê mexdûrên wê yên sereke ne.

Pîrozbahiyên ji dil

Dr Bernard GRANJON

Endamê Damezrêner û Serokê Rûmetê yê *Médecins du Monde'* (Bijîşkên Dinyayê)

Tevkar û Malavayî

Em dixwazin minetdariya xwe ji hejmarek sazî û ferdan re ku tevkarî pêkanîn û weşana vê lêkolînê bûn, bînin zimên.

Di serî de em dixwazin malavayiya Komîsyona Ewrûpayê – Bernameya Daphne'yê bikin ji ber ku alîkariya aborî (hejmara alîkariyê 2005-1-093) û şîretên alîkar di rêvebirina projeyê de dan. Ji bilî vê em sipasiya Weqfa CiBo (Holenda) dikin ji ber ku bi alîkariya aborî destek dane vê lêkolînê.

Ji bilî malavayiya endamên lijneya şêwirmendiyê ji bo tevkarîya wan a girîng, em sipasiya hemû rêxistinên jinan û koçberan ên kurd li Ewrûpayê û Tirkîyeyê dikin ku di vê projeyê de dewreke navendî lîstin û bi parvekirina tecrûbe û şîretên xwe, dana derfetan ji bo gihîştina beşdarên anketê û komkirina daneyan bi koma projeyê re hevkarî kirin. Navlêkirî em deyndarê van komele û saziyan in: Komeleya Jinên kurd ji bo Integrasyonê (Gothenburg, Swêd); Komeleya Jinan Roj (London, Ingilîztan); Internationale Fraueninitiative e.V. (Bremen, Elmanya); Kurdischer Frauenverein DESTAN e.V. (Berlîn, Elmanya); Komeleya Piştgiyariya Civakî û Çandê ya Koçberan GOÇ-DER (Stenbol, Tirkîye); Koperatîfa Jinan AMAGRI (Stenbol, Tirkîye); Komeleya Jinan GOKKUŞAGI (Stenbol, Tirkîye); Navenda Perwerde û Şêwirdariya Psikolojîk a Jinan EPI-DEM (Amed, Tirkîye); Navenda Jinan SELIS (Amed, Tirkîye); Navenda Jinan KARDELEN (Amed-Baxler, Tirkîye); Şaredariya Amedê (Tirkîye); Komeleya Koçberan a Hevkarîya Civakî û Dadê GOÇ-DER (Batman, Tirkîye); YE – Projeya Pêşxistina Mîrateya Çandî ya Herêma GAP'ê: Atolyeya Hunerên Destan ên Gelêrî (Batman, Tirkîye); Koperatîfa Jinan a bajarokê Wanê Sixkê (Wan, Tirkîye).

Ji bo pêkhatina vê lêkolînê, angajmana bieşq û birik ya jinên ku dem û hêza xwe dan birêxistinîkirina komkirina daneyan û anket meşandin dewreke navendî lîst. Di vê mijarê de em dixwazin bi taybetî hewldanên psikolog Aşkin Haskaya (Stenbol, Tirkîye) di kordînasîyona karê lêkolînê de li Tirkîyeyê derxine pêş. Wekî din ji antropologa civakî Evin Kum (Stenbol, Tirkîye); parêzer Özlem Çelik (Stenbol, Tirkîye); Gülşen Sadıkoğlu (Stenbol,

Tirkiye); Sema Buldan (Stenbol, Tirkiye); Nurcan Akyol (Stenbol, Tirkiye); Minaver Şahin (Stenbol, Tirkiye); Ruken Hanim (Stenbol, Tirkiye); Cemile Eminoglu (Amed, Tirkiye); Tuba Kizilkaya (Amed, Tirkiye); Raşan Ok (Amed, Tirkiye); Hidayet Ok (Amed, Tirkiye); Evin Demir (Amed, Tirkiye); Arzu Abur (Amed, Tirkiye); Newroz Ekinci (Batman, Tirkiye); Berivan Tuñ (Batman, Tirkiye); Gülistan Güneş (Batman, Tirkiye); Delal Ugurlu (Batman, Tirkiye); Nilüfer Solmaz (Hamburg, Elmanya); Türkan Türkyilmaz (Bremen, Elmanya); Adalet Tüysüz (Köln, Elmanya); Gülistan Tüysüz (Köln, Elmanya); Sibel Öksüz (Köln, Elmanya); Pinar Mansuroglu (Köln, Elmanya); Suna Tunc (Bonn, Elmanya); Refika Turhalli (Bonn, Elmanya); Leyla Boran (Bielefeld, Elmanya); Elif Kökseçen (Dortmund, Elmanya); Müzeyyen Palabiyik (Dortmund, Elmanya); Kudret Denkraş (Magdeburg, Elmanya); Dien Rubawa (Berlîn, Elmanya); Susanne Rössling (Berlîn, Elmanya); Safiye Erol (Berlîn, Elmanya); Funda Kızılateş (Frankfurt, Elmanya); Aynur Nazlıkul-Arıci (Frankfurt, Elmanya); Meral Çiçek (Frankfurt, Elmanya); Leyla Orak (Stuttgart, Elmanya); Mülkinaz Geyik (Wengen, Elmanya); Eylem Aysel Güler (London, Ingilıztan); Fadime Düzgün (Gothenburg, Swêd); Melek Şakar (Gothenburg, Swêd); Pinar Boral (Rotterdam, Holenda); Ayten Adlim (Rotterdam, Holenda); Fidan Unlubayır (Paris, Franse) û hemû kesên din ên dilkirî re ku nexwestin werin binavkirin, ji bo tevkariya wan a pêkanîna vê projeyê, em minetdariya xwe tînin zimên.

Di dawiyê de em dixwazin bi minetdarî malavayiya wêrekî û hêza hemû jinan bikin ku bi bersivdana formên pirsan beşadarî vêlêkolînê bûn. Wan çîroka jiyana xwe, jan û hêviyên xwe bi me re parve kirin. Ji ber vê yekê em xwe mecbûr hîs dikin li ser navê wan em bikevin nava tevgerê – bi pêşîgirtina li bûyerên trawmatîze dikin û bi awayekî têr pêşkêşkirina alîkariyê ji bo kesên ku di janeke bi vî rengî jiyane.

Beş I – Destpêk

Ann-Kristin Kowarsch² & Nursel Kiliç²

1. Helwesta Giştî û Raborî

Koçberbûn, Kurdbûn û jinbûn ne kategoriyên yekreng in û gelek faktorên cihêkariyê dihewînin. Ji bo pêşxistina têgihîştineke baştir ya faktorên zextê (stresê) çêdikin û serboriyên trawmayê ku belkî di ser jinên kurd ên koçberî Yekîtiya Ewrûpayê bûyî re derbas bûbin, me pêdivî bi nîşandana van kategoriyên dît. Tevî pênasên giştî yê peyvnasiya hatî bikaranîn me hewl da em bandora hin bûyerên dîrokî li ser jinên kurd lêbigerin; dema me ev kir em li ser pêvajoya penaberiyê û têkiliyên cinsan di konteksta dîrokî de kûr bûn. Ev bûyer zemîna raboriyê ne ku îro rewşa jinên kurd ya huqûqî, civakî, dînî û siyasî û her weha derfetên pêşketina wan li Tîrkiye, Iraq, Îran, Sûriye û diyasporaya li Ewrûpayê pêk tîne.

Koçberî

Koçberî peyvek e ku di gelek beşên zanistê de tê bikaranîn û ji ber vê yekê jî pênasa wê hinekî diguhere. Koçberî timî pêvajoyeke livokiyeke herêmî ye û yan di nava civakekê de yan jî di navbera civakên cihê û “herêmên wan ên jiyanê” ên erdnîgarî yan jî çandî de ye.

Li gorî koçberiya li hundir û ber bi derve ve, koçberiya dilkirî yan jî ya bi darê zorê, koçberiya demeke sînordar an jî ya dewam dike, koçberî gelek caran dikare ji hev were cihêkirin. (K.H. Hillmann, 1994)

Di vê Lêkolînê de peyva koçberî ji bo tarîfkirina livokiya jinên kurd hate bikaranîn ku encama sedemên curbicur e, lê di serî de sedem pêwendî faktorên bi darê zorê yê ji derve yê mîna jicîhkirin û şewazên cihê yê cihêkariyê ne.

² Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad

Cihêkariya Cinsî

Konvensiyona Berterefkirina Hemû Şêwazên Cihêkariyê li dijî Jinê (CEDAW) cihêkariya cinsî weha tarîf dike “(...) hemû cudahî, bêparhiştin an jî sînardarkirina ku xwe dispêre cinsan û bandora wê yan jî armanca wê lawazkirin an jî tinekirina naskirin, teserûf û bicihanîna ji aliyê jinan ve ye, bêyî li ber çavan girtina rewşa wan a malbatî, li ser hîmê wekheviya jin û mêran, mafê mirovan û azadiyên bingehîn di qadên siyasî, aborî, civakî, çandî, sivîl an jî hemû qadên din de.” (CEDAW, 1979)

Bikaranîna peyvên mîna “şideta xwe dispêre cinsan” an jî “struktûrên bavkanî” di vê belgeyê de têgîna CEDAW’ê ya cihêkariya cinsî nîşan dide. Bi hezar salan li seranserê dinyayê şêwazên cihê yên cihêkariya cinsî hatin bikaranîn da ku têgînên serdestiya mêran mafdar bikin û payeya jinan gelekî kêmtir bikin. Li jêr me hewl da em hin rengên şideta xwe dispêre cinsan û ya cinsî ku jinên kurd di qadên gelemperî û taybet ên jiyana xwe de bi wan re rûbirû mane, derbixin pêş.

Zordestiya li ser Nasnameya Neteweyî û Nîjadperestî

Li gorî Danezana NY li ser Ewlekirina Serxwebûna Welatên Metîngehkirî û Gelan “mafê hemû gelan yê diyarkirina çarenûsa wan heye; ji ber vî mafî ew bi awayekî azad rewşa xwe ya siyasî destnîşan dikin, û bi awayekî azad pêşketina xwe ya aborî, civakî û çandî dişopînin” (UN Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, 1960). Wekî din Konvensiyona Berterefkirina Hemû Şêwazên Cihêkariya Nîjadî (ICERD) peyva cihêkariya nîjadî weha dide nasîn “hemû cudahî, bêparhiştin, sînardarkirin an jî jêçêtirgirtina ku xwe dispêre nîjad, reng, bavik an jî koka neteweyî yan jî etnîk û armanca wê yan jî bandora wê tinekirin an jî lawazkirina naskirin, teserûf û bicihanîna wekhev ya mafê mirovan û azadiyên bingehîn di qadên siyasî, aborî, civakî, çandî yan jî di hemû qadên jiyana gelemperiyê de ye” (ICERD International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination, 1965).

Di vê raporê de şêwazên zordestiya neteweyî û nîjadperestî ku di ser gelê kurd re boriye li gorî têgîna konvensiyonên navneteweyî yên li jor behskirî hatin nixandin. Mandelkirina nasnameya neteweyî ya gelekî û qedexekirina

xwe îfadekirina wî ya çandî û ya bi zimên bi awayekî zelal bi çarçoveya qanûnî ya navneteweyî re li hev nake.

2. Rewşa Jinên Kurd li Çar Parçeyên Kurdistanê

Ji bo têgihîştina wekhevî û cihêtiyên civakîbûna jinên kurd, divê bûyerên dîrokî û yên niha yên li cihên ku jê tên li ber çavan werin girtin. Ji ber ku hejmarê çavkaniyên ku eşkere bi dîroka jinên kurd re dilebikin sînorkirî bû, di pêvajoya vê lêkolînê de her weha pêwîst bû kurtebireke bûyerên dîrokî yên rewşa jinên kurd ya niha pêk anîye were komkirin. Raboriya dîrokî delîlên yekîtiyê û cihêrengiya pirsgirêkên jinên kurd ên koçber û hêviyên wan ji bo çareseriyê nîşan dide.

2.1. Kurd – Dîroka Neteweyeke Bêdewlet ta 1923'an/Kurtebir

Dîroka Mezopotamyayê, welatê Kurdistan di nava xwe de hin wekhevîyên mîna dîroka jinê dihewîne: ji rahên beriya dîrokê yên çandeke afirîner, wekhevîxwaz û avaker ber bi hebûneke biyanbûyî, ji cihê xwe hatî kirin, tepisandî û heteronom³ ve di bin rêveberiya serwerên bavîksalar de. Li gorî lêkolînên arkeolojîk û etnolojîk yek ji yekemîn şaristaniyên mirovan, li welatê di navbera çemên Ferat û Dicle de hatiye avakirin. Kevintirîn palpiştên warekî bicihbûnê, aboreke xwe dispêre çandiniyê û kedîkirina dewaran dikarin li vê herêma werin destnîşankirin. Deh ta yanzdeh hezar salan beriya îro, girên li palên çiyayên Zagrosan di 'heyvoka berdar' de navenda "şoreşa neolîtîk" bûn (Solecki, 2006; Meyers Lexikon Online, 2007). Di serdema neolîtîk de jinê di civakê de dewreke serkêş dilîst ji ber ku wê zanîn û hunerên

³ Bêyî daxwaza xwe yan jî bi daxwaza xwe di bin serweriya hêzeke biyan a mirovan an jî Xwedayan de jiyîn. (Têbîniya werger e).

gelekî girîng peyde kirin, weke mînak hilberîna ji çandiniyê. Ji ber berdariya xwe, weke çavkaniya jiyânê ji jinê re îbadet dihate kirin. Hem ji ber ku ji jinê dihat bizê û hem ji hilberîna wê ya ji çandiniyê nîşanên dewlemendî û hêzê bûn. Di zimanê Kurdî de mirov dikare jin û jinê bi hêsanî bispêre heman kokê, ji ber ku ev peyv gelekî weke hev in. Ji 2000'î–1700'î BZ mîtolojiya Sumerî mijara nakokiyên di navbera Xwedawendên bihêz û afirîner û Xwedayên nêr de vedike; di dawiyê de Xwedayên nêr bi êrîşen xwe Xwedawendan marjînal kirin. Mînaka herî gelekî navdar destana Gilgameş e. Şîrovekirina van çavkaniyên kevin nakokiyêke di navbera cinsan de nîşan dide, têde heta herema neolîtîk guherîna ji rêxistinbûneke civakî ya ku têde dayiksalarî raser bû ber bi sazûmaniyêke baviksalar ve di bin serweriya sumeriyân de, xuya dike (Öcalan, 2006).

Serdema Pêşî

Yekem car di kevaleke bi nivîsa mîxî ya sala 2150'î BZ de behsa Kurdan tê kirin û têde navê welatê Karda yan jî Qarda hatiye nivîsîn (Özoğlu, 2004). Tevî ku çanda Kurdan a kevn taybetmendiyên xwe ji warên serdemên pêşî û ji çandiniya erdên bi xêr û ber digire jî bi êrîş û şerên ji bo çavkaniyên dewlemend ên vê herêmê re, şeran, penaberiyê, koçberiya bi darê zorê, asîmîlasyon û tinekirinê heta roja îro mohra xwe li dîroka Kurdan dane.

Di 612'an BZ de pêşiyên Kurdan, bi Farisan re hevgiştî dawî li zordestiya Asûriyan a li ser Mezopotamyayê anîn. Konfederasyona Medan hatibû saz kirin. Paşê, li pey dagirkirina şahê Farsan Kyros di 550'î BZ de û serdegirtina artêşên Yewnan di 401'ê de, ji nû ve bicihbûna Kurdan ber bi rojava û başûr-rojavayê Anatolyayê ve di bin serweriya Selyokiyân de di sala 181'ê BZ tê. Piştî jicihkirina Kurdan di serdema Saniyan de ji dawiya sedsala 6'an heta destpêka sedsala 7'an, Kurdistan di sedsala 7'an de ji aliyê artêşên Erebban Xelîfe Emerango Emerê Duyem ve hate dagirkirin û zor li gel kirin ku dev ji baweriyên xwe yê kevneşopî ku bi piranî Zerdeştî bûn berdîn û misilman bibin (Şahin/Kaufeldt, 2002). Bi hezaran jinên ciwan ên kurd weke xenîmetên şer ji aliyê artêşên ereb ve hatin revandin (Qendil, 2006). Di destpêka sedsala 9'an de Kurdan di bin serkêşiya Papakî Xorem de li dijî dagirkeriyê û misilmankirina bi darê zorê bîst salan li ber xwe da. Armanca wan civakeke wekhev bû ku heman mafan dide jin û mêran (Nebez, 1997). Dîne

wan Zerdeştî yek ji kevintirîn dînên li Rojhilata Navîn e. Ew li ser hîmê zanîne nêzî mirovahî û xwezayê dibe. Li dijî tepisandinê ye û evîn, lêborîn û hevaltîyê fêr dike (KonKurd, 2002). Şûna bi hêz a çanda neolîtîk û filozofiya Zerdeştîyê dibe ku sedem bin ku jinên kurd piştî misilmankirinê û tevî saziya eşîrî ya hiyerarşîk û baviksalar a civaka wan jî, li gorî jinên din ên Rojhilata Navîn cihêkî bi hêztir ê civakî paraztine. Di wêjeya gelêrî ya Kurdî de hem mêylên dayiksalariyê û hem jî mêylên baviksalariyê hatine dîtin. Di strana *Beytî Las û Xezal* de, serokeşîrên jin ji bo hezkiriyekî, êşkere didine ber hev, li aliyê din di pêwendiyê baviksalariyê de jin mijara sîddeta mêran in (Joseph/Najmabadi, 2005). Xwedîdîabûna jinên kurd xwe di cil û bergên wan de jî dide der. Weke mînak gerokên ewrûpî di çavdêriyên xwe de tînin zimên ku li gorî jinên fars, ereb an jî tirk jinên kurd weke xwedî bêhtir azadiyan xuya dikir. Ew behsa nebûna çarşefê û têkiliyên wan ên serbest bi mêrên ji nava malê û ji derveyî malê re jî dikin. (Aziz, Kurdistan, 1992; Galletti, M./Mojab (ed.), 2001)

Serdema Navîn

Di duyemîn nivê sedsala dehan de “tefandina hêza Sasaniyan û Bîzansê ji aliyê xelîfetiya Îslamê ve û lawazbûna misilmanîyê ku paşê hat” (Izady, 1992) derfet dan ku çar mîrîtiyên mezin ên kurd ava bibin. Gelek mîrîti û dewletên Kurdan ên cihê di Serdema Navîn de serweriya xwe paraztin. Dema ku di sedsalên 13’an û 14’an de artêşên mongol herêmên Kurdan wêran kirin û gelek serekeşîrên Kurdan tine kirin, ev dewr hate birîn (Özoğlu, 1996). Di sedsala 16’an de, di bin serweriya Safewiyan de bajarên Kurdan ji nû ve bi awayekî sistematîk hatin xera kirin. Bi sedhezaran Kurd, tevî komên mezin ên Ermenîyan, Asûriyan, Azerîyan û Tirkmenan ji herêmên li ser sînorê împêretoriya Osmaniyan bi darê zorê hatin kirin û ew li navenda welatê Farsan, li Belûçîstan û heta li Xarcîstana li ser çiyayên Hîndîkûşê li Afganîstana îro hatin bicihkirin. Piştî serketina Osmaniyan di Şerê Çalderanê yê sala 1514’an de gelek eşîrên Kurdan ber bi Anatolya Navîn ve hatin birin. Ev yek her weha dihate wateya yekemîn parçekirina Kurdistanê ku bi awayekî fermî bi Peymana Qesrî Şîrînê di sala 1639’an de hate belgekirin. Hem li dijî serweriya Osmaniyan û hem jî ya Farisan li herêmê Kurdan di şerê Dimdimê de nêzî gola Urmiyê li ber xwe da. Serhildan bi komkujî û dîsa koçberkirina bi darê zorê hate şikandin.

Tevî ku Kurdên li deştan her dem bi şer û koçberiya bi darê zorê re rûbirû diman jî, koçerên li herêmên çiyayî bi giştî di paraztina xwe û çanda xwe de serketî bûn. Li gorî Fadil Ahmad Kurdên koçer gelekî kêr bi civakên bavixsalar ên misilman û yên din re têkîlî datanîn û ji ber vê yekê jî jinan derawayeke bilind di bavik û eşîrên xwe de parazt (Şenpınar, 1999; li ber hev bigire, Ahmad, 1991). Çand û wêjeya kurd ku di Serdema Navîn de pişkivî, girîngiya jinan di jiyanan siyasî û civakî de nîşan dide. Şerefname ku yek ji girîngtirîn belgeyên Kurdolojiyê ye, ji aliyê Şerefxan Bedlîsî ve di sala 1597'an de hate nivîsandin. Ew her weha behsa sê jinên kurd dike ku di mîrîtiyên Kurdan de hevsarê hêzê xistine destên xwe. Ev yek ji aliyê agahdariyên gerokê navdar yê osmanî Evliya Çelebî ve jî hate erêkirin. Ew dibêje ku ku jinên kurd carcaran li Kurdistanê hêzê dikine destên xwe û heta rayedarên osmanî jî qebûl kirine ku li van mîrîtiyan serwereke jin were ser hukm (Joseph/Najmabadi, 2005). Ji bo çand, têkîliya di nava cinsan de û dildariyên nû yên neteweyî di nav gelê kurd de çavkaniyeke din a dewlemend drama *Mem û Zînê* ye ku ji aliyê helbestvanê navdar ê kurd Ehmedê Xanî ve hatiye nivîsîn (Şahin/Kaufeldt, 2002).

Sedsala 19'an

Di pirtûka xwe ya bi navê *Ferheng û Adetên Kurdan* de ku di 1859'an de hatiye nivîsîn, nivîskarê kurd Mehmûd Beyazidî bi kurta hî behsa şert û mercên civakî yên jinên kurd di nivê sedsala nozdehan de dike. Weke nivîskarên din ew jî binê xêz dike ku jinên kurd xwe nagirin (cilên girtî li xwe nakin) û beşdarî çalakiyên civakî yên weke kar, govend û stranan dibin (Bayazidi/ed. Rudenko, 1963).

Yek ji mînakên hêza jinên kurd serekeşîr Kara Fatma ye ku di sedsala 19'an de jiyaye. Ew ji herema kurd Mereşê dihat û 300 esker di bin fermana wê de bûn. Li gorî *Illustrated London News*ê di 1854'an de weşandiye, Kara Fatma tevî eskerên xwe çûye cem Siltên li Stenbolê da ku mêrê xwe ji zindanê derbixe. Ew piştî bazarên dûvdirêj digihe armanca xwe. Di dema şerê Osmanîyan û Rûsan ê 1878'an de bi eskerên xwe re wê ji bo paraztina bajarê Erzromê şer kir. Gelek şervanên wê di şer de mirin, lê şerê xwe ajot. Ji ber ku wê bajar neda dest artêşa rûs ew bû lehengek. (Şenpınar, 1999)

Serhildanên Kurdan

Heta serhildanên Kurdan di destpêka sed sala 19'an de mîrîtiyên Kurdan di bin serweriya împeratoriya Osmaniyan de xweser bûn. Ji ber hewldanên Siltan Mehmûdê Duyemîn ên ji bo bêhtir navendîkirinê du serokên kurd ên feodal di salên 1830'î de serî hildan. Piştî ku serhildana Bedîrxan Beg li rojavayê Kurdistanê û serhildana Mîrê Rewanduzê mîr Mihemed li başûrê Kurdistanê hatin tepisandin, di sedsalên 19'an û 20'an de 30 serhildanên Kurdan bi awayekî xwînrij hatin tepisandin. Hemû serokên Kurdan û alîgirên wan an ji aliyê rayedaran ve hatin kuştin an jî neçar diviyabû mişext bibin (herin sirguniyê). Gelê kurd ê li herêma van serhildanan bi tepisandin, komkuji û jicihkirinê re rûbirû man. (Elphinston, 1946)

Di dema Şerê Cîhanê yê Yekemîn de herêma Kurdan bû cihên yekemîn qirkirina bi tevahî hesabkirî ku xwe dispêre rasîzma dînî û neteweperestiya Tirk. Li gorî gelek lêkolînan milyonek û nîv Ermenî û nîv milyon Asûrî-Suryanî di qirkirina ku ji aliyê artêşa osmanî ve hate birêxistinêkirin û ji aliyê hevalbendê wê împeratoriya elman ve lê hate borîn. Ji bo ku di Alayên Hamîdiye de li dijî "Xiristiyanên Kafîr" şer bikin bi hezaran Kurdên sunî hatin girtinê eskeriyê. Hin lêkolînavan şîroveyan dikin ku artêşa osmanî di bin fermana Enver Paşa de paşê dixwest van hêzên taybet li dijî Kurdên Elewî û Êzdî ji bi kar bîne. (Şahin/Kaufeldt, 2002; Işık, 2005)

Alayên Hamîdiye dikarin weke prototupeke sîstema cerdevaniyê were dîtîn ku dewleta tirk heta îro ji bo parastina serweriya li herêma Kurdan bi kar tîne.

Piştî têkbirina împeratoriya osmanî û elman di Şerê Yekemîn ê Cîhanê de bi bicihkirina Pergala Nû ya Cîhanê re sala 1923'an di Peymana Lozanê de çarparçekirina Kurdistanê hate mohrkirin. Ji berdêla weke ku di Peymana Sewrê ya 1920'an de ku qet nekete meriyetê mêyl dikirin destekê bidin serxwebûna Ermeniyan û Kurdan, di serî de Franse û Ingilîztan, hêzên ewrûpî li gorî berjewendiyên xwe yên li Rojhilata Navîn û yên di çavkaniyên wê de tercîh kirin ku welêt parçebikin. Ji dema Peymana Lozanê û vir ve bi awayekî dijwar, bi riya sînorên di navbera Tirkiye, Îran, Iraq û Sûriyê de nû hatin kişandin, gelê li Kurdistanê, malbat, eşîr û gund ji hev hatin qutkirin. Pîrsgirêka kurd jî tede gelek dubendiyên ku li Rojhilata Navîn bûn sedema

şer û binpêkirina mafên mirovan dikarin weke encamên Peymana Lozanê û siyaseta “parçebike û serweriyê lêbîke” ya welatên rojava werin dîtin.

2.2. Jinên kurd Çawa dijîn

Curbicuriya herêmî û dînî ya civakên kurd li aliyekî weke encama cihêtiyên erdnîgarê û bihevrehêbûna aştiyane ya bi gelên din û çandên din re pêş ketiye. Li aliyê din siyasatên cihê yê dewletên serdest ku Kurdistan di nav wan de parçekirî ye, her weha hêzên hegemonyal ên ji derve rasterast û guherbar bandor li rewşa jinên kurd kirine. Wan her weha bandor li pêvajoya koçberiya wan, li têkiliyên di navbera cinsan de û li derfetên wan ên ji bo azadbûnê kirine.

2.2.1. Jinên kurd li Tirkiye û Bakurê Kurdistanê

Di pêvajoya sazkirina xwe de siyaseta Komara Tirkîyeyê li hember Kurdan bi asîmîlasyon û mandelkirinê destpê nekir. Di rûniştina sazkirinê ya Meclîsa Mezin a Neteweyî ya Tirkîyeyê de di sala 1920’an de li Enqereyê, Mustafa Kemal behsa du gelên sereke yê sazkerê Tirkîyeyê angî Tirk û Kurdan kir. (Yeğen, 2006)

Piştî Peymana Lozanê rewş guherî. Li gorî civaknasê Tirk Beşikçi, ev “peymaneke parçekirinê ya emperyalîst” bû, ku “bikaranîna siyaseta parçe bike û serweriyê lêbîke li dijî gelê kurd û Kurdistanê qanûnî dikir” (Beşikçi, 1987). Tevî ku koka siyasatên asîmîlasyona neteweyî û qirkirinan digihîje heta bi tevgera Ciwantirkan û Alayên Hamîdiyeyê di împeratoriya Osmanîyan de, Peymana Lozanê ji bo siyaseta asîmîlasyona neteweyî bû hîmek û piştî wê di 23’ê cotmeha 1923’an de Komar hate îlankirin û destûra wê ya bîngêhîn ji di 1924’an de hate erêkirin. Hebûna gelên ji bilî Tirkan ji wir û şûn ve bi destûra bîngêhîn li Komara Tirkîyeyê dihate mandelkirin. Bi hilbijartinên ji bo Meclîsa Neteweyî di 1924’an de nûner û namzetên berê yê kurd hatin girtin. Welatê Kurdan bû metîngeh û navê “Tirkên Çiyê” li Kurdan hate kirin. Hejmareke mezin nûnerên kurd û kesayetiyan wan ên navdar

hatin kuştin, dibistanên kurdî hatin girtin û rojname hatin qedexekirin. (Hînbun)

Weke bersiveke li dijî zordestiya dewletê di salên 1920'an û 1930'î de gelek serhildanên mezin ên Kurdan qewimîn. Wan bi serhildana Bêşebabê di Êlûna sala 1924'an de û serhildana Şêx Saîd di 1925'an de li herêma Amedê destpêkir ku bi lezgîni li gelek bajarên Kurd ên bakur belav bû. Bersiva hemû serhildanan bi seferberiya giştî ya artêşa tirk hate dayîn. Tevî berxwedanên berferêh ên Kurdan jî, hemû serhildan ji aliyê bi dehhezaran eskerên Tirk ve hatin şikandin. Encamên wan bûn çokên xwînê, komkuji, xerakirina gundan û jicîhkirin. Tevî vê di navbera 1925 û 1928'an de nêzi milyonekê Kurd ber bi rojavayê Tirkiyeyê ve hatin mişextkirin (ibidem). Ev xelesa serhildan û tepisandina wan heta serhildana Seyid Riza di 1937'an de li Dêrsimê, xwe dubare kir. Piştî têkbirina xwînrîj ya vê serhildana mezin "bêdengiya mirinê" li Tirkiyeyê heta salên 1960'î bû serwer.

Serhildêrên Jin ên Kurd

Tevî ku jinên kurd ên aristokrat rêxistina xwe ya bi nave *Civaka Jinên kurd ji bo Pêşketinê* (Kürt Kadınları Teali Cemiyeti) di 1919'an de li Stenbolê sazkirine jî (Alakom, 1995), dewra siyasî ya jinên kurd bi angajmana wan a di dema serhildanên li herêmên Kurdan de bêhtir hate zanîn. Jinên kurd di asteke balkêş de beşdarî serhildanan bûn û pirî caran dewreke mezin di birêxistinkirina berxwedanê de lîstin. Jinan baldariya xwe ya ji bo pirsgerêkên civakî, pêwendî û sempatiya xwe ya ji bo erdên xwe û çanda xwe wergerandin sedemêke berxwedanê. Wan di hemû qadên serhildanê de berpirsiyarî girtin ser milên xwe. Ji bilî tevlîbûneke giştî, wan heta bi femandariyê erkên eskerî girtin. Ev jin bûne mînakên wêrekî û lehengiyê." Di nav jinan de ku navdar bûn di Serhildana Koçgiriye de (1920–1921) Zarîfe, di serhildana Amedê de (1925) Perîxan û di serhildana Dêrsimê de (1937) Besê hebûn. (21. yy Kadın Özgürlük Manifestosu, 2003)

Qanûna Bicîhkirinê – Jicîhkirina Sîstematîk û Paqîjiya Etnîk

Di sala 1934'an de Meclîsa Neteweyî ya Tirk "Qanûna Bicîhkirinê" erê kir. Ew beşeke têgîneke sîstematîk bû û armanca wê "jinûve danîna pergala

demografîk a Anatolyayê li gora girîngiya etnîkî” bû. Armanç “tirkkirina” kesên ne Tirk bû. “Tirkkirin dihate wateya bi darê zorê bicihkirina kesên ne Tirk li herêmên Tirkan û bicihkirina Tirkan li herêmên ku şênîyên Tirk lê nebûn.” (Yeğen, 2006) Bi vê qanûnê bicihbûna li hin herêman hate qedexekirin. Ji ber sedemên “paqijî, aborî, çandî, eskerî û ewlekariyê” herêmên Agirî, Kabilcewz, Dêrsim, Wan, Qers, başûrê Amedê, Çewlik, Bedlîs û Mûş diviyabû “ji şênîyan were valakirin”. (Îskan Kanunu, 1934)

Bikaranîna “Qanûna Bicihkirinê” ya sîsyematîk bi dorpêça Dêrsimê re destpê kir. Li dijî dagirkirina eskerî û bi darê zorê ji cih û war kirina pêşdîtî, Seyid Riza tevgerê berxwedanê ku ji zêdeyî heştê hezar şervanî pêk dihat li herêma Dêrsimê li dar xist. Di şerê bi artêşa tirk re şêst ta sed hezar Kurdî hatin kuştin (Bumke/ed. Andrews, 1989). Piraniya wan sivîl bûn ku beşdarî şeran nebûbûn. Kesên ku ketin destê eskerên Tirk de bi awayekî hovane hatin kuştin. Şahidan behsa destavêtinên komî û şideta zêde li dijî jinan kirin. Bi van rêbazan artêşa Tirk dixwest welatê Kurdan dagirbike û lê serwer be û “namûsa” Kurdan xera bike ku sembola wê bedena jinên kurd bû. Bi hezaran jinan û keçan ji bo ku xwe ji destavêtin û êşkenceyê rizgar bikin, xwe ji zi-narên bilind avêtin çemê Munzurê (Schumann û yên din, 1992). Şênîyên mayî nêzî sed hezar kesî bi darê zorê ji Dêrsimê ber bi rojavayê Tirkiyeyê ve hatin mişextkirin. Du rojan piştî darvekirina serokê serhildanê Seyid Riza di 20’ê meha Mijdara 1937’an de Nûrî Dêrsimî û çar serokeşîran ji Lîga Neteweyan li Cenevreyê xwest gavên lezgîn ji bo paraztina Kurdan biavêje. “Hukûmeta tirk dibistanên me digire, bikaranîna Kurdî qedexe dike, peyvên ‘Kurd’ û ‘Kurdîstanê’ heta ji weşanên zanistî jî derdixe, rêbazên hovane bikar tîne da ku jin û keç jî têde zorê li Kurdan bike di projeyên avakirina avahiyên eskerî de li Anatolyayê kar bikin, ew Kurdan bi darê zorê ji cihên wan dikin.” (Deschner, 1983)

Lê ne Lîga Neteweyan Li Cenevreyê ne jî dewletên rojava hewl dan Kurdan ji niheqî û komkujîyan biparêzin. Heta paşê dewletên rojava – bi taybetî Franse, Ingilîztan, paşê Elmanya û DYE’yê jî – di warê lojîstîkê de destek dane “dij-serhildêriya” Tirkiyeyê.

Asîmîlasyon – Etnosîd û Lîngosîd

Bi jicîhkirina şênîyên Kurd a sîstematîk re siyaseteke dijwar a assîmîlasyonê jî hate bicihanîn. Armanca “Şark Islahat Planı” qedexekirina Kurdî ‘di gelemperiyê de’ bû. Bi qanûneke di sala 1934’an de hemû navên malbatan, navên bajar, gund û çiyayan ên bi Kurdî hatin guherandin û navên Tirkî li wan hatin kirin. Navlêkirina navên kurdî li zarokan û li xwendekirina cil û bergên gelêrî yên kurdî qedexe bû. (Yeğen, 2006)

Pergala Perwerdeyê yek ji alavên din bû ku ji bo avakirina “welatekî Tirk di warê etnîkî de yekreng” hate bikaranîn. Dibistanên Tirkan şîdeta fîzîkî, rîtuwelên neteweperest û ji malbatê qutkirin bi kar dianîn da ku pêşî li zarokan bigirin bi Kurdî biaxivin. “Her weha ceza li xwendekaran dihate birîn ji ber ku li derveyî sinifan di bêhdanan de bi zimanê xwe axivîne. Dibistanên leylî yên herêman (Bolge Yatili Okullari) di sala 1964’an de hatin sazîkirin da ku xwendekaran beşa mezin a salê îzole bike û mêyla jibîrîkirina zimanê wan ê zikmakî bide wan” (Hassanpour, 1992).

Hewldaneke din a qedexekirina zimanê Kurdî benda 2932’an bû ku di sala 1983’an de kete meriyetê û di 1991’ê de hate betalkirin. Ji bilî kampanyayên xwendekarên Kurd ên ji bo mafê perwerdeya bi zimanê zikmakî, bi destpêkirina hevdiîtinên namzetiya endametiya YE’yê bi Tirkiyeyê re ji sala 2000’î û vir ve, hin reformên din ên huqûqî pêk hatin. Lê heta îro, hîn jî ji ber axaftin, strangotin û nivîsandina bi Kurdî gelê kurd rastî şopandinên dadgehên Tirk tê. (TIHV, 2003)

Bêparhiştina Aborî û Civakî li Beramberî Hebûna Aborî

Di navbera salên 1940 ta 1980’î de sedemên sereke ya koçberiya Kurdan aborî û civakî bûn. Aborî û binesaziya herêmên gundewarî, bi taybetî herêmên Kurdan bi tevahî ji halê xwe re hatibûn hiştin. Ji ber vê yekê zehmet e mirov koçberiya Kurdan weke koçberiya ji ber sedemên aborî û koçberiya ji ber sedemên siyasî bike du beş. Weke encameke bilîndiya rêjeya békariyê li herêmên Kurdan, piraniya wan mêr, koçberên Kurd ji bo li kar û hatineke aborî bigerin di serî de Stenbol berê xwe dan bajarên rojavayê Tirkiyeyê yan jî welatên rojavayê Ewrûpayê. “Dema Kurd ji welatê xwe koçber dibûn, ev her tim di heman demê de rizgarbûneke ji cihêkariyê û zordariyê bû. (...)

Koçberên kar rizgariya ji zordestiya siyasî bi hêviya ji bo pêşxistineke aborî li welatên rojavayê Ewropayê ve ku ji wan re “welatên mûcîzeyê aborî” tê gotin, girêdan.” (Blaschke, 1991)

Siyaseta neteweyî ya piştî 1950’î ku yekalî pêşketina bajaran derxiste pêş, dikare weke sedema bingeîn a pêla koçberiya hundir di salên 1950’î de were dîtin. Li herêmên bajarî di serî de tendurustî û perwerde, xizmetên civakî hatibûn pêşxistin, lê herêmên gundewarî ji van bêpar hatin hiştin (Bellér-Hann, 2005). Bi pêşxistina navgînên veguhaztin û ragihandinê jiyana bajaran ji bo gelek mirovan her diçû balrakêştir dibû. Li hember pêşketina pîşesaziyê ya bilez ya ji ber gelekî zêdebûna şênîyan li rojava, rojhilatê Tirkîyeyê ji razandina pereyan û ji pîşesaziyêbûnê bêpar ma. Pêşketina newekhev a aborî û civakî ku darîçav ji bakur/rojava ber bi başûr/rojhilat ve şor dibe, dewreke girîng di sedem û çarçoveya koçberiya di nava Tirkîyeyê de list. Koçberiya ji herêmên gundewariyê yekser ber bi metropolan ve, ji herêmên gundewariyê ber bi bajarekî piçûk paşê ber bi metropolan ve, ji bajarekî piçûk ber bi metropolan ve karekterîstîkên sereke yên pêvajoya koçberiyê ji herêmên heyirî li başûrrojhilat ber bi herêmên biavantaj li bakurrojava ve ne. (ibidem)

Daneyên ji destpêka sedsala 21’an ên jêr eşkere dewama şorbûn û newekheviya erdnîgarî nîşan didin. “Li herêma Marmara ku di warê aboriyê de dipîşkive hatina salane serê ferd çardeh hezar dolar e û bi vî awayê îro jî dikare li ber standartên Yekîtiya Ewropayê were girtin, li rojhilatê Tirkîyeyê ev hatin salê heştêsed dolar û li başûrrojhilat tenê şeşsed dolar e.” (Kızıllan, 2002)

Di 1961’ê de Tirkîyeyê bi Komara Federal a Elmanyayê re yekemîn lihevhatina dualî ji bo kardayîna karkeran mohr kir. Heta dawiya 1973’an Saziya Peydakirina Kar û Karker a Tirkîyeyê 780.000 karker şandin rojavayê Ewropayê, bêhtirî ji sedî heştêyê wan çûn Elmanyayê. Zehmet e mirov tê derxe ka çend Kurd di nav koçberên karker de bûn, ji ber ku neteweya wan hem ji aliyê Tirkîyeyê û hem jî ji aliyê welatê wan ê nû yê mēvandar jî weke “Tirk” hatibû qeydkirin. Hejmara rast a koçberên kurd tenê dikare were texmînkirin. Li gorî texmînan heta îro ji sedî sîhûpênc ta çilê şênîyên kurd ên Anatoliya Navîn ji ber sedemên aborî koçî Ewropayê kirine (Berk, 2003). Çar milyon koçberên ji Tirkîyeyê li Ewropa dijîn û li gorî texmînan ji çar paran yekê wan Kurd in. (Berruti û yê din, 2002; li ber hev bigire, Lochak)

Koçberiya karkeran di salên 1960 û 1970'yê de para bêhtir koçberiyêke mêran bû. Di nav karkerên ji Tirkiyeyê ku ji wan re “karkerên mêvan” dihate gotin rêjeya jinan tenê ji sedî 20 bû (Eryılmaz, 2001). Jin, zarok û mirovên kal li herêmên gundewariyê diman. Mêrên zewicî tenê di betlaneyan de diçûn serdanên jinên xwe. Vê rewşê dewra jinên kurd di civaka gund de gelekî guhert ji ber ku ew ji niha û pêve bi tena serê xwe ji hilberîna çandiniyê û ji zêdebûna malbatê berpirsiyar bûn. Ev guherîn li Kurdistanê bi peyva “Femînîzasyona çandiniyê” hate binavklirin. Ji ber ku hema hema bi tenê jin û zarok li gundan mabûn, ew êdî dûçarî kontrola mêran nediman. Jinên kurd ji xwe re “dinyayeke jinan” afirandin. Wan dikarî serbixwe biryaran hem der barê hilberîna çandiniyê û hem jî malbatê de bidin. Vê yekê rê li ber guherîneke erênî ya hîsa wan a binirxbûnê vekir. Jin li her deverî hebûn û bi hêz bûn. Wan di nav bera xwe de kar û erk parve dikirin. Şêla wan a civakî bi eşkrebûn, têgihîştina dualî û sempatiya ji bo hev karakterîzekirî bû. (Şenpınar, 1999; li ber hev bigere, Mies, 1989)

Ji ber vê yekê pêvajoya nû ya koçberiyê piştî 1973'an di çarçoveya gihandina hev ya malbatê de, bandoreke mezin li statuya civakî ya jinên kurd kir. Bi pengîtiya aborî ya salên 1970'yê re welatên rojavayê Ewrûpayê êdî hew karkerên koçber girtin xwe. Di vê çarçoveyê de piraniya karkerên koçber ku para bêhtir mêr bûn û piraniya wan biryar dabû demdirêj li welatê mêvandar bimînin, jin û zarokên xwe anîn Ewrûpayê (Hecker, 2006). Jinên kurd ên koçber ku ji amûrên gelêrî yê hilberîne û binyatên civakî yê bi serdestiya jinan qut bûn, di ji nû ve îfadekirina têgîna xwe ya jiyane de zehmetî kişandin. Ev rewş bi nîjadperestiya sazûmankirî û pêşhukmên jiyana rojane li welatê mêvandar xerabtir dibû.

Zordestiya Siyasî û “Şerê Kêmtir”

Piştî şikestina serhildana Dêrsimê di sala 1937'an de cara yekem rewşenbîrên Kurd li Tirkiyeyê di salên 1960'î û 70'yê de pirsgerêka kurd derxistin pêş. Wan ji pêşveçûna tevgera kurd li dora Mela Mistefa Berzanî li Başûrê Kurdistanê (Iraq) îlham girtibû. Bi pêşketina têkoşînên li dijî metîngehkariyê li Asya, Afrîka û Emerîka Latîn û her weha tevgera sosyalîst a xwendekaran li Tirkiyeyê, “pirsgerêka kurd” di salên 1970'yê de veguherî mijara nîqaşên berferhtir.

Di pêvajoya rewşa awarte ya sala 1979'an hate îlankirin û darbeya eskerî ya sala 1980'yî de bi dehhezaran Kurd hatin girtin û êşkence li wan hate kirin. Ji bilî angajmaneke bi hêz ya Kurdan di partiyên çepgir û tevgerên civakî de, her diçû bêhtir Kurdan destpê dikir xwe di tevgera nû ya azadiya neteweyî de di bin rêberiya Abdullah Ocalan de birêxistin bikin. Komkujiya li Gurgumê eşkere helwesta dewleta tirk li hember Kurdan, Komunîstan û Elewîyan da nîşan. Di navbera 21 û 26'ê Kanûna 1978'an de alîgirên partiya faşîst MHP'ê bi hevkarîya hêzên ewlekariyê yên dewletê malên kesên ku dikevîne yekê ji kategoriyan li jor behsa wan hatî kirin, nîşan kirin û bi ser van malan de girtin. Li gorî daneyên fermî 102 kes hatin kuştin û 75 kes hatin girtin. Lê dîsa jî şahid dibêjin di komkujiya plankirî de bi sedan kes hatin kuştin (Şahin/Kaufeldt, 2002).

Elif Ronahiya ku weke keçekeduwanzdeh salî şahidiya komkujiyê kir bûyeran weha vedibêje: “Eskeran malbatên me birin enstîtuyeke perwerdeyê. Piştî çend rojan wan dikarî ji wir rizgar bibin. Li ber çavên wan serê bi sedan mirovî hate seqetkirin, ew bi awayekî hovane hatin kuştin. Dest avêtin bi dehan keçan. Gelek ji wan hevalên me yên dibistanê an jî cîranên me bûn. (...) bi mehan û carinan bi salan mirov di bin bandora vê kêliya tirsnak de bûn ku di ser wan re buhurîbû. Ji ber van bûyeran derûniya wan bi awayekî kûr hatibû wêrankirin. (...) Dema dihate bîra xaltîka min û keçên wê di dema komkujiyê de çawa zarok bi diwaran ve bizmar dikirin, ew di krîzan re derbas dibûn û vê yekê di warê derûniyê de bandor li me dikir. (...) Bi ser komkujiyê de dewleta tirk bi armanca Gurgumê ji Kurdên elewî paqij bike karê xwe di salên 79 û 80'yî de dewam kir. Wan koçberiyên komî ber bi bajarên ewrûpî ve organîze kirin. Heta wê demê tenê hindik mirov di bin şert û mercên gelekî dijwar de derketibûn Ewrûpayê. Piştî komkujiya Mereşê (Gurgumê) kirin ku bi taybetî Kurdên elewî koç bikin, pêdiviya hinekan ji wan bi vîzeyê jî nebû.” (Istanbul Indymedia, 2006)

Damezirandina Partiya Karkerên Kurdistanê (PKK) di sala 1978'an de û destpêka têkoşîna çekdarî di sala 1984'an de divê pêwendî zexta siyasî û eskerî ya ku dewleta tirk li ser gelê kurd û hêzên muxalif dimeşand were lêkolîn. Şerên di navbera artêşa tirk û gerîlayên Kurd de derketin û ji salên 1990'î û şûn ve li piraniya herêmên Kurd belav bûn, para bêtir weke “şerê kêmtir” têne binavkirin (Kızılhan, 1994). Piraniya wan mêt û jinên ciwan bi dehhezaran Kurd çûne çiyê û tevî nav refên gerîlayan bûn. Tevî ku piraniya

wan bi armanca azadiya neteweyî rabûbûn ser piyan jî, bi taybetî jin her weha ji bo guherîna civakî û azadiya jinê tevlî têkoşînê bûn. Bi pêşketina têkoşînê re hem li çiyê û hem jî di nava civakê de jinan xweser xwe di bin banê tevgera azadîxwaz de birêxistin kir. Bi vê yekê re zor hem li rolên cinsan ên baviksalarî û hem jî li strukturên malbatê hatibû kirin. Piraniya şênîyên kurd li herêmên gundewarî yan di warê lojîstîkê de yan jî di warê bîrdoziyê de destek didan tevgera gerîlayan, tevî ku her alîkarî yan jî sempatiya ji bo tevgera azadîxwaz a kurd ji aliyê rayedarên tirk ve bi awayekî dijwar dihate cezakirin. Bi hêrs bangkirina “ji bo girtina mêsî divê derya were zuwakirin” re, serokerkanê artêşa tirk Dogan Gureş fermanên ji bo şerê taybet yê artêşa tirk dan (Der Spiegel 2/1995). Tevî ku PKK’ê gelek caran agirbest îlan kirin, rayedarên tirk bersiv nedane ti bangên ji bo çareseriyê siyasî ya pirsgirêkê. Şer û encamên wî bandor li hemû qadên jiyane li herêma Kurdan û her weha li gelek deverên Tirkîyeyê kir. Li derdora 35.000 mirovî jiyana xwe ji dest da. Bi sedhezaran mirov di qereqolan de ji lêpirsînan derbas bûn û bi rojan êşkenceya fizîkî û derûnî li wan hate kirin (Şahin/Kaufeldt, 2002).⁴

Ji ber sedemên siyasî ji deh ta sîh salan cezayê girtîgehê li dehhezaran mirovî hate birîn. 1.964 kes (ji sedî 80’yê wan li herêma Kurdan) di encama ‘kuştinên kiryarên wan nediyar’ de di navbera 1989 û 2000’î de ‘wenda’ bûn (IHD, 2000). Qadên fereh ên nêzî cihên şên ji bi sivilan bûne herêmên ‘mîrov nikare here wan’. Ew yan ji aliyê eskeriyê ve hatine mayinkirin an jî dagirkirin ku bikaranîna zeviyan ji aliyê sivilan ve sînardar dike. Çavkaniyên xwezayê hatin wêrankirin. Pergala cerdevaniyê jî têde, aboriyêke fermî û ne-fermî ya şer hate afirandin. Xizanî, kêmasiyên di guhdariya tendurustiyê, xizmetên perwerdeyê û xizmetên din ên civakî de hin ji encamên şer in ku bandorên mezin ên şer li ser jiyana rojane ya gelê sivil didin der.

Li gora raporeke sala 2001’ê ya Komeleya Piştgiya bi Penaber û Koçberan re Goç-Der’ê, tevgera koçberiyê ya ku ji ber pevçûnên li dora pirs-girêka kurd derketiye, dikare herî baş weke “koçberiya bi darê zorê” were bi-

⁴ Şahin/Kaufeldt, 2002, r.42: (Piştî darbeya eskerî) „650.000 kes hatin girtin û hema hema li hemûyan êşkence û muameleya xerab hate kirin, 49 kes hatin darvekirin; 171 kes jiyana xwe di encama êşkenceyan de di girtîgehê de jiyana xwe ji dest da. (...) 14.000 kes ji we-latîbûnê hatin derxistin.”

navkirin. Rapor weha dibêje: “bi taybetî tevgera koçberiyê ku ji ber vê pirs-girêkê rû da, di salên 1989 ta 1999’an de rê li ber bêpergaliyêke kûr di strukturên civakî yên Tirkiyeyê û derdora wê ya aborî, çandî û psikolojîk de vekir. Bû sedema valakirina 3.438 cihên şên li herêmen gundewarî. Çar ta çar û nîv milyon welatîyên Komara Tirkiyeyê ku zimanê wan ê zikmakî Kurdî ye, ji cihên wan kirin û bû sedema wendakirina kalîteyên wan ên hilberîner.” (Barut, 1999–2001) Piraniya van penaberan bûne ‘kesên li hundir jicihkirî’ û koçî bajarên mezin li rojavayê Tirkiyeyê kirin. Piraniya wan li Elmanya û Franseyê, piştî 1980’yî çend sedhezâr penaberên ji Tirkiyeyê li Ewrûpayê li mafê penaberîya siyasî geriyân. Li gorî texmînan ji 338.430 kesên ji 1980’yî ta Hezîrana 2002’yan ji Tirkiyeyê hatine Yekîtiya Ewrûpayê û doza mafê penaberîyê kirine, ji sedî heştê ta notê wan Kurd in (Şahin/Kaufeldt, 2002).

Wêrankirina Çandî, Dîrokî û Xwezayî bi Riya ‘Modernîzasyonê’

Ji bilî şerên dewam dikin, operasyonên eskerî û zextan, her weha projeyên bendavan ên mezin ku tê plankirin ku li ser çemên Munzur, Dicle û Zapê di çarçoveya projeya jêre Projeya Pêşxistina Herêmî ya Başûrrojhilatê Anatolyayê (GAP) de werin çêkirin, wê bibe sedema jicihkirina bêhtir mirovan. Bi pêkanîna projeya Bendava Ilisûyê (Germav) re li gorî texmînan piraniya wan Kurd wê heftêûheşt hezar mirov ji cih û warên xwe bibin û têde bajarê dîrokî Heskîf jî mîrateyên girîng ên xwezayî û çandî werin tinekirin (Fact-Finding Mission Report/ed. KHRP, 2005). Tevî muxalefa bi hêz a mehelî, herêmî û navneteweyî li dijî projeya bendavê jî hukûmeta tirk û şîrketên navneteweyî bi îsrar dixwazin di 2007’an de dest bi karên avahîsaziyê bikin.

Bandora Şer û Zordestiya li ser Jinan:

Şerê kêm-tîr li herêma Kurdan û encamên vî şerî gelekî bandor jiyana jinên kurd kir. Jinên kurd weke sivîlan û weke şervanan yekser dûçarî gunehên şer man. Ji bilî hovîtî û wêrankirina ku tevahiya gelê herêmê jana wê kişand, jinan bi ser vê de jî ji ber şîdeta hêzên ewlekariyê yên dewleta tirk a pêwendî cinsan jî jan û azar kişandin.

Êşkenceya Cinsî

Êşkenceya Cinsî weke çekeke şer ji aliyê eskerî, cerdevanên paramîlîter û hêzên polêsan ve li Tirkîyeyê bi awayekî sistematîk hate bikaranîn. Di pênc salên pêşî yê pîştî darbeya eskerî de 1.750 jin li qereqol an jî girtûgehan rastî destavêtinê hatin (Şahin/Kaufeldt, 2002). Ev bi tenê hejmara jinan e ku paşê di raya giştî de behsa bûyerê kirine. Ev hejmar û daneyên ku wê paşê werin nivîsîn li gorî texmînan dikarin gelekî ji van bilindtir bin, ji ber ku yan ji ber şermê an jî ji ber tirsê ji tohildan û cezakirinan, bi giştî jin xwe ji behskirina gunehên weha didin alî. Her weha jinên ku di vê lêkolînê de beşdarî anketê bûn jî behsa destavêtin, destdirêjiya cinsî û tacîzê kir ku wan di dema eskeran an jî cerdevanan bi ser gundên wan de girtî hate serê wan. Rêxistina Efüya Navneteweyî dibêje: “Di lêkolîneke sala 2000’î weşandî de piraniya wan ji Başûrojhilatê Tirkîyeyê yê kurd, ji sedî 2’yê jinên li Tirkîyeyê rapor dikin ku ew bûna mexdûrên şîdeta cinsî ji destê hêzên ewlekariyê.” (Amnesty International, 2003)

Di nav rêbazên êşkenceyê yê bi giştî raporkirî de şoka bi elektrîkê, felaqe, tazîkirin, korî li hevqulibandin, bi xortimê av pijiqandin, derbên giran, destavêtin, gefxwarinên kuştinê, heqaretên cinsî û ‘daleqandina filistînî’ hene (KHRP, 2006). Ji destê hêzên ewlekariyê yê dewleta tirk di nav şewazên êşkenceya cinsî de ku mexdûran behsa wan kirî destavêtina vajînal, oral an jî anal bi bikaranîna penîs, cop, xurtûmên avê an jî amûrên din; destavêtinên komî; di devê mexdûran de mîztin; şokên elektrîkê li ser sîng û endamên cinsî; testa bi darê zorê ya keçkaniyê; tazî lêgerîn û tazîkirin di dema lêpirsînê de hene. Jinên beşdarî vê lêkolînê bûn wekî din gotin ku rastî şîdeta cinsî hatine yan jî li ber çavên mêrên wan an jî malîyên wan gefa destavêtinê li wan hatiye xwarin. Bi bikaranîna têgîna civaka kurd a kevneşopî ya namûsê, kir-yaran xwestiye zorê li wan bikin da ku xwe bidin dest wan.

“Îmaja jinên kurd ku li dijî artêşa nêr ya dewleta tirk radihêje çekan, ne ya lêborînê ye. (...) Di vê çarçoveyê de şovenîzma neteweyî û nêr li dijî gerilayên jin kampanyayêke propagandayê ya berferêh da destpêkirin. Tevî neteweperestîya fermî mohra ‘terorîst’ li gerilayên mêr dixist, rêveberîya siyasetên wê yê bavixsalar gerilayên jin dadixistin asta ‘orispiyekê.’” (Mojab, 2001) Şahid didin zanîn ku şervanên jin ên PKK’ê ku di dema şeran de dîl hatine girtin rastî destavêtinê hatine, hin caran beriya ku bi êşkenceyê werin

kuştin serhev rastî destavêtinê hatine. Hatiye raporkirin ku eskeran sîngên jinan jêkirine û gule berdane vajînayên wan. Di hin bûyerên din de hatiye raporkirin ku eskeran destavêtiye bedenên jinan û ew teşhîr kirine. Heta hin eskeran parçeyên bedenên yên weke guhan weke bîranînan bi xwe re birine an jî wêneyên van gunehên tirsnak û hovane girtine ji bo ku bixin nav defterên xwe yên bîranînan. (Çelik, 2005; Cankatan, 2006)

Bi rêxistinbûyîna tevgera jinên kurd ji salên 1990'î û vir ve jinan destpê kir mijara şîdeta cinsîkirî ji aliyê hêzên ewlekariyê yên dewletê ve bixin rojeva raya giştî. Mexdûrên şîdetê bi xêra piştgiriya rêxistinên jinan û mafê mirovan ew hêz û wêrekî di xwe de dîtî ku behsa vî awayê tabûkirî yê şîdetê bikin. Vê yekê her weha tevkarîya guherîna mêjî di civaka kurd de jî kir. Qet nebe di çarçoveya şîdeta dewletê de beşek ji têgîna bavixsalar a 'namûsê' diviyabû were lêpirsîn. Diviyabû ne jin weke gunehkar û 'lewitandî' bihata hesabandin, lê belê rêbazên qirêj ên şîdeta dewletê û kiryarên gunehan diviyabû werin gunehbarkirin! Bi armanca destekdana mexdûrên şîdeta cinsî ya hêzên dewletê, di 1997'an de li Stenbolê *Buroya alîkariya huqûqî li dijî destdirêjiyên cinsî û destavêtinê di binçavan de* hate sazîkirin. Ji bo ku her weha derfeta serlêdanê bidin jinên penaber ên ku neçar mabûn ji welêt derkevin, paşê şaxekî buroyê li Berlînê jî hate vekirin. Eren Keskîn û Fatma Karakaş di Adara 2005'an de dan zanîn ku di nava neh salan de dused û yanzdeh jinî ji bo alîkariya huqûqî serî li buroya wan daye. Wan her weha ev agahî dan: Piraniya bi giştî sed û şestûsê kiryarên gunehan, polês bûn, piştî wan cendirme, esker, gardiyan û cerdevan tîn. Piraniya jinên rastî êrişan hatin bi giştî 167 jê Kurd bûn. Piraniya jinan ango 188'ê wan, sedemên siyasî yan jî yên pêwendî şer weke sedema girtina xwe nîşan dane. Ji dused û yanzdeh dozan heştûçar hîn di pêvajoya huqûqî de ne, sihûçar ji wan çûne ber Dadgeha Mafê Mirovan a Ewrûpayê. Pêncîhûheşt jinan da zanîn ku ew piştî serlêdana xwe rastî zextên giran hatine û ji ber vê sedemê pêncîhûşeşê wan êdî nexwestin prosedura huqûqî dewam bikin. Hîn dozên wan li berpêşiya dadgehê, du jinan xwe kuşt. Ji van hemûyan bi tenê du doz bi cezakirina kiryarên gunehan li Tirkîyeyê bi dawî bûn (Keskin/Karakaş, 2005). Dema daneyên *Buroya alîkariya huqûqî* li ber çavan tîn girtin, xuya dike ku dirêjiya bêzarker a prosedura huqûqî, hem li Tirkîyeyê û hem jî li pêşiya dadgehên ewrûpî li ser mexdûr û şahidan zexteke gelekî mezin û zorlêdaneke psîkolojîk diafirîne û ji heqî derketina wê zehmet e.

Zehmetiyên bi heman rengî di Dadgehên Navneteweyî yên Şer de hati-bûn serê şahidên şideta şer ya cinsîkirî. Di rêbereke ji bo piştgiriya jinên trawmatîzebûyî de Gabriela Mischkowski di nav tiştên din de weke faktorên girîng ên riskê behsa bîranînên bi kul û keser, navbera dirêj a demê û agahdariyên netêr der barê dadgehkirin û her weha teknîkên bikarhatî yên lêpîrsînê de kir û ev dikarin bibin zexteke gelekî mezin li ser şahidan. (Mischkowski/ed. Media Mondiale, 2006)

“Dadwerî derman dike” nave kampanyayekê ye ku ji aliyê ‘Buroya Kordînasyona ji bo Tevneke Seranserî Dinyayê di Şerê li dijî Bêcezamanê de’ li Bochumê tê lidarxistin. Organîzatorên wê îdîa dikin ku ji bilî dermankirina ferdî, guherandinên civakî û siyasî û weke encama wan demokratîkbûyîne peyitandine ku dadwerî derman dike. Cezakirina êşkencekarên berê bandora dermanker ne tenê li şahidên beşdarî dadgehê bûyî dike, lê bandora dermanker her weha li tevahiya kesên ji bûyerê rizgarbûyî dike. Bi guherîna rewşa wan re serketinên heyecanê didin hatin jiyân: Ji rola mexdûrekî xwe rizgarkirin, bi riya ji nû ve bûna kirdeyekî, ji nû ve bidestxistina însiyatîfê û di demeke paşê de paraztina xwe bi xwe li dijî kiryarên gunehan. Ev yek hêsantir dike ku mirov piçûkxistina awarteyî di nava çîroka jiyana xwe de bi cih bike. Bi cezakirina kiryarên gunehan re helwesta raya giştî jî li hember kesên ji bûyeran rizgarbûne diguhere. (Rauchfuss, 2002)

Jicîhkirin

Pirsgirêkên herî girîng ku jin di pêvajoya koçberiyê de ji ber tinekirina derdora wan a civakî û her weha neewlebûna ji ber şerê dewam dike û zexta dewletê ya dewam dike bi wan re rûbirû dimînin xizanbûn, biyanîbûn û îzolasyona civakî ne. Tevî ku jin di aborî û civaka çandîna ya gundewariyê de hilberîner bûn jî, dema ew ji ber békariya li cihê koçberbûnê bi xizanî, bêmalî û birçîbûnê re rûbirû dimînin, xwe “bênirx” his dikin. Ji ber vê yekê li gelek jinan nexweşiyên fizîkî û derûnî peyda bûn ku berê ew di jiyana gundan de bi wan nedihesiyan. (EPÍ-DEM, 2007)

Netîceyên lêkolîneke li ser encamên derûnî û civakî yên koçberiya bi darê zorê li hundir, ku di sala 2002’yan de di nava jinên penaber ên kurd ên li Stenbolê de hate meşandin nîşan dide ku:

Beş I

- ji sedî 80'yê jinên kurd ên penaber gazincan dikin ku ji malbatên xwe û xizmên xwe qutbûne
- ji sedî 65'ê jinên penaber ên navser û pîr di jiyanan bajaran de zehmetiyê dikşînin ji ber ku bi Tirkî nizanin
- ji sedî 75'ê wan gazincan dikin ku ji derdora xwe îzole bûne û nikarin ji malê derkevin
- ji sedî 90'ê wan ji dema koçberî Stenbolê bûne û vir ve ji pirsgirêkên derûnî û serêşa timûdaîm gazincan dikin
- ji sedî 95'ê jinên navser û pîr dixwazin vegevin gundên xwe; weke kontrastekê tenê ji sedî 20'ê jinên ciwan dixwazin vegevin – ew bawer dikin azadiya wan a tevgerê li bajaran bêhtir e. (Aker û yên din, 2002)

Şideta Nava Malê, Xwekuştin, Kuştinên li ser Navê 'Namûsê' û Fuhuş:

Zextên dewletan û şer her dem tevkariya jinûve hilberîna şideta bavixsalar dikin. Heta niha pirsgirêka kurd a nehatî çareserkerin û şerê ji ber wê li pêşiya veguherîna civakî ya azadîxwaz her dem bûye asteng. Ji dema hewldanên çareserîya siyasî ya aştiyane û agirbestên dubarekirî yê hêzên gerilayên kurd, bala gel ji ser têkoşîna ji bo jiyane di bin şert û mercên şer de çûye ser pirsgirêk û nakokiyên civakî. Vê yekê her weha ji bo jinan qadên nû afirandin da ku karibin pêdivî û daxwazên xwe derêxin pêş.

Hîn jî xisletên civaka kurd ên strukturên feodal, bavixsalar derdikevin pêş. Tevî ku rewş û pêwendiyên civakî yê ferdekî li gorî endametiya wî ya malbat û eşîrê tê diyarkirin jî, jin di vê pergala civakî ya feodal de di rewşeke li jêrtir bicîhkirî de têne girtin. Diserî de li herêmên gundewarî, gelek qadên jiyane bi serweriya axayan, xwediyê erdan û xwedîerkên eşîrî têne diyarkirin. Piştî serhildanan Dêrsimê, ji salên 1940'î û şûn ve piraniya şênîyên kurd û erkdarên eşîrî ku li ber xwe didan hatin cezakerin û marjînkirin. Lê li aliye din beşeke din ya çîna axayan tevî sîstema dewletê hatin kirin. Hevgirtina hin serekeşîran bi hin partiyên siyasî û rayedarên dewletê re tevkariya bi-hêzbûna pergala feodal, bavixsalar li herêma Kurdan kir (Ertürk, 2006). Ji ber

vê yekê hevkarîya axayan û dewletê, azadbûna jinê jî têde, dikare li pêşîya pêvajoya azadbûnê di civaka Kurd de weke kelemekê were binavkirin. Para vê yekê her weha di paraztina têgîna bavixsalar a namûsê û zexta cinsan di strukturên civakî de jî heye. Ne tenê li herêma Kurdan, lê li tevahiya Tirkîyeyê vê têgînê hişt kontrolêke dijwar li ser jinan, tevgera wan û bedena wan were afirandin. Hîn nû di 2002'yan de bi reforma qanûna sivil (medenî) serdestiya mêran di zewacê de bi awayekî huqûqî hate betalkirin. Heta reforma Qanûna Ceza di 2005'an de destavêtin û şîdeta cinsî bi awayekî fermî weke "gunehên li dijî terbiyeya civakê û pergala malbatê" hatine binavkirin. Ev pêşketinên girîng di çarçoveya qanûnî de di encama kampanyayên hevbeş ên tevger û rêxistinên cihê yê jinan de li Tirkîyeyê pêk hat. Tevî vê jî bicihanîna reformên qanûnî hîn pêk nehatiye û ji wê re guherandina mêjî pêwîst e ku dikare bi awayekî dormador zorê bide serdestiya bavixsalar û hiyerarşik. Şîdeta nava malê, zewacên bi darê zorê an jî amadekirî, zewicandina kesên nebîrbir, kuştinên di bin navê 'namûs' an jî 'toreyê' de hîn jî li her aliyê Tirkîyeyê û her weha di bin mohrên cihê de li tevahiya cihanê dewam dikin.

Ji ber xwekuştinên jinan û gunehên 'namûsê' di salên buhurî de pêwendî ji rewşa jinên kurd li Tirkîyeyê re hatibû nîşandan. Ji ber zêdebûna bûyeran û giliyan, Raportora Taybet a UNHRC'ê⁵ ya li ser mijara şîdeta li dijî jinê Yakin Ertürk di wezîfeyêke fermî de ji 22 ta 31'ê Gulana 2006'an li sedemên van bûyeran pirsî. Tevî ku li Batman û herêmên din ên Kurdan rêjeya xwekuştinê li gor rêjeya giştî ya Tirkîyeyê di sala 2003'an de hinekî kêmtir e jî goraniya cinsê mexdûran diguhere. Berovajî daneyên neteweyî û navneteweyî ku nîşan didin ji jinan bêhtir mêr xwe dikujin, li bajarên Kurdan Batman û Wanê ji mêran bêhtir jin xwe dikujin. Di rapora xwe de Yakin Ertürk dîpat dike ku "xwekuştinên li herêma başûrrojhilat/rojhilat diqewimin gelekî ji nêz ve girêdayî şîdetê ne ku ji têgînên namûs û toreyê tê. Têra xwe sedemên bi mentiq hene ku mirov îdîa bike hin ji bûyerên xwekuştinê yê destnîşankirî di rastiya xwe de kuştinên veşartî ne." (ibidem) Wekî din, di serî de zewacên bi darê zorê û zû, şîdeta nava malê, destavêtina ji destê xizman, mandelkirina mafên zêdebûn û malbatê û nebûna têra xwe paraztina bi destê dewletê, zexta dijwar a bavixsalar a li ser jinê weke sedemên bingehîn ên faktorên ku tevkarîya xwekuştinên jinan li herêmê dikin, hatin nîşandan (ibi-

⁵ Konseya Mafê Mirovan a Neteweyên Yekbûyî

dem). Dema mirov li sedemên kuştin û xwekuştinên jinan dikole, mirov nikare girîngiyê nede pêwendiyên di navbera mirinên jinan, zexta bavixsalar û etnikî, şideta nava malê û şer û her weha qada lihevnekirina di navbera bandora dînê Îslamê ya her diçe zêde dibe û berbelaviya fuhuş, pornografi û bazirganiya jinan de.

Tevî ku mijar hîna jî qedexeyeke civakî ye, hindek weşan nîşan didin ku her diçe bêhtir jinên kurd, bi taybetî jinên penaber li metropolên tirk û her weha li herêma Kurdan bi darê zorê ber bi sektora fuhuşê ve hatine daftan. Ji bo hejmareke her diçe zêde dibe ya jinan, ev yekane rê ye ku pê abora xwe û abora malbatên xwe ewle bikin. Hin ji wan ji ber ku mîrên xwe di şer de wenda kirine dayikên bi serê xwe ne. Li gorî lêkolînên qadan bi tenê li Amedê 6.000 jin neçar abora xwe bi fuhûşê dikin. (Sümbül, 2004)

Lê fuhûş û bazirganiya jinan ne yekane sikeneyên şerekî ne; ew her tim beşek ji siyaseta şer bûn. Endustriyeke seksê û koletiya cinsî gelek caran ji aliyê artêşên dagirker ve bi awayekî sistematîk hatine avakirin da ku “xizmetê bidin eskerên xwe” û serî bi giştî li gelê dijmin bitewînin (Mischkowski /ed. Medica Mondiale, 2006)⁶. Beşeke mezin a sektora fuhûş û bazirganiya jinan li Tirkîyeyê ji aliyê yekîneyên taybet ên dewletê ve tê meşandin û organîzekirin. Bi êxistina nava bazara fuhûşê ya jinên kurd, ev yekîne dixwazin strukturên civakî di nava civaka kurd de xera bikin û pêşiya jinan bigirin di siyasetê de çalak bibin. Têgîna wê ya ‘namûsê’, dabeşkirina rolan a bavixsalar ji bo jinan, ger carekê jin ketibe dafa fuhuşê ti şensê vegeerê nadiyê (Köker, 2006).

Rêxistineke ku di bin banê xwe de gelek rêxistinên jinan û ferdan di-hewîne, Teygera Demokratîk a Jinên Azad, di sala 2006’an de bi amadekirina konferanseke ku li sedem û encamên fuhûşê û helwestên li hemberî mijarê dipirsi, reaksiyona xwe der barê pirsgerêkê de nîşan da. Di danezana xwe ya dawiyê de beşdarên konferansê piştgiriya xwe bi jinan re eşkere kirin ku neçar in abora xwe bi karkeriya seksê bikin. Ji bo ku bersivê bidin kedxwarin û ci-hêkariya li dijî jinên karker ên seksê, mîrên pereyan kar dikin û bikarhênerên

---

⁶ r. 35: weke mînak, ji şerê Kore û vir vedi salên 1950’î de artêşa DYE’yê pişesaziyeke sistematîk a seksê li herêma Pasîfîka Asya saz kir.

bazirganiya jinan eşkere bikin û ji bo jinên dixwazin ji sektora fuhûşê derkevin stargehan avabikin wan li ser planeke çalakîyan a hevbeş li hev kir. Ev konferans mînakeke insiyatîfa çalakgeriya mafên jinan ji bo aşî û dada civakî li Tirkîyeyê û herêma Kurdan, ku zorê dide tabûyan. Bi danezanê “em naxwazin bibin mexdûrên nîrxên kevneşopî”, insiyatîfên civaka sivil ên jinên ciwan, Rêxistinên Derveyî Hukûmetê û Partiya Civaka Demokratîk (DTP) ji bo tinekirina şîdeta li dijî jinan li herêma Kurdan li ser stratejiyên dormador kar dikin. (Ertürk, 2006)

2.2.2 Jinên Kurd li Iraqê û Başûrê Kurdistanê

Di Şerê Cihanê yê Yekemîn de artêşa Ingilîz erdên Iraqa îro dagir kirin. Dema Peymana Lozanê hate mohrîkirin, Başûrê Kurdistanê jî di bin serweriya ingilîzan de ma. Bi bûyerên ber bi serxwebûna Iraqê ve di salên 1930'î de serokeşîrên Kurdan bang kirin ku Kurd çarenûsa xwe bi xwe diyar bikin. Serhildanên Kurdan ên Şêx Mahmûd û Mele Mistefa Berzanî ji aliyê hêzên hewayî û artêşa bejahî ya Ingilîzanê ve hatin şikandin. Ingilîzîtanê piştî serxwebûna fermî ya Iraqê jî kontrola xwe ya aborî û eskerî li Iraqê dewam kir, li aliyê din zor li Berzanî hatibû kirin ji welêt derkeve. Piştî vegera xwe Berzanî dest bi hewldaneke din kir ku tevgera Kurd di Şerê Cihanê yê Duyemîn de ji nû ve bi rêxistin bike. Ji nû ve zexta hevgerî ya hukûmetên Iraqê û Ingilîzîtanê ew neçar hiştin sala 1945'an mişextî Îranê bibe û piştî hilweşîna Komara Mehabadê ew li Yekîtiya Sovyetan li starê geriya.

General Abdul Kerîm Qasim piştî darbeya xwe ya eskerî di sala 1958'an de soz da ku ew ê “Kurd û Ereban weke hevparên wekhev” qebûl bike. Di vê demê de Berzanî karîbû ji sirgûnê vegere. Bi piştgeriya gelê kurd û hin serokeşîrên din, wî Partiya Demokratîk a Kurdistanê (PDK) damezrand. Di sala 1960'î de statuya wê ya qanûnî pejjirandî bû. Lê demeke kurt paşê zextên rejîma Iraqê ji nû ve destpê kirin. Di Hezîrana 1961'ê de PDK'ê bi armanca paraztina otonomiya Kurdan li dijî hukûmeta Iraqê serî hilda. Xeleka zordestî û serhildanê dewam kir. Bersiva artêşa Iraqê bombebarandina bi ser herêmên cihên şên ên Kurdan de bû, di van bombebarandinan de artêşa Iraqê her weha bombeyên Napalm û Fosforê jî bikar anîn. Tevî ku di darbeyeke din de bi alîkariya Kurdan di sala 1967'an de partiya Baasê bû desthilat, hukûmeta

nû şerê li dijî Kurdan ku deh sala kişand, dewam kir. Di tevgera artêşa Iraqê de di salên 1960'î de bê hejmar gund hatin xerakirin û bi dehhezaran Kurd hatin kuştin. (Şahin/Kaufeldt, 2002)

Dîsa jî di destpêka 1970'yî de pêşmergeyên kurd kontrola beşên mezin ên Başûrê Kurdistanê girtin destê xwe. Di nav de planeke otonomiyeye berferihtir, naskirina fermî ya Kurdî, nûneriya siyasî di parlemana Iraqê de û efûyek ji bo girtiyên şer ên kurd jî di Adara 1970'yî de di navbera hukûmeta Iraqê û Kurdan de peymaneke aştiyê hate mohrkirin. Ji ber ku peyman têra xwe pêk nehat û hukûmeta Iraqê qebûl nekir kontrola herêma Kerkûka dewlemenda niftê ku herêmeke gelêrî kurd bû, bide Kurdan, PDK'ê di sala 1974'an de careke din serî hilda. Tevgera li dijî serhildanê ya artêşa Iraqê bi çekên giran, tank, top û hêzên hewayî hate meşandin. Berxwedana Kurdan neçar bû xwe ji bajaran vekişîne; pêşmerge ber bi çiyayan ve, ber bi sînorê Îranê ve hatibûn dafdan. Di nava saleke şer de ji herdu aliyên bêhtirî 20.000 mirovî jiyana xwe ji dest da.

Pênc salan piştî otonomiya sozdayî, hukûmetên Iraqê û Îranê di bin rêberiyê DYE'yê de Peymana Cezayîrê mohr kirin û li gorî peymanê aliyên li hev dikir ku di têkoşîna li dijî tevgera kurd de hevkarîyê bikin. Peymanê Kurd bêçare hiştin. Dema hukûmeta Îranê destpê kir sînoran bigire û alîkarîyê qut bike, Berzanî tevî 250.000 mêr, jin û zarokên Kurd xwe avêt axa Îranê. Paşê ew çû DYE'yê. Pêşmergeyan an xwe radest kir an jî mişext bûn. Di heman demê de Celal Telebanî li herêma Soran a Başûrê Kurdistanê Yekêti Nîştimanî Kurdistan (YNK) damezirand. Ji bo ku serweriya xwe li bakurê welêt ewle bike hukûmeta Iraqê bernameyeye erebkirinê da destpêkirin; li gorî vê bernameyê di serî de li derdora Kerkûk û Mûsilê, Erebi li qadên niftê yê Kurdistanê hatin bicihkirin. Her weha li derdora 200.000 Kurdî jî ji cihên xwe hatin kirin û ber bi deverên çol ên neberdar ve hatin ajotin. Di salên 1978 û 1979'an de 600 gundên Kurdan hatin şewitandin û şênîyên wan ber bi deverên din ên welêt ve hatin birin. Herêma sînor a di navbera Iraq û Îranê de ji şênîyan hate valakirin. Tevî komkujiyên rejîma Iraqê jî berberîya eşîrî di navbera PDK û YNK'yê de veguherî "şerekî birakujiyê" ku têde ji herdu aliyên bi sedan pêşmergeyî jiyana xwe ji dest da.

Qirkirin û Qirkirina Cins

Di şerê Îran û Iraqê de (1980–88) herêma Kurdan li herdu aliyên sînor veguherî qadeke şer û zewiyekî mayinkirî. Li gorî texmînên NY'yê li derdora deh milyon mayinî li herêma çiyayî ya sînor hatine çandin ku îro jî jiyana mirovan dikin tehlûkeyê.

Herdu welatên alî yê şer ji bo ku komên cihê yê Kurdan li dijî hev bikar bînin, siyasetên dij-Kurd bi rê ve birin. Dema ku dîktatorê Iraqê Sedam Hiseyn Kurd ji ber hevkarîya wan a bi Îranê re bi xayîniyê gunehbar kirin, wî “Qirkirina Enfalê” da destpêkirin. Ev li Iraqê di salên 1987 û 1988'an de qirkirineke sistematîk a gelê kurd bû. Di nav de jin, zarok û kal mexdûr ji ber ku ew Kurdên li herêma weke ‘qedexekirî’ binavkirî ango erdên xwe yê gelêrî, li derveyî kontrola hukûmeta Iraqê dijîn, hatin bijartin (HRW, 2006). “Enfal” tê wateya rewakirina talanên şer. Di bin vî navî de bêhtirî du hezar gundên Kurdan hatin xerakirin û milyonek û pênsedhezhar mirov jî ji mal û warên xwe hatin kirin (Brunner, 2006). Bi dehhezaran penaberên kurd li wî aliyê sînoren Tirkîyeyê û Îranê li starekê geriyan. Li gorî texmînên çavkaniyan li derdora 180.000 Kurdî plankirî bi bikaranîna berferê a çekên kîmyewî hatin kuştin an jî di encama kuştinên komî de “wenda” bûn (Der Standard, 2007).

Di çarçoveya fermaneke ji bo Qirkirina Enfalê de ji bo hemû kesên li gundên “herêma qedexe” hatî girtin weha dihate gotin: “Divê ew werin girtin û ji aliyê hêzên ewlekariyê ve werin lêpîrsin û kesên temenê wan di navbera 15 û 70'yê de piştî ku hemû agahdariyên bikêr ji wan hatin girtin û em di wextê xwe de ji van agahdariyan hatin haydarkirin, werin kuştin.” Li gorî raporên Human Rights Watchê (Çavdêriya Mafê Mirovan) jin û mêr çawa birine navendên girtinê, ji hev veqetandine. Piştî êşkence û lêpîrsinê girtiyên mêr bi awayekî komî hatin kuştin. Mêr û xortên gihîştî yê ji herêmên gundewarî bi awayekî sistematîk hatin qirkirin. Lê jin û zarok bi riya gazdanê, birçîhiştinê û îhmala bi qest ya hemû pêdiviyên wan dûçarî mirinê hatin hiştin. Li hin herêman weke mînak li herêma başûrê Germîyanê “li gorî texmînan du hezar jin û zarok” li paleke çiyayê Hamrîn di navbera bajarên Tikrît û Kerkûkê hatin kuştin. (li ber hev bigire Jones, 2004; HRW, 1994)

Di 16'ê Adara 1988'an de di nava çend saetan de di nav de gelek jin, zarok û kal jî pênc hezar mirovan di encama êrîşên bi gazên kîmyewî de jiyana xwe ji dest da li Helebçeyê. Deh hezar mirovên din jî birîndar bûn û gelek ji wan paşê bi êş û azaran ji ber encamên jehrdayînê mirin. Yê din hîn seqet in; jinên ducanî ku li derdora Helebçeyê man yan zarokên wan ji ber wan çûn an jî zarokên seqet ji wan re bûn. Heta piştî hilweşîna rejîma Sedam Dadgeha Bilind ya Iraqê ti dadgehên navneteweyî ev gunehên li dijî mirovatîyê ne kirin mijara xwe. Di dawiyê de wê zelalkirina hemû agahdariyan û gunehkaran zehmet be ji ber ku Sedam Hiseyn beriya ku prosedura huqûqî di doza 'Qirkirina Enfalê' de biqede hate darvekirin. Gelek mexdûrên Enfalê hîna jî li rastî û dadweriyê digerin.

Destavêtin û koletiya seksê di nav çekan de bûn ku li dijî jinên kurd hatin bikaranîn. Şahid behsa destavêtina jinan di dema Qirkirina Enfalê de di wargehên girtinê de dikin (Unifem, 2006). Yek ji bûyerên ku piştî hilweşîna rejîma Sedam di raya giştî de hate zanîn, firotina 18 jinên ciwan û keçên kurd di sala 1989'an de bû. Belgeyê ku mudûriyeta giştî ya îstixbarata Kerkûkê ji mudûrê îstixbaratê yê li Bexdayê re şandî, delîla ferman û bicihanîna bazirganiya jinên kurd nîşan dide. Têde weha hatiye gotin: "Me komên cihê cihê yê mirovan girtin, di nav wan de keçên ciwan ên temenê wan di navbera 14 û 29'an de jî hene. Li gorî daxwaza we me komek ji van keçan şand harem û klûbên şevê yê Komara Erebia Misrê." (O'Donnell, 2003)

Wekî din hin jinên din dan zanîn ku di nav de kurê Sedam jî, Baasiyên girîng û xizmên wan serbest bûn jinan ji bo şidet û kolekirina cinsî birevînin. Ji endamên muxalefetê re kasetên vîdeyoyê dihatin şandin ku têde polisên veşartî destdiavêtin nasên wan ên jin (Lasky, 2006). Bi destavêtina jinên kurd, careke din têgîna namûsê weke stratejiyêkê ji aliyê rayedarên Iraqî ve di hate bikaranîn da ku hîsa nîrxê xwe bi xwe ya jinan û ya civakê tine bikin.

Kesên ku ji Qirkirina Enfalê rizgarbûn hîn hem ji ber trawmayên derûnî û hem jî ji ber pirsgerêkên civakî yê jicihkirinê, bêkariya zêde û kêmasiya xizmetên gelemperiyê êş û azarê dikişînin. Heta gelek jinebiyên Enfalê nikaribûn ji nû ve bizewicin, ji ber ku wan ti caran belgeyêkê fermî ya mirinê ji bo mêrên xwe yê hatî kuştin negirt, ji ber ku hukûmeta Iraqê ya berê qebûl nedikir van belgeyan derbixe. Psîkolog didin zanîn ku hîn gelek kesên

ji Enfalê rizgar bûne, di rewşeke şokê de dijîn. Gelek ji wan ji ber bîranîna serboriyên xwe êş û azaran dikişînin. (Jamal, 2004)

Piştî ku Iraqê Kuweyt dagirkir, hêzên hevgerî yê NY'yê di bin serokatiya artêşa DYE'yê de di 16'ê çileyê 1991'ê de êriş birin ser Iraqê. Ev sefera eskerî bi biryara Konseya Ewlekariyê ya NY'yê ya hejmara 678'an hate rewakirin. Piştî ku rejîma Iraqê lawaz bû Kurdên Başûrê Kurdistanê bawerîya xwe bi piştgiriya hêzên hevgerî anîn û careke din li dijî rejîma Iraqê serî hildan. Lê hêzên hevgerî yê NY'yê serê xwe neêşandin dema hêzên hewayî yê artêşa Iraqê ji nû ve êriş birin ser gundên Kurdan. Di êrişan de ji nû ve bêhtirî deh hezar sivilên Kurd hatin kuştin. Careke din du milyon Kurd koçberî wî aliyê sînoren Tirkîyeyê û Îranê bûn. Di Nîsana 1991'ê de piştî mirin û jicihkirinê komî yê bi darê zorê yê ji nû ve NY'yê li 'Herêma ji firînê re qedexê' ya bakur ji bo paraztina Kurdan saz kir. Ji hingê ve Başûrê Kurdistanê li Iraqê bû herêmeke otonom a ji aliyê 3 milyon Kurdî ve şênkirî. Piştî ku ji bo têk-birina Sedam Hiseyn di 2003'yan de PDK'ê û YNK'ê destek dan DYE'yê û hêzên Ingilîzanê, herdu partî jî di pergala dewletê ya Iraqê de hatin bicihkirin. Piştî ku ew jî bûne parçeyekî Konseya Rêveber a Iraqê ya demî ku ji aliyê Rayedariya Demî ya Hevgerîna DYE'yê û hevalbendên wê hate saz kirin, serokê YNK'ê Celal Telebanî bû Serokkomarê Iraqê û serokê PDK'ê Mesûd Berzanî jî bû serokê hukûmeta herêma otonom li Başûrê Kurdistanê.

Dewlet – Eşîrî – Dîn û Mafên Jinên kurd

Li gorî Destûra Bingehîn a Iraqê ya demî ya sala 1970'yî bi awayekî fermî mafên wekhev ji jin û keçan re li Iraqê hatibûn ewlekirin. Qanûnên din binavkirî beşdariya jinê ya siyasî û mafên sivil diparaztin. Piştî 1990'î hukûmeta Iraqê ji bo ku sempatiya dewletên Îslamî, serokên dînî û serokeşîrên cîran bi dest bixe, gelek ji van qanûnên der barê devjihevberdanê, mafê xwedîkirina zarokê, mafên perwerde û mîrateyê de weha guhertin ku maf û azadiyên jinan bi sînor bikin. Qanûn li gorî şerîeta îslamî dihate guhertin. Kuştinên li ser navê 'namûsê' jî gelekî zêde bûn dema hukûmeta Sedam cezayê girtîgehê ji bo kiryarên gunehan ên mêr ji 8 salan anî kêmi 6 mehan, ger mexdûra jin têkiliyê beriya zewacê danîbe, rastî destavêtinê hatibe yan jî helwestên ku bi riyeke din dikarin "rûmeta malbatê nehiştibin" nîşan dabîn. Li aliyê din gunehê destavêjekî dihate jêbirin ger qebûl bikira bi mexdûrê re bizewice.

Pirjinî heta bi çar jinan hate qanûnîkirin (Sandler, 2003). Bi sazkirina yekîneyên taybet ên eskerî ku di sala 2000'î de ji bo serjêkirina jinên ku bi fuhûşê tîn gunehbarkirin hatin perwerdekirin, berbelaviya standartên riyakar yekcar berçavbûn (Lasky, 2006). Wekî din ji ber encamên aborî û civakî yê cezakirinên NY'yê piştî Şerê Kendavê di 1991'ê de di serî de jinan êş û azar kişandin. Di nav bandora vê rewşa xerab li ser jinê de rêjeya her diçe zêde dibe ya mirinê; rêjeya her diçe zêde dibe ya devjihevberdanê, pirjiniyê û şideta nava malê; zêdebûneke berçav ya birçibûnê di nav jin û zarokan de; kêmasiya dermankirinê û barê zêdekirî yê berpirsariyê ji ber ku jin neçar bûn guhdarê zarokan bin ku ji ber şer û zextan trawmatîze bûne (Unifem, 2006).

Ne hukûmeta Iraqî ne jî strukturên feodal ên li Başûrê Kurdistanê tevkarîya maf û ewlekariya jinên kurd kirin. Berovajî vê yekê derxistina pêş a bi qesd a bawerî, argûman û qanûnên dînî zexta li ser jinên kurd jî girantir kir. Êrîşa di 14'ê Tîrmeha 2000'î de li dijî stargeha jinan ku ji aliyê Rêxistina Serbixwe ya Jinan (RSW) ve li Silêmanî hatî sazkirin, mînaekeke vê ye. Hêzên çekdar ên YNK'ê stargeh girtin, şênîyên stargehê û hin xebatkarên wê jî girtin. Çend rojan piştî vê şênîyeke berê ya stargehê ji aliyê birayê wê ve hate kuştin. Vê stargeha ku di 1998'an de dest bi xizmetê kir, destek ji rêxistinên jinan ên ewrûpî digirt. Di dema stargeh vekirî de bêhtirî çar hezar jinên ji ber kuştinên li ser navê namûsê reviyayî dihatin paraztin. (A-infos, 2005)

Lêkolînerê kurd Şahrzad Mocab dibêje: "Parlemana hukûmeta Herêmî ya Başûrê Kurdistanê bi redkirina betalkirina qanûnên dijminê jinan (rewşa fedî û qanûnan ceza) ên rejîma Baas, gelek gav ber bi paş ve avêtin. Di heman demê de herdu partiyên serwer ên kurd destûr dane komên îslamîst ên ji aliyê Îran û Erebaştanê Suûdî ve damezirandî, da ku îslamkirina pêwendîya di navbera cinsan de li Kurdistanê pêş ve bibin. Di bin serweriya neteweparêz de di salên 1990'î de, di serî de kuştinên li ser navê namûsê, şideta li dijî jinê li Başûrê Kurdistanê gihîşte astên berê nedîtî." (Mojab, 2000)

Dîsa jî di dema ku herêma Kurdan ji aliyê du hukûmetên herêmî ve di hate rêvebirin, di sala 2001'ê de di nav de qanûnên der barê 'jîholêrakirina şermê' de hin reformên qanûna ceza hatin kirin. Çalakgerên mafên jinan ên Kurd rexne li van reformên hûqûqî girtin bi boneya ku ev reform netêr bûn û wê nikaribûna pêşiyê li "gunehên nû yê li ser navê namûsê" bigira (HRW

Briefing, 2003). Di nav de raporên rêxistinên jinan û NY'ye jî, hejmarek raporên nû tatêlên xwe der barê bûyerên her diçe zêde dibin de tînine zimên. Tenê di sê mehên pêşi yên sala 2007'an de çil bûyerên tê îdiakirin gunehên li ser navê namûsê ne, li Hewlêr, Dihok, Silêmanî û Seleheddînê ji Misyona Alîkar a Neteweyên Yekbûyî ji bo Iraqê re hatin ragihandin. Dihate gotin ku jinên ciwan qaşo ji ber şewatên di malên xwe de mirine yan jî ji ber gumana tevgerên neexlaqî ji aliyê endamên malbatê hatine kuştin (UNAMI, 2007).

Di 7'ê Nîsana 2007'an de keça êzdî ya 16 salî Dua Xelîl ji aliyê endamên civaka xwe ve li Musulê bi keviran hate kuştin. Ji ber ku malbat û civaka xwe bi dilketina kurekî misilman “bêrûmet kiriye”, ceza li keçê hatibû birin. Li gorî agahdariyên rojnameyên serbixwe yên kurd heta bi hezar mêrî beşdarî kevirkirina keça ciwan bûne. Çavdêriya Mafên Jinên Kurd (KWRW) weha behsa bûyerê dike: “Tevî ku gunehên li ser navê namûsê bi giştî û kuştinên xwe dispêrin namûsê bi dizî û di bêdengiyê de li cîhekî pîroz tîne bicihkirin jî, buyera Dua bi dûmenên bi telefonên destan ji aliyê şahidên li cihê bûyerê ve hatine girtin ji raya giştî re hatin eşkerekirin. Ji wê demê ve jî di înternetê de digerin. Dûmen endamên mîrên malbat û civaka wê nîşan didin çawa keviran diavêjin wê. Ew tê tazî kirin û dike hewar. Cihê xemgîniyê ye, dûmen her weha derdixin holê ku polês jî li wir amade bûn dema kuştin diqewimî û ew ne tenê di pêşîgirtina li guneh û rizgarkirina Dua de ne serketî bûn, lê di rastiyê de wan hewl dida koma qeşbalix sor bikin.” (KWRW, 27-04-2007)

Şewazekî din ê berbelav û tabû yê şîdeta li dijî keçan û jinan li gelek deverên Başûrê Kurdistanê beriya temenê zewacê seqetkirina endamên cinsî ên jinan e⁷. Encamên seqetkirina endamên cinsî ên jinan gelekî xerab in, gelek keç ji ber wendakirina xwînê an jî enfeksiyonan dimirin. Piraniya kesên jê rizgar dibin trawmatîze dibin û ji ber pirsgirêkên girîng ên tendurustiyê eş û azaran dikişînin. Di sala 2005'an de rapor dibêjin ku li hin herêmên gundewarî rêjeya sineta jinan digihîje ji sedî şestî. Çalakger û bijîşkan jî rêjeyên weke vê ji deverên din ên herêma Kurdan li Bakurê Iraqê rapor kirin. Li gorî lêkolîneke ku li heştêçar gundên Hewlêr, Germiyan û Koyê hatiye meşandin ji 2.437 jinan gilikê 2.281'ê wan hatiye jêkirin. Weke encama van netîceyan Rêxistinên Mafên Jinan û yên Mirovan bi armanca qedexekirina qanûnî û

⁷ Bi awayekî giştî weke sineta jinan tê naskirin (Têbîniya werger e).

dawîanîna li vê kirinê, nîqaşek û kampanyayeke ku balê dikşîne ser encamên fizîkî û derûnî yên seqetkirina endamê cinsî yên jinan di raya giştî de dane destpêkirin. (TJAK, 2006; KWRW, 2007)

Anketeke li ser şîdeta li dijî jinê li herêma Silêmaniyê der dixe pêş ku mēyla şîdeta li dijî jinê û xwekuştinên jinan di asteke tirsnaq de zêde dibe: Bi liberhevgitina daneyên sala 2005'an li ber ên sala 2006'an zêdebûneke ji sedî 41 tê raporkirin. Xweşewitandin şêwazê herî berbelav ê xwekuştinê ye ji bo jinan (TJAK, 2006). Li gorî daneyên Nexweşxaneya Rewşên Lezgin a Silêmaniyê, di 2006'an de li derdora hezar û pênsed jinî li herêma xwest bi vî awayî dawiyê li jiyana xwe bînin. Hema hema ji sê paran yekê wan ji ber birîninê xwe mirin. Pispore dibêjin, jin bi piranî ji bo ku xwe ji şîdeta nava malê rizgar bikin ber bi vê rêbaza bêhêvî ve tînin ajotin. Nebûna şêwirdariya psîkolojîk û zewacê û her weha rêzikên dijwar ên civakê rê li ber mirovan digirin ku mijarên ferdî di nava malbatê de an jî li derveyê wê nîqaş bikin. Ango ew gelek caran wisa hîs dikin ku ti deverên ji bo alîkariyê berê xwe bidinê nîne. (Khalil, 2007)

Tevgera Jinên Azad a Kurdistan (TJAK) di rapora xwe de rexneyan li hukûmetê digire ku tevî hin danezanên ji raya giştî re û reformên huqûqî yên ji jinan re baş, hukûmet naxwaze zerarê bide pêwendiyên di navbera xwe û êşîran de. Ji ber vê yekê wan kujerên jinan serbest berdane û wê qanûnên ji bo parzantina jinan nexin meriyetê. Ev ê li zêdebûna gunehên li dijî jinan zêde bibe. Heta başkirina rewşa xwendin û nivîsandina jinan jî wê tîrê neke pêşiyê li bînpêkirina mafên jinan bigire. Defetên alîkariyê yên cidî û hevkarîyeke bi hêztir ya di navbera rêxistinên mafên jinan de tiştê pêwîst e, da ku bigihîjine guherandineke mêtî. Divê jin û bedena wan êdî hew weke “namûsa” malbatê ku divê bi riya kuştinê were parzantin were dîtin. Di nav faktorên din ku destekê didin parzantina vê rewşa mêtî de militarîzm, pirs-girêka neteweyî ya neçareserkirî û berbelaviya radikaliya baweriya dîni hene. (TJAK, 2006)

Ji dema hilweşîna rejîma Sedam û vir ve li herêma Başûrê Kurdistanê ji bo parzantina jinên di tehlûkeyê de û ji bo alîkariya kesên trawmatîzebûyî yên ji ber şer û şîdetê mayî, bi tenê çend gav dikaribûn werin avêtin. Ji bo vê yekê minak ev in: Yekemîn beşa psîkolojîk a nexweşxaneya Hewlêrê, heta

niha dikare 40 kesî bihewîne yan jî hin stargehên jinan ku tevî zehmetiyên aborî û ewlekariyê jî dikaribûn bi insiyatîfa Rêxistinên Derveyî Hukûmetê yê serbixwe werin organîzekirin.

2.2.3. Jinên kurd li Îran û Rojhilatê Kurdistanê

Di destpêka sedsala 20'an de hegemoniyaya Rusyaya-Sovyet û siyasetên Ingilîz bandoreke mezin li rewşa Îranê dikir. Di 1921'ê û 1925'an de serhildanên li dor serokeşîrê kurd Simko ji aliyê rejîma fars a Şah Riza ve ku Ingilîzan piştgiriya wê dikir, bi awayekî xwînrij hate şikandin. Piştî serhildanan gelek Kurd bi darê zorê ji warên xwe hatin kirin, bi sedan malmezinên Kurdan bi darê zorê ji cihên xwe hatin kirin û hatin mişextkirin. Hukûmetê ji aliyekî dest danî ser erdên wan, li aliyê din ziman, çan û cil û bergên Kurdî hatin qedexekirin. Di nav planên xwe yê "modernkirina" welêt li gor standartên Rojava de, Şah Riza sala 1936'an fermaneke vekirina rûyên nixumandî ya bi darê zorê derxist. Di nameyê hukûmetê de behs dihate kirin ku prosedura vekirina rûyên nixumandî li Kurdistanê ne pêwîst e, ji ber ku jin li wir jixwe rûyên xwe napêçin. Dîsa jî weke parçeyekî siyasetên asimilasyonê yê hukûmeta Îranê, cil û bergên rengîn ên gelêrî ên jinên kurd bi bahaneya "neçê û qirêj" in hatin qedexekirin û diviyabû ji berdêla wan de kincên "medenî" bihate lixwekirin. (Şahin/Kaufeldt, 2002)

Di Şerê Cihanê yê Duyemîn de Artêşa Sor û eskerên Ingilîz erdên Îranê dagirkirin, ji ber ku Şah Riza hevkarîya xwe ya bi faşîstên elman re dewam dikir. Piştî şer Yekîtîya Sovyetan çavên xwe ji damezirandina Komara serbixwe ya Kurd Mehabadê re girt ku ji aliyê Qazî Muhemed ve di 22'ê çileyê 1946'an de hate îlan kirin. Di 330 rojên dewama hebûna Komarê de erka wê ya sereke pêşxistina pergala perwerdeyê bû. Di nav de dibistaneke keçan jî ji bo cara yekem di dîrokê de dibistanên kurdî hatibûn vekirin. Tevî pêşkêşkirina weşan, ziman û çanda kurdî, perwerde û tevlîbûna jinê ya jiyana gelemperiyê jî dihate destekkirin. Lê ji ber zexta hêzên hevgirên rojavayî û peymanê dualî li ser berjewendiyên aborî bi hukûmeta Îranê re, Artêşa Sovyetan ji herêmê vekîşîya. Demeke kurt paşê artêşa Îranê Komara ciwan dagir kir û Qazî Muhemed, birayê wî û kurapê wî li meydana ku Komara Mahabadê beriya 11 mehan lê hatî eşkerekirin, qetilkirin. Ji bilî zexta rejîma

Şah, hêzên wê yê ewlekariyê û saziyên wê yên îstîxbaratê, dibistanên Kurdî hatin girtin, ziman, weşan û cil û bergên Kurdî careke din hatin qedexekirin. Tevî zor û zextan jî Partiya Demokratîk a Kurdistanê (PDKÎ) a pêşverû ku demeke kurt beriya eşkerekirina Komara Mahabadê hatibû damezirandin, rêxistinkirina girseyan di bin daxwaza xwe ya li gor bernamêyê dewam kir: “Demokrasî ji bo Îranê, Otonomî ji bo Kurdistanê”.

Serdestiya Baviksalar di Dewlet û Civakê de

Ji bo çavdêriya bûyerên li Rojhilatê Kurdistanê, divê cihêti ber çavan werin girtin ku encama mezhebên cihê di nava Kurdan de û siyasetên hukûmeta Tehranê li hemberî wan in. Piraniya Kurdan xwe weke misilmanên mezheba Şafiî ya Îslama sunî bi nav dikin, hindikayîyeke ku di serî de li herêmên Lûrîstan û li derdora Kirmanşanê dijîn endamê terîqeta Ehlê Heqq in. Hindikayîyeke din ku bi taybetî li herêmên Îlam, Kirmanşan û Xoresanê dijîn jî misilmanên Şîî ne. Bandora çand û zimanê farsî ji herêmên din bêhtir li van herêman bûye. Sedema vê ew bû ku çîna serwer li Îranê timî misilmanên Şîî bûn; bi taybetî bajarê Kirmanşanê weke baregeheke eskerî jî bo paraztina kontrola Şah li ser herêma rojhilat a Kurdan dihate bikaranîn.

Heta salên 1970'yê jiyana jinan li Îran û Rojhilatê Kurdistanê gelekî zêde ji aliyê baweriya wan a dînî, strukturên feodal ên herêmî, netewe û cihê wan ê jidayikbûnê ve hatibû diyarkirin. Piraniya jinan, li herêmên gundewarî jî sedî heştêyê jinan bi xwendin û nivîsînê nizanîbûn û bi ti awayê nedigihîştin xizmetê perwerde û tendurustiyê. Di nava Kurdên Ehlê Heqq de berdêl gelekî berbelav bû. Ji destpêka salên 1970'yê û vir ve kevneşopiya berdêlê li deverên din ên Kurdistanê jî belav bû. Keç jî bo malbatan sermiyan bûn, ji ber ku wan dikarî hatineke aborî ku ji qelen tê misoger bikin. Strukturên baviksalar û şidetê xetên rewş û jiyana jinan dikişandin. Ne di qada ferdî ne jî di qada gelemperî de jin xwedî ti mafan bûn. Wan ne dikarî dev ji mêrên xwe berdin, ne dikarî bi daxwaza xwe bi xwe ji welêt derkevin, ne jî dikarî beşdarî girtina biryaran bibin. Dihate gotin, jin wê bi cilên bûkaniyê yên spî bikeve mala mêrê xwe û tenê wê karibe bi kefenekî spî jê derbikeve. Di civakên Kurdên sunî de serokeşîr û serokên dînî, axa û meleyan bi taybetî dewreke zextker di nava strukturên civakî de dilîstin.

Di serî de li herêmên gundewarî, li hin deveran weke mînak li herêma Hewraman, jêkirina endamên cinsî yên jinan gelekî belav e. Di serî de di malbatên axayan de, heman tişt ji bo pirjiniyê jî derbas dibe. (Ahmedî, 2006).

Lê hêzên dewletê jî jinê Kurd ji zordestiya xwe re kiribûn armanc. Şahidên roja me dibêjin, piştî têkçûna serhildanan Kurdan di bin rêveberiya Berzanî de sala 1975'an di dema ku dused û pêncîh hezar penaberên kurd ji aliyê Iraqê direvîn aliyê Îranê yê sînor (Zülch, 2003), hêzên ewlekariyê yên Iraqê û Îranê destavêtine nêzî sêhezar jinên kurd ên penaber. Bi biryara hukûmeta Îranê ya bicihkirina li wargehên navendî ya penaberên li gundên Kurdan bicîhbûne, malbat ji hev hatin qutkirin û belavkirin.

Ji bilî milîtarîzekirina civakê ku xizmeta eskeriya mecbûrî ya du salan ji bo hemû xort û keçan jî digire nav xwe, rejîma Şah ji salên 1970'yê û şûn ve destpê kir, pere li perwerdeya keçan jî razandin. Pêşî li herêma Kirmanşanê, paşê li bajarên din ên Kurdan keçan mafê xwendina seretayî û navîn bidest xist. Lê weke encama pirsgrîkên aborî û pêşîgirtina ji aliyê serokên dinî ve hîn gelek keç ji girtina perwerdeya dibistanê bêpar in.

Şoreşeke Jinan?

Bi xizanî û zexta siyasî ya zêde dibe re, di salên 1970'yê de nerazîbûna ji rejîma Şah li hemû herêmên Îranê di nav gel de zêde bû. Lê heta bi îro jî çavkaniyên nivîskî kêr behsê dikin ku agirê şoreşa li dijî rejîma Şah di rastiye de ji aliyê serhildêriyê balkêş a sê keçên Kurd ve li bajarê Baneh hate pêxistin. Tevî ku rexnegiriyek di weşanên derqanûnî de digeriya jî, ew yên pêşî bûn ku ketin nava tevgerê.

Serbildêriya Baneyê

Tevî rêzikên hişk ên civakî û zordestiya dewletê jî keçên ciwan Gulabah, Nesrîn û Esmert karîbûn xwendekarên dibistana lîseya xwe birêxistin bikin. Di 12'ê Cotmeha 1978'an de wan bi dizî li hev kir ku bi lixwekirina cil û bergên gelêrî ên Kurdî qanûnê binpê bikin û li dijî rejîma Şah li kolanan protestoyê li dar bixin. Şahideke ku beşdarî ankêta pêvajoya lêkolînê bû, got tevahiya şênîyên Baneh ji ber wêrekiya keçên meş lidarxistî hem şoke bûbûn û hem jî heyranî wan mabûn. Piştî bûyerê saziya îstîxbarata Îranê destpê kir, li "komeke terorîstan" a berpirsiyarê vê "provakasyonê" geriyan. Dîsa jî keçan bi ser xist ku sê rojan paşê meşeke din li dar bixin û vê carê bi piştgiriyeke mezin a gel. (M.J., şahid)

Serbildêriya Bane di berxwedana berbelav a li dijî Şah de ku bi hilweşîna Xanedaniya Pehlewî di sala 1979'an de bi dawî bû û di ji nû ve birêxistinkirina yekîneyên peşmergeyên kurd de li çiyayan dewreke girîng lîst. Berxwedana çekdarî jî di nav de, di vê demê de jinên kurd di hemû qadên jiyane û rêxistinên siyasî de çalak bû. Jinên ku ji birdoziyên sosyalîst îlhan girtin, girêdanên xwe bi rolên feodal, baviksalar û dinî yê cinsî birîn. Her weha jinên fars û jinên ji komên din ên etnîk li Îranê jî di têkoşîna li dijî rejîma Şah de dewreke girîng lîstin. Lixwekirina çarşefên reş di xwepêşandanên girseyî de ji daxwaza qanûneke nû ya cil û bergan bêhtir serbîldêriya jinan li dijî qanûn û siyaseta şah dianî zimên.

Damezirandina Komara Îslamî – Bêhtir Şer û Zordestî

Piraniya gelê kurd piştgiriya hewldanên ji bo xweseriya herêma kurd li Rohhilatê Kurdistanê kir. Di dema berî û piştî şoreşê de PDKÎ, Komala û komên din ên pêşmergeyan kontrola herêmên kurd bi dest xistin, ji sedî heştêyê dengên gelê kurd di hilbijartinên giştî yê 1980'yê de destek dan wan (Şahin/Kaufeldt, 2002; Aziz, 1992). Hukûmeta nû di bin serokatiya Ayetullah Xumeynî de Kurd bi "cîhêwaziyê" gunehbar kirin (Khomeini; di McDowall, 1996 ji devê wî hatiye nivîsîn), li dijî Kurdistanê "cîhad" îlan kir û beşdariya nûnerên kurd di Meclîs-ê Xobregan ango Meclîsa Pîsporan de red kir. Tevî ku van destûra nû ya bingehîn a Îranê erê kiribû. Ji ber ku piraniya wan Mîsilmanên sunî bûn, Kurd di bin serweriya çîna dînî ya Şîî de weke

“kafirên” hatin dîtîn û mafên wan jî wan hatin standin. Bi tevgerêke dêw a eskerî ya hukûmeta nû ya Îranê bajar û gundên Kurdan hatin bombekirin û şewitandin, navendên bajaran hatin dagirkirin. Di êrişan de bêhtirî 10.000 Kurdî hatin kuştin (Şahin/Kaufeldt, 2002). Piştî şerên ku 8 mehan ajotin, artêşa Îranê kontrola Rojhilatê Kurdistanê xiste destê xwe. Weke encama vî şerî penaberên kurd neçar bûn berê xwe bidin sînorê Iraqê. Artêşa Îranê 23 rojan ava vexwarinê ya bajarê Kurdan Sinê birî û paşê jî ava jehrî da şênîyan. Li gorî texmînan di vê êrişê kîmyewî de li der dora 400 kesî jiyana xwe jî dest da. (M.J., şahid; Moradi, 2005)

Bi damezirandina Komara Îslamî re “qanûna şerîetê” li her qadên jiyane hate bikaranîn. Bi vê qanûnê olîgarşîya molayan hêza xwe ya teqez û riyakariya xwe li dijî jin û keçan rûnand. Çîna dînî ferman da “artêşa pasdaran a Komara Îslamî” da ku dest biavêjin jinên kurd ên girtî jî ber ku ew “nebawermend” bûn. Bi rêbazên din ên êşkenceyê re destavêtin û êşkenceya cinsîkirî di girtîgehên Îranê de bi awayekî sistematîk hatin bikaranîn da ku berxwedan û kesayetiya jinan bişikînin û her weha bihêlin xizmên wan ên mêr xwe radest bikin. Bi ser vê de beriya darvekirina wan gardiyanan dest diavêt keç û jinên nezewicandî jî ber ku li gor qanûnên Îranê birîna cezayê darvekirinê li keçekê derqanûnî ye. Hêza ku gelek jinan li dijî hovîtî û êşkenceyan nîşan da, hişt ku girtiyên din jî wan re rêzê bigirin. Lê piştî serbestberdana wan, jinan gelekî kêma dikarî der barê serboriyên xwe de biaxivin. Ne civak amade bû jî heqî van serboriyên trawmatîk derkeve, ne jî rejîma Îranê wê ew zindî bihişt. Tenê çend jinên kurd li derveyî welêt derfet û wêrekî bi xwe re dîtîn ku behsa serboriyên xwe yê di girtîgehên Îranê de bikin.

Di salên 1980'yî de Rojhilatê Kurdistanê veguherî xeta eniya şer di navbera Îran û Iraqê de. Artêşên Îranê û Iraqê bi kozikên xwe yê eskerî çiyayên Zagrosan û paşên wan dagir kirin. Weke li Başûrê Kurdistanê, li Rojhilatê Kurdistanê jî gund hatin xerakirin, qadên fereh hatin mayinkirin, şênîyan jî ber mirin, birîndar, jicîhkirin, zordestiya dewletê û dîlên şer êş û azar kişandin. Despotîzma hukûmeta Xumeynî ne tenê di nava sînorên Îranê de bû. Kurdên dijber her weha li welatên ku lê penaber bûn jî ji aliyê yekîneyên saziya îstîxbarata Îranê ve dihatin şopandin. Di sala 1989'an de Sekreterê Giştî yê Partiya Demokratîka Kurdistan a Îranê (PDKÎ) Dr. Qasimlo û du Kurdên din li Vîyanayê dema ku wan dixwest bi nûnerên Îranê

yên ji pêşxistina mafên Kurdan berpirsiyar re hevdîtinan pêkbînin, ji aliyê sîxurên Îranê ve hate kuştin. Careke din çar dijberên kurd ji aliyê endamên saziya îstîxbarata Îranê ve di 1992'an de li aşxaneya "Mykonosê" li Berlîne hatin kuştin. Tevî ku hukûmeta Awûsturyayê gunehbar dane dest sefaretê Îranê li Viyanayê, encamên doza li Berlîne berpirsiyariya hukûmeta Îranê di birêxistinkirina kuştinan de dipeyitand. (Şahin/Kaufeldt, 2002; Aziz, 1992)

Van bûyeran her weha tevkarîya tirsê mayînde di nava civakên kurd ên penaber li Ewropayê jî kir. Koça Kurdan ji Îranê ber bi welatên Yekîtiya Ewropayê ve para bêhtir encama cihêkariya neteweyî û dînî, şopandina siyasî û şer bû. Koçberiyêke eşkere ya karkeran mîna di nav penaberên ji Tirkiyeyê de nebû. Piraniya penaberên ji Îranê xwendekar û akademîsyen bûn ku ji malbatên çîna navîn ên xwedî aboreke baş tî. Bi taybetî wesf û asta perwerdeyê ya penaberên jin ji ya jinên ji civakên din ên penaberan li Ewropayê bilindtir bû. (Jannat, 2005)

Piştî mirina Ayetullah Xumeynî hin reform di dema hukûmeta Xatemî de ketin meriyetê. Di 1997'an de ew di hîlbijartinên serokatîyê de bi ser ket, di serî de bi xêra dengên jin û ciwanan, ji ber ku wî soz da ew ê rewşa jinan baştir bike û bersiv da daxwazên nîfşê nû li Îranê. Lê piştî 8 salan serokatîyê hêviyên gelek piştgirên wî şikestin, ji ber ku guherandinên bîngehînan ên demokratîk bi ser nexistin. Dîsa jî di dema Xatemî de Kurdan bi riya hîlbijartinan 18 parlemantêrên serbixwe ji herêmên Kurdan dikarî nûneriya siyasî di parlemana Îranê de bi dest bixin. Wekî din qedexeya li ser çand û zimanê Kurdî hate hilanîn; weşan û perwerdeya bi Kurdî êdî mumkîn bû.

Pêlêke din ya protestoyên girseyî yên Kurdan li herêma Îranê Kurdistanê bi revandina serokê PKK'ê Abdullah Ocalan re di Sibata 1999'an de pêk hat. Bi şideta ku herî kêr bû sedema mirina 20 Kurdan, ev protesto ji aliyê hêzên hukûmetê ve hatin tepisandin. Ji van bûyeran û vir ve ku ji aliyê hin analîstan ve weke *trans-netewebûneke* sînoran derbas dike ya tevgera kurd hate nîrxandin (Natali, 2000), zordestiya rayedarên Îranê li ser gelê kurd zêde bû. Bi taybetî Kurdên sunî rastî êrîş û cihêkariyan tî. Di Cotmeha 2001'ê de her şeş endamên parlemantê ji herêma Kurdistanê ji bo protestokirina mandelkirina mafên rewşa û "kampanyaya zext û kuştinê li pey hev" li dijî gelê kurd, bi hev re îstîfa kirin (UNHCR, 2002). Ji dema nêzîkbûna dualî ya di navbera

Îran û Tirkîyeyê de pêşve diçe û vir ve, di nav de êşkence, darvekirin û xerakirina gundan jî, binpêkirina mafên mirovan ji aliyê hêzên ewlekariyê yên Îranê ve li herêmên Kurdistan belav dibin. Di operasyonên hevpar yên eskerî de yên li dijî rêxistinbûyîna Partiya Jiyana Azad a Kurdistanê (PJAK) di nav gelê kurd li bajar û gundan, li Îranê gund hatin bombebarankirin û şerên bi hêzên gerilayên kurd re li herdu aliyên bûn sedema kuştî û birîndaran (MHA, 23-06-2005). Ji serokkomariya Ehmedînecad û vir ve rewşa li Kurdistanê jiyaneke di bin qanûnên şer ên neşkerkirî de tîne bîra mirovan. Di 13'ê Tîrmeha sala 1989'an de dema ku ew hîn endamekî saziya îstixbarata Îranê bû, Ehmedînecad helwesta xwe li dijî Kurdistan di hebûna xwe ya di kuştina siyasetmedarên kurd li Viyanayê de nîşan dabû. Bi gotinên "pêwendiya serokkomarê Îranê yê nû hilbijartî bi cezayê kuştinê yê li dijî Kurdistan re heye" komek penaberên Kurd ji Îranê tîrsa xwe anîn zimên ku piştî sala 2005'an bû sedema zêdebûna koçberiya Kurdistan ber bi Tirkîyeyê ve (DIHA, 12-07-2005).

Ji heqî Dafa Xwequrbanîkirinê Derketin

Bi salan jinên kurd dewrên cihê di jiyana civakî û gelemperiyê de anîn çih. Di sala 2000'î de hejmareke mezin a jinên kurd bûn beşeke bazara Karkeran û hejmareke her diçe zêde dibe jî di kete nav çalakiyên rewşenbîrî yên weke helbestnivîsî, rojnamevanî, filmçêkerî û muzîkjeniyê. Li aliyê din qanûnên cihêkar li dijî jinan, şideta baviksalar û têgînên exlaqê di qadên gelemperî û ferdî yên jiyane de gelek jin ber bi xwekuştinê ve ajotin û para bêhtir bi riya xwequrbanîkirinê. Daneyên di Sibata 2006'an de ji aliyê Rêxistina Mafên Mirovan a Kurdistanê (RMMK) û Rêxistina Jinên Kurd ên Aştî û Mafê Mirovan Diparêzin (AKWDP&HR) ve weşandî, didin nîşan ku şewazên şideta nava malê yên weke zewaca bi darê zorê, lêdan, berdana jinê ya bi darê zorê ji aliyê mêr ve, girêdana aborî, qedexeya perwerdeyê yan jî karê bi mûçe, şideta cinsî û destavêtin jiyana bi sedan jinî vediguherine rewşeke nayê ragirtin. Bi tenê di nava neh mehan de sed û pêncîh jinên kurd li herêma Azerbeycana Rojhilat xwe kuştin. Pîraniya wan agir berdan bedenên xwe. Pîraniya wan jinan keçên ciwan ên temenê wan di navbera çardeh û sih salan de bûn ku yan bêperwerde bûn yan jî kêr perwerde dîtibûn. Parzvanên mafên mirovan van xwekuştinan weke qêrîneke li dijî binpêkirina mafên bingeîn ên jinan û "pergala baviksalar" di dewlet û civakê de şîrove dikin. (Esfandiari, 2006)

Li gorî Komîteya Piştgiriya Mafê Mirovan a Îranê şîdeta li dijî jinan bi taybetî bi serokkomariya Ehmedînecad re gelekî zêde bûye. Di navbera 2006 û 2007'an de li gorî daneyên fermî 5.978 jin hatine girtin; 317.000 jin ji ber cil û berg û tevgera xwe hatin hişyarkirin; heşt jin bi keviran hatin kuştin an jî hatin darvekirin û 19.000 jin ji bo karê malan bikin hatin firotinê welatên biyan. (ANF, 02-04-2007)

Tevî çalakvanên mafên jinan ku ji bo guherîneke di siyasetên cinsan de xwe birêxistin dikin û protestoyan li dar dixin, nivîskar, rojnamevan û muzîkjenên jin jî bi gefên mîna girtîgeh, êşkence û cezayên din ên di qanûna ceza ya Komara Îslamî de hatine destnîşankirin ên weke qamçîkirin û kevirkirinê re rûbirû ne (Mahnaz/Friedl, 1994). Dema helbestvan û muzîkjen Nazê Ezîziya ji Rojhilatê Kurdistanê hate vexwendinê ofisa ewlekariyê ya Mahabadê di sala 2005'an de cezayek lê hate birîn û gef lê hatin xwarin ger xebatên xwe yê çandî dewam bike, ew ê were kevirkirin. Polêsan serweriya heyî bi van gotinan darî çavî Ezîzî kirin: “Stranên te di dema Xatemî de li Kurdistanê Iraqê hatin lêxistin, lê niha dadweriya bi rastî ya îsmamî li cem me heye û niha dema rejîma şah Ehmedînecad e. Em ê nehêlin herkes weke dilê xwe bike. Jin divê li mal bimînin divê dîmen û dengê xwe ji bo şakirina mêrê xwe û ne ti kes ên din bikar bîne.” (Mahabadi/MHA, 2005)

Heta niha ne stargehên jinan, ne jî xizmetên têr ên guhdariya tendurustiyê li herêmên Kurdan hene. Dermankirina pirsgirêkên tendurustiya jinan ji aliyê gelek faktorên ve tê astengkirin û ev faktor an pêwendî îhmalkirina binesaziya herêmên Kurdan sunî ne, yan jî pêwendî rêzikên baviksalar ên dewlet û civakê ne. Pîsporên kurd didin zanîn ku hebûna navendên tendurustiya derûnî yê malbatan û di nav de bernameyên ji bo kesên ji şer û êşkenceyê rizgarbûyî jî, bernameyên psîkolojîk dikarin rêjeya xwekuştinan li herêmê kêm bike. Wekî din jinên kurd bi lezginî doza bêhtir baldariya ji bo mijarên jinan dikin ji bo ku modelên civakî û çandî yê pêwendî helwestên mêran biguherin. (Esfandiari, 2006)

2.2.4. Jinên Kurd li Sûriyê û Başûrrojawayê Kurdistanê

Heta Şerê Cîhanê yê Yekemîn axa Sûriyê di bin desthilatdariya Împereatoriya Osmanîyan de bû. Piştî Şerê Cîhanê yê Yekemîn artêşa Franseyê Sûriyê û Libnan dagirkirin. Di 1920'an de Lîga Neteweyan wekaleta Franse ya Sûriyê avakir ku bi awayekî fermî ji aliyê Peymana Lozanê ve di 1923'an de hate naskirin. Dema ku xeta rîya hesînî ya ji aliyê Elmanan ve di navbera Berlîn û Bexdayê de hatibû çêkirin bû sînorê nû di navbera Sûriyê û Tirkîyeyê de, wê demê civak û malbatên Kurd bi awayekê li gorî kefê ji hev hatin qutkirin. Tevî ku di bin wekaleta Franseyê de ti mafê Kurdan ên siyasî nebûn jî, hin mafên çandî ên mîna weşanên nivîskî û radyoyê bi Kurdî bi dest xistibûn. Ji ber vê yekê gelek rewşenbîr û çalakgerên siyasî yên Kurd ên ku ji kampanyayên hukûmeta tirk ên paqijkirina etnikî xwe rizgarkirî li Sûriyê li starê digeriyan.

Ji Welatîbûnê Derxistin, Jicîhkirin û Şerên Avê

Tevî gelek serhildanên li dijî desthilatdariya ji derve ya Franseyê, tenê piştî Şerê Cîhanê yê Duyemîn Sûriyê gihîşt serxwebûna xwe û ji aliyê NY'yê ve di sala 1946'an de hate qebûl kirin. Bi damezirandina Partiya Baasê re di salên 1940'î de neteweperestiyêke bi hêz ya pan-ereb li dor sloganên “Yekîti, Azadî û Sosyalîzm” bi pêş ket. Beramber raboriya siyasteke Erebkirinê, mafên çandî yên Kurdan paşve hatin girtin. Demeke kurt piştî yekîtiya Sûriyê û Misrê weke Komareke Yekbûyî ya Erebi di sala 1958'an de, siyasetmedarên kurd ên Partiya Demokrata Kurdistan a Sûriyê û muxalifên din hatin girtin û êşkence li wan hate kirin. Saziyên îstîxbaratê pergaleke kontrol û çavdêriya sistematîk a civakê li dar xistin. Heta beriya êşkerekirina rewşa awarte di sala 1963'an de zordestî li ser tevahiya civakên Kurd belav bûbû. Bi rîya hejmartineke şênîyan a awarte di 1962'an de welatîbûna Sûriyê ya li derdora 150.000 ta 200.000 Kurdî bi îdîaya ew koçberên ji welatên cîran in, bi awayekî li gorî kêfê hate betalkirin (Refugees International, 2006). Li gorî texmînan hejmara Kurdên ne welatî li Sûriyê di sala 2007'an de nêzîkî 300.000'î ye. (UNHCR Standing Committee, 2007)

Siyaseta Erebkirinê ku di salên 1960'î de hate meşandin, di dema hukûmeta Baasê ya di bin rêveberiya Hafîz Esed de dewam kir. Vê siyasetê jicîhkirina Kurdan û destdanîna ser erd û milkên wan digirte nav xwe. Beramberî vê ji bo avakirna “Kembereke Erebe” şênîyên ereb li Başûrrojawayê Kurdistanê dihatin bicîhkirin. Bikaranîna fermî ya Kurdî û weşanên, kurdî hate qedexekirin. Kurdên ji welatîbûna Sûriyê hatin derxistin neçar bûn bacan bidin. Lê di nav de perwerdeya seretayî û gihîştina xizmetên tendurustiyê jî, ji hemû mafên siyasî û civakî bêpar hatibûn hiştin. Hukûmeta Sûriyê di bin serweriya partiya Baasê de hewl da nasnameya Kurd bi mandelkirina hemû îfadeyên wê, tine bike. (Galîe/Yıldız, 2005)

Kurd di hemû qadên jîyanê de bi cihêkariyê re rûbirû dihatin hiştin û ji hemû payeyên bilind ên dewletê û artêşê bêpar dihatin hiştin. Ji hemû hindakiyayên din cihê, hê jî li Sûriyê qedexe ye Kurd mîrate û mafên xwe yê çandî bikar bînin. (SHRC, 2005)

Bi Projeya Pêşxistinê ya Tejaneya Firatê û avakirina bendava Attawrayê re ji aliyê hukûmeta Sûriyê ve di 1974'an de rê li ber zerarên girîng ên hawîrdorê û ji cih û war kirina 70.000 Kurdên ji herêma Cizîrê hate vekirin. Avdana ji rezervên avê ên Feratê ji salên 1990'î ve bi riya Projeya Başûrrojhilatê Anatolyayê ya Tirkîyeyê (Projeya GAP'ê) bû sedema kêmkirina zêde ya avê û rê li ber kavilkirina erdên çandiniyê li Başûrrojawayê Kurdistanê vekir. Di 1990'î de Tirkîyeyê ava çemê Feratê ji bo neh rojan bi armanca tijîkirina gola bendava Atatürk gewimand (Galîe/Yıldız, 2005). Pîrşîrêka kurd dualî weke amûreke gefxwarinê û tawîzan di siyasetên neteweyî yê Tirkîyeyê û Sûriyê de hatin bikaranîn. Tevî zext û qedexeyên li dijî Kurdên li Sûriyê, hukûmeta Sûriyê di bin serweriya serokkomarê baasî Hafîz Esed de ji bo berjewendiyên xwe yê têkiliyên derve, destek da çalakiyên siyasî ên Kurdên li Tirkîye û Iraqê. Piştî darbeya eskerî li Tirkîyeyê di 1980'yî de gelek çalakger û rêxistinên çep ên tirk û kurd dikarîn li Sûriyê bi cih bibin. Serokê Partiya Karkerên Kurdistanê (PKK) Abdullah Ocalan û rêveberên din ên partiye dikarîn xebatên xwe yê siyasî û rêxistinî li ser axa Sûriyê bimeşînin. Di demeke çalakkûneke bêhtir ji 20 salan de li Sûriyê PKK'ê piştgiriyeke mezin û sempatî di nav gelê Başûrrojawayê Kurdistanê de bidest xist. Bi hezaran xort û keçên ciwan ji Başûrrojawayê Kurdistanê tevî nav refên gerîlayan bûn da ku li çiyayên Bakur û Başûrê Kurdistanê li dijî artêşa tirk şer bikin. (Şahin/Kaufeldt, 2002)

Li hemberî vê yekê Tirkiyeyê gelek caran li ser hev bi qutkirina rezervên avê û komkirina esker li ser sînor gef li Sûriyê xwarin. Têkiliyên di navbera Tirkiyeyê û Sûriyê piştî ji Sûriyê derxistina Abdullah Ocalan di 1998'an de baştir bûn. Piştî vê yekê ji bo hevkarîyeke baştir li ser projeyên avê yê Feratê peymanên dualî hatin mohrkirin. (Olson, 2001)

Cihêkariya Ducarî li Dijî Jinên Kurd

Partiya Baasê bi awayê fermî wekheviya cinsan û beşadariya jinan di hemû qadên jiyandê de aniye. Di xala 45'an a destûra bingehîn a Sûriyê de rakirina hemû "sînordarkirinan tê eşkerekirin ku rê li pêşketin û beşadariya jinan a sazkirina civaka sosyalîst a ereb digirin". Lê bi awayekî nakok bi sekularîzma dewletê ya eşkerekirî ya Sûriyê re mijarên ferdî û malbatî di huqûqa sîvil a Sûriyê de li ser hîmê qanûnên şerîetê dimeşin. Vê huqûqê hem cihêkarî di pirsên mîrate, devjihevberdan, bavîtî, mafê mezinkirina zarokan û di heman demê de zewacên di navbera jinên welatîyên Sûriyê û mîrên ne welatîyên Sûriyê de neqanûnî dikir. Ji ber qanûna welatîbûnê ya cihêkar jin nikarin welatîbûna xwe bidin zarokên xwe. Ji ber ku piraniya Kurdan ne welatîyê Sûriyê ne, zarokên dêyêke welatîya Sûriyê û bavekî kurd ji jidayikbûnê û pêve nayên qeydkirin û ji hemû mafên welatîbûnê bêpar tînin hiştin (Galie/Yıldız, 2005). Wekî din qanûna ceza bi awayekî neyekser palpiştiya kuştinê ji wan re "kuştinê-namûsê" tê gotin dike, ku xizmên mîrên jineke bi nedil-soziya bi mîrê xwe re tê gunehbarkirin, pêk tînin (HRW, 2007). Li gorî qanûnê jin mexdûra destavêtinekê be jî, kujer bi şeş meh cezayê girtîgehê ku dikare were cemidandin tê cezakirin. Ji ber ku jinên kurd ên nexwedî mafên welatîbûnê ji parastina huqûqî û alîkariyê bêpar in, ew bêhtir bêparastin in. Jinên nezewicî ku dibine mexdûrên destavêtinekê, para bêtir zor li wan tê kirin bi kesê destavêtiye wan re bizewicin.

Tevî ku bi giştî rêjeya jinên temenê wan di navbera panzdeh û bîstûcaran de ên xwendin û nivîsînê dizanin li Sûriyê li derdora ji sedî notî be jî (UN-ESCO, 2004), di navbera jinên kurd de rêjeya kesên xwendin û nivîsînê nizanin bilind e. Li aliyekî zarokên ne welatîyê Sûriyê ji mafê perwerdeyê bêpar in, li aliyê din kombînasyona cihêkariya etnîk û cinsî ji kurên kurd kêmtir derfetên perwerdeyê dide keçên kurd. Bi taybetî jinên ji herêmên gundewarî bi dezavantaj in û ji ber vê yekê jî ew bi karên malê yan jî karên

heqdestê wan gelekî kê m ve sî nordarkirî ne. Ji ber van şert û mercan gelek keçên kurd neçarî zewaca zû di temenê 15 an jî 16 salî de tên hiştin. Reformên erd û çandiniyê jî ku hukûmeta Sûriyê di salên 1970 û 1980'yi de bi cih anîn, du caran cihêkarî li jinên kurd ên herê mên gundewarî kirin. Bi navendîkirina hilberîna çandiniyê, parçekirina zeviyên wan û destdanîna ser zeviyên wan re piraniya malbatên kurd nedikarî n abora xwe êdî tenê bi çandiniyê bikin. (Galie/Yıldız, 2005)

Gihîştina avê ya sî nordarkirî, wê rankirina jiyana çandiniyê û çavkaniyên hilberî nê bû sedem ku koçberiyê girseyî ya mê ran ber bi bajaran ve û ber bi welatê cî ran Libnanê ve biqewime. Ji ber koçberiya mê ran, barê jinan ê kar di civakên gundan de gelekî giran bû. Wekî din ji ber ku karê çandiniyê yê jinan û tevkariya wê ya jî bo abora malbatê kê mtir xuya dikir, rewşa jinan a siyasî, civakî û aborî xerabtir bû. Jinên kurd ên ne welatî yê Sûriyê jî ti alî kariya dewletê sû d wernedigirtin. Kesên jî cih û warên xwe hatin kirin an gelekî kê m an jî qet tezmî nat nedistandin. Ji bo Kurdan pêvajoya jicî hkirinê li aliyekî wendakirina derdora wan a çandî û civakî bû, li aliyê din ew li cî hên nû lê bi cih bûnê ku piraniya şênî yên wan Ere b bûn, bi helwestên dijminê biyaniyan re rûbirû diman. Jiyana sî nordarkirî ya civakî careke din şî deta nava malê û îzolasyona jinên kurd bi hê z kir. Zor li jinan dihate kirin di hundirê malên xwe de bimî nin. Xizanî, nebûna perwerdeyê û kar gelek caran jinên ciwan ber bi zewacên zû ve ajotin. Her weha hatiye raporkirin ku di serî de jinên bûne mexdûrê destavêtinê û şî deta cinsî gelek jin ti riyên din jî xwe spartina fuhûşê pê ve jî bo bijî n nabî nin. (Galie/Yıldız, 2005)

Daxwazên Mafên Sivîl û Mafên Jinan

Daxwazên jinên kurd ên jî bo tedbîrên berdar li dijî şî deta nava malê, paraztina mafên jinan ên civakî û naskirina nasnameya kurd li kelema strukturên zordest ên bavî ksalar, neteweperestiya ere b û bi nebûna giştî ya azadiyê di pergala siyasî ya Sûriyê de rast tê. “Sî norên di navbera civaka hukûmetê, ya derveyî hukûmetê û ya sivîl de li Sûriyê gelekî şê lû ne, jî ber ku ev hemû sektor bi destê dewletê çê kirî ne û jî aliyê wê ve jî tên kontrolkirin.” (Weşanger, Joseph, 2000)⁸

⁸ Ji ber nivîseke di *Galie/Yıldız*, 2005 de hatiye girtin.

Ji dema ku Beşar Esed piştî mirina bavê xwe di sala 2000'î de bûyî serokkomarê nû yê Sûriyê soza hin gavên ber bi demokrasiyê ve hate dayîn. Di nav de efûkirina 600 girtiyên siyasî jî hin reforman saz kirina komên mafên sivil teşwîq kir. Di sala 2001'ê de bêhtirî hezar rewşenbîrên Sûriyeyî destek da bangeke ji bo betalkirina qanûna rewşa awarte ya sala 1963'an (Şahin/Kaufeldt, 2002). Lê demeke kurt paşê tevgera ciwan a mafên sivil û çalakgerên wê ji nû ve bi zordestiya dewletê, cezayê girtîghê û êşkenceyê re rûbirû man. Wê helwesta nakok her weha nêzîkbûna hukûmeta nû ya Sûriyê li hember pirsgerêka mafên gelê kurd jî dida der.

Di sala 2002'an de Beşar Esed di dema serdana xwe ya herêmen Kurd de soz da ku ew ê daxwazên Kurdan û naskirina Kurdan weke beşeke navxweyî ya dîroka Sûriyê li ber çavan bigire. Lê tenê du salan piştî ve serdana serokkomarê Sûriyê ya herêma Heseke, Kurdên li Sûriyê û Başûrrojawayê Kurdistanê bi êrîşên çekdarî ên hêzên ewlekariyê re rûbirû man. Di Adara 2004'an de protestoyên piştî kuştina Kurdan di dema pêşbaziyeke futbolê de li Qamişloyê veguherîn yekemîn serhildana Kurdan li dijî rayedarên dewletê yê Sûriyê. Eskeran bi awayekî hovane êrîş bir ser xwepêşandanvanan û tevahiya bajarê Qamişloyê dorpêç kir. Li gorî Human Rights Watch'ê di bûyeran de bêhtirî 30 Kurdî hatin kuştin û li derdora 400'î jî birîndar bûn. (HRW, 2007, Syria)

Di nav de zarok jî du hezar û pênsed Kurd hatin girtin û êşkence li wan hate kirin. Komîteya Mafê Mirovan a Sûriyê ya navenda wê Londonê, belge kir ku êşkence bi awayekî sistematîk tê bikaranîn û yanzdeh jê Kurd, sêzdeh kes di bin çavan de bi êşkenceyê hatine kuştin (SHRC, 2005). Tevî efûyeke giştî ya serokkomar ji bo kesên tevlî pevçûnên di Adara 2004'an de bûyî jî, di 2007'an de bi dehan Kurd hê jî li Dadgeha Ceza ya Heseke bi dozan re rûbirû ne (HRW, 2007).

Tevî ku bûyerên Qamişloyê nişan da ku dewlet amade ye li dijî Kurdan şîdeta eskerî jî bi kar bîne, gelê Başûrrojawayê Kurdistanê weke Kurdên parçeyên din ên welatê parçebûyî ji ber şerê daîmî êş û azar nekişandin. Dîsa jî jinên kurd li Sûriyê bi gelek şewazên cihêkariyê û encamên wan re rûbirû ne. Redkirina mafên mirovan ên jinên kurd ên ferdî û kolektîf, jicîhkirin, zexta siyasî û cihêkariya bavixsalar di dewlet û civakê de weke sedemên sereke

yên koçberiya ber bi derve ya jinên kurd têne binavkirin (li ber hev bigire, Münchner Flüchtlingsrat, 2005). Bi ser zehmetiyên aborî û siyasetên penaberiyê yên Rojava de ku piraniya mezin a penaberan ji derfetên koçberiyê ber bi welatên rojava ve bêpar dihêle, pêşi li Kurdên ji Başûrojilatê Kurdistanê bêhtir girtiye. Weke kesên bê welatî bi hewldana derketina ji Sûriyê bê pasaport ew neçar in rîskên gelekî mezin bigrine ser xwe û ew hezar dolaran didin çeteyên bazirganiya mirovan dikin, bêyî ku bizanibin ew ê kengî bigihin cihên armancên xwe û gelo ew ê qet bigihin.

3. Rewşa Jinên Kurd ên Koçber di Yekîtiya Ewrûpayê de

Mirov dikare îdia bike ku bêhtirî milyonek Kurdî li welatên Yekîtiya Ewrûpayê dimînin (Şahin/Kaufeldt, 2002). Zehmetiyên îdiakirina hejmareke tekûz a koçberên Kurd li Yekîtiya Ewrûpayê, ji ber daneyên hejmarên hê jî netemam amade, yê li ser koçberên ji neteweyên bêdewlet derdikevin holê. Tevî ku baldariya li ser cinsan di lêkolînên li ser koçberan de di deh salên buhurî de hate pêşxistin, jinên ji neteweyên bêdewlet hê jî di daneyên fermî de kêmtêne naskirin. Ji ber vê yekê gelekî zehmet e mirov daneyên hejmaran û çavkaniyên daneyan li ser jinên kurd li Yekîtiya Ewrûpayê bi dest bixe.

3.1. Koçberiya ber bi Ewrûpayê ve

Jinên kurd ên koçber li Ewrûpayê kategoriyeke heterojenîk e. Cihêti û newekheviya wan an der barê temenê wan, sedemên wan ên koçberiyê, raboriya wan a dînî, siyasî û perwerdeyî û her weha rewşa wan a civakî û siyaseta dewletê ya cihê jê tên û welatê ewrûpî ê mêvandar de, gelek faktor karakterîze dikin (Berruti û yê din, 2002). Van faktoran her weha bandora xwe li derfet û tercîhên jinan ên bijartina welatekî mêvandar li Ewrûpayê jî kiriye. Tevî ku di salên 1970'yî de beşeke mezin a jinên kurd girêdayî

koçberiya karkeran ji Tirkîyeyê hatin Ewrûpayê jî, piştî salên 1980'yî sedema koçberiya wan di serî de pêwendî serboriyên wan ên şer, zordestiya neteweyî, siyasî û cinsî ya li welatên wan bû. Rêjeyeke piçûk a jinan ji her parçeyê Kurdistanê weke xwendekar û akademîsyenan ji bo perwerde bibin an jî kariyerê xwe yên pişeyî pêş bixin hatine Ewrûpayê.

Di encama sedemên li jor behskirî de konsentrasyoneke taybet a civakên Kurd li hin welat û bajarên Ewrûpî derkete holê. Weke mînak ji 35.000 Kurdên li gorî texmînan li Swêdê dijîn, bi hejmareke li ser rêjeyê re Kurdên penaber ên ji Iraqê koma herî mezin a Kurdên penaber li Swêdê tînin holê (Berruti û yên din, 2002). Rêjeyeke mezin a 40.000 Kurdên li Ingilîztanê dijîn, ji Gurgum Sêwas û Kayseriyê (Tirkîye) koçber bûne (Şahin/Kaufeldt, 2002). Ji 700.000 Kurdên koçber li gorî texmînan li Elmanyayê dijîn (Berruti et al., 2002; li ber hev bigire, Lochak) nêzî 40.000'î endamên civaka êzdî ne (Tolan), ku di nav Kurdan de hindikayîyeke dînî ne. Tevî cihêrengiyê jî piraniya jinên kurd ên koçber nasnameya xwe ya etno-neteweyî parzîntine û îfadeyên wê derbasî nîfşên nû kirine. Pîrî caran jiyana diyasporayê tevkarîya bihêzkirin û ji nû ve hilberîna têgîna neteweyî kiriye (Berruti û yên din, 2002).

Di dema koçberiya jinên kurd ên karker ji Tirkîyeyê di salên 1970'yî de, piranî jinên ciwan ên bi tena serê xwe ji bo peydakirina derfetên abora xwe bikin û ji bo li xizmên xwe yên li welatên binêrin koçber bûn. Tevî ku koçberiya jinên bi tena serê xwe bi têgîna kevneşop a di civaka Kurd de ya rolên cinsan re di nakokiyê de bû jî, koçberî bi giştî ji ber ku berpirsiyariya abora malbatê digirte ser xwe dihate pejirandin. Lêkolînên berdest nîşan didin ku jinên kurd ên nîfşê pêşî ên koçberiyê xwediyê asteke bilindtir a perwerdeyê ne li gorî rêjeya nîvekî ya jinên kurd li welatên wan. Dîsa jî ew neçar bûn di karên bi kêma çawanî de kar bikin û nikarîbûn perwerdeya xwe dewam bikin ji ber ku dîplomayên wan ên li welatên wan nedihatî pejirandin. Bicihkirina ji hev qut a li welatê mîvandara ji bo wan zehmet dikir bi civaka axaftvanê zimanê wan re bidin û bistînin. Rewşa jinên kurd ku di çarçoveya yekkirina malbatan de koçberî welatên ewrûpî bûn, bi wendakirina tevna wan a civakî karakterîze bûbû. Tevî ku mîrên wan hin strukturên civakî bi ahenga kevneşopiya mîran a li welatên wan re afirandibûn jî, pîrî caran “koçberiyê hundirîn” a duyemîn dihate serê jinên kurd, ji ber ku wan xwe îzolekirî û bi erkên xwe yên jinên malê û dayikan sînorkirî didît. (Kızıllan, 1994)

Pêvajoya koçberiyê ya jinên kurd ku ji ber şer û zor û zexta siyasî li mafê penaberiyê digeriyan, nimûneyên cihê nîşan dide. Lê bi giştî jin tenê bi ser cihêkî di navberê de dikaribûn bigihijin welatên ewrûpî. Li aliyekî hin jin ji bo rizgarkirina jiyana xwe neçar bûn bi tena serê xwe birevin, li aliyê din ên din neçar bûn her weha guhdarê zarokên xwe bin an jî ji aliyê xizmên xwe ve werin hewandin. Gelek dê qet nebe ji bo demeke kurt ji (hin) zarokên xwe û mêrên xwe qut bûn.

Li Yekîtîya Ewrûpayê ji sînardarkirina qanûnên koçberî û penaberiyê û vir ve di salên 1990'î de her weha ji bo koçberên kurd zehmet bû werin welatên ewrûpî û destûreke mayîne bistînin. Çendîn di çarçoveya qanûnên penaberiyê de bi naskirina zordestiya taybet a li ser cinsan hin başkirin hatin kirin, hê jî kêmasî di bicihanîna qanûnê de dimînin. Pîrî caran prosedurên dûvdirêj ên penaberiyê dibine sedema neewlebûnê û li pêşiya beşdarî û têkiliyên di navbera çandan de li welatê mêvandar dibine kelem. Wekî din qanûnên nû yên der barê pîvanên întegrasyonê de ku divê ji bo girtina destûreke mayîne li YE'yê werin pêkanîn, bi taybetî rewşa jinên kêr perwerde bûne û di warê civakî de bi dezavantaj in, zehmet dike.

3.2. (Ne-) Darîçavî û Mohrkirina Nasnameya Neteweyî

Bi koçberiya ber bi Ewrûpayê ve gelek Kurdan bêhtir derfet dîtî ku nasnameya xwe ya neteweyî û çandî ji nû ve nas bikin û pêş ve bibin. Nasnameya wan a neteweyî û çandî ji aliyê dewletên ew jê tî ve dihate mandelkirin û cezakirin. Ji salên 1980'yê û vir ve diyasporaya kurd li Ewrûpayê sazîyên girîng ên çandî, civakî, siyasî û zimanzanî yên kurd û di nav de yekemîn kanala satelîtê ya televîzyonê ya kurd MED TV jî tevneke çapemeniya Kurd saz kirin û di 1995'an de Parlemana Derveyî Welat a Kurdistanê damezrandin (Gülşen, 2006). Jinên kurd jî di nava van tevnên çandî û civakî de xwe anîn zimên.

Dîsa jî, ji ber nêzîkbûnên ne cihêkirî û nebûna baldariya ji bo pirsgerêkên jinên kurd, koçberên kurd û bi taybetî jinên kurd ên koçber di dane û

weşanên ewrûpî de bi zor xuya bûn. Di mijarên rêveberiyê de li welatên ewrûpî rayedarên gelemperiyê mêyl dikin têkiliyan bi sefaret û hukûmetên dewletan re deynin ku nasnameya Kurdan mandel dikin, lê bi nûneriyên civaka kurd re têkiliyê danaynin. Weke mînak rayedarên Elman gelek caran li ser hev qeydkirina navên Kurdî yên piteyên nû jidayikbûyî red kirin, ji ber ku ev nav di listeya navên naskirî a ji aliyê sefaretê Tirkîyeyê ve amadekirî de nînin (Tîmar, 1998). Gelek jinên kurd ên bi helwestên cihêkar ên mîna li welatê wan re rûbirû mayî û çav li ser şerê li welatê wan dewam dikin mayî, nasnameya xwe bi têkoşîna ji bo azadiya neteweyî anîn zimên. Serboriyên girîng ên jiyane, weşanên çapemeniyê û têkiliyên bi xizman re pêwendiyek û danûstandineke ji nêz ve bi bûyerên li Kurdistanê re parazt.

Wekî din bandoreke ne-erênî ya nîqaşên li ser terorîzmê li rewşa mafên koçberên Kurd di YE'yê de bû. Van nîqaşan rê bir mohrkirin û şopandinên cezaî li dijî civakên kurd di YE'yê de. Bi taybetî ji qedexeya PKK'ê di 1993'an de li Elmanyayê û vir ve rêxistinên mafên mirovan û nûnerên komeleyên Kurdan gilî û gazincan ji krîmînalîzekirina civaka kurd û komeleyên wê dikin. (Berruti û yên din, 2002; YEK-KOM, 1996)

Bi ser de jî, sînardarkirinên huqûqî yên din, şandina kesên ne welatîyên ewrûpî ber bi welatên wan ve, dijminahiya biyaniyan ya ji êrîşên 11'ê Êlûna 2001'ê û vir ve her diçe li welatên rojava zêde dibe, weke civakeke bi piranî misilman a ji Rojhilata Navîn bandorê li Kurdan dike (Li ber hev bigire, Yaghmaian, 2002). Bêyî ku karibin xwe û pirsgirêkên xwe bidin nasîn, jinên kurd gelek caran bi mohrkirina rojava ya weke "jina misilman a di bin zextê de" rûbirû man.

3.3. Zordestiya li ser Cinsan û Azadixwaziya Jinên Kurd

Weke ku li welatên xwe yên jê tîn, jinên kurd li Ewrûpa jî bi cihêkariya pêwendî cinsan re ducar rûbirû dimînin. Li aliyekî strukturên baviksalar di malbat û civakên wan de û li aliyê din yên sazîyên dewletê û civaka serdest a tede dijîn, li ser jiyane wan tîn fezkirin. Bêyî neteweya wan tevî hemû jinên

din, jinên kurd jî di bazara kar de rastî cihêkariya pêwendî cinsan û tenêhiştinê tîn, neçar in hem barê karên hilberînê û karên zarokan û malbatê hilgirin û hem di qada gelemperiyê de û hem jî diya ferdî de rastî şideta cinsî tîn. Hin şêwazên şideta taybet li ser cinsan ên di civakên feodal ên Kurd de ev in: Şideta cinsî ya di nava malê de; zewacên bi darê zorê, ên zû û ên amadekirî; sînordarkirina azadiya ger û geştê, biryardayîne û mafên li ser zarok û malbatê.

Her çawa be nimûneyên daxwazên baviksalar ên civaka kurd ji gelek aliyan ve bi yê civaka serdest re di nakokiyê de ne. Ev yek bi taybetî ji bo jinên ciwan ên nifşên duyem û heta sêyem zehmet dike têgîna xwe ya jiyane bi nav bikin. Jinên kurd anîn zimên ku rewşa wan bi koçberiya ber bi Ewrûpayê ve ji gelek aliyan ve xerabtir bûye. Weke mînak hin jinên ciwan li Franseyê dan zanîn ku hin kevneşopiyên mîna zewaca di temenekî ciwan de di civakên koçber de hîn jî pêk tê, tevî ku jinên kurd li cihên ku jê tîn karibûn rewşa xwe baştir bikin (Berruti û yê din, 2002). Binavkirina gunehên li ser navê “namûsê” jî pêwendî helwestên nakok ên li hember rêzikên jiyane û malbatê ye. Di vê kontekstê de kuştina keça kurd Fadîme Şahîndal (Li ber hev bigire, Berruti û yê din, 2002) li Swêdê û Hatice Surucu (li ber hev bigire, Der Tagesspiegel, 2007) li Elmanyayê di çapemeniya rojava de jî bû sedema behseke bi nîqaş der barê kuştinên di nava Kurdan de ji wan re “kuştinên namûsê” tê gotin. Mixabin vê behsê hewldanên çalakger û rêxistinên mafên jinên kurd ên berê û yê hîn jî ji bo bersivdana her şêwaz şideta li dijî jinan di nava civaka wan de dewam dikin, ji nedîtî ve hat. Wekî din jinên kurd helwestên baviksalar ên li hember pirsgirêkê jî rexne kirin. Çalakgerên mafên jinên kurd dan zanîn ku tenê ger di nav de bandora şer û metîngehkirina li ser civaka kurd jî, strukturên baviksalar li ber çavan werin girtin, şermezarkirina “kuştinên namûsê” dikare bi guherînan bi encam bibe. (Ceni, 2007)

Hevrastî çalakiyên tevgera jinan li welatên wan, jinên kurd li diyasporayê jî tevneke serbixwe a komeloyên çandî, civakî û siyasî yê jinan li bajarên cihê ên ewrûpî saz kirin. Rêxistinên cihê yê mafên jinên kurd û *Çalakiya Jinên kurd li dijî Kuştinên Namûsê* (KWAHK⁹) çî li Kurdistanê, çî li diyasporayê xwe dane karê palpiştî û dayîna mafên jinan di civaka Kurdan de. Di weşanên periyodîk ên mîna Newaya Jin an jî bi riya semîner, civînên gel û

⁹ Kurdish Women's Action against Honour Killing

bernameyên jinan di kanalên televizyonê yê kurd de ew behsa mijarên tabû dikin û der barê stratejî û serboriyên de niqaşan dikin, ku bersiveke li dijî şîdeta li ser jinan e.

3.4. Jinên Kurd ên Koçber û Trawma

Mîrov dikare texmîn bike ku hejmareke mezin a jinên kurd ên koçber û penaber li Ewropayê êş û azara pirsgirêkên tendurustiyê û tendurustiya derûnî dikşînin û ev pirsgirêk encama li ser hev qewimîna bûyerên girîng ên şoke dikin in. Ev yek her weha ji aliyê daneyên Cihê Dermankirina Psîkolojîk a ji bo Penaberan li Konstanzê (Forschungs- und Modellambulanz für Flüchtlinge, 2003/2004) û navenda şewirmendiya psîkolojîk Refugium Stade li Elmanyayê jî tê piştrastkirin. Li aliyekî piraniya kesên ji Cihê Dermankirina Psîkolojîk a ji bo Penaberan li Konstanzê li alîkariyê dipirsîn Kurd bûn, li aliyê din Refugium Stade'ê da zanîn ku koma herî mezin û her diçe mezin dibe ya kesên li alîkariyê dipirsîn bi piraniyeke ku ji jinan pêk tê Kurd in (Siedentopf).

Serboriyên gelek cihêkariyan, şîdet, şer, jicîhkirin û/an jî koçberî, serboriyên hevpar ên jinên koçber ên civaka kurd in. Îzolekirî û "biyan", gelek jinên kurd nikarin ji ti kesî re tişta tere derbas dibin bi ewleyî bêjin. Bi taybetî ji bo jinên ku yan ji cezakinên rayedarên dewletê yan jî yê civaka xwe bi xwe ditirsîn, rewş weha xuya dike. Tirsî timûdaîm a ji dersînorkirinê û neewlebûna bûyerên li Kurdistanê, rewşê kambaxtir dike. Weke mînak dayikeke kurd a diya du zarokan ku mêrê wê di kuştinên kiryarên wan qaşo nediyar de kuştî û ew rastî destavêtina eskerên tirk hatî, ji me re got ku deh sal in ew ji bo serlêdana xwe ya penaberiyê li benda biryara rayedarên Holendî ye (Adlım/IFWF, 2005). Hemî faktorên behskirî ji bo peydabûna Nexweşiya Zextê ya Piştî Trawmayê (PTSD¹⁰) faktorên berbelav in. (Joachim/weşanger, Medica Mondiale, 2006)

¹⁰ Post Traumatic Stress Disorder = Nexweşiya Zextê Piştî Trawmayê

Di tecrûbeyên xwe yê jiyana rojane de, em pê hisiyên ku bi taybetî jinên ku yan rastî şîdeta cinsî hatibîn an jî bi kevneşopiya baviksalar a civaka xwe re nakok tevdigerin para bêtir di xelekekê de asê dimînin ku heta bi girêdana narkotîkan, depresyon an jî xwe kuştinê dikare biçe. Ji bo perwerdeya derbarê PTSD'yê û pêwendî rewşa taybet a jinên kurd mijarên tendurustiya jinên koçber de, di dema xebatên me yê li Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad de, pêdiviya amadekirina encam û çavkaniyên têr berçav bû. Weke ku Cinur Ghaderî di gotara xwe ya li ser alîkariya psîko-civakî ya jinên kurd li Elmanyayê de anî zimên, pêşkêşkirina navendên psîkolojîk û navendên dermankirinê yê li gor mexdûrên êşkenceyê, ne tenê ji bo jinên kurd kêr in ku ji bo wan niha şewirmendiya civakî an jî dermankirinê tê xwestin, lê her weha ji bo koçber, penaber, jin an jî hin caran Kurdan jî kêr in (Ghaderi, 2002).

Beş II – Encamên Dawî û Netîceyên Lêkolînê

Ji aliyê Jeroen W. Knipscheer^{11,12}, Cheko Gülşen¹² & Rolf J. Kleber^{11,13} ve

1. Raboriya Teorîk

Piraniyeke girîng a zanîna li ser bandorên tendurustiyê yên serboriyên trawmatîk di salên buhurî de hatin komkirin. Lêkolînên nû yên der barê şewban de li DYE, Awustralya û Zelandaya Nû (weke mînak, Al-Saffar, Borgâ, Edman, & Hällström, 2003; Breslau, 2002; Creamer, Burgess, & McFarlane, 2001) dan nîşan ku piraniya endamên civakê di jiyana xwe de carekê yan jî bêhtir bûyerên trawmatîk jiyane. Piştî serboriyeke trawmatîk bertekên psikolojîk ên xwexislet weke ku ji aliyê teoriyên têgînî li ser trawmayê (Brewin & Holmes, 2003; Horowitz, 1976) ve tên ravekirin, ev in: bersivên piştî trawmayê yên bêyî daxwazê bibîranînê û xwestirîn. Di bîranînên bûyeran ên dîsa dîsa û bêyî daxwazê de, di xewnereşk, qolincên hîsên li ser trawmayê kûrbûyî û lebikîna bi buyerê de, serboriya trawmatîk bi rik ji nû ve tê jiyane. Ev bêyî daxwazê bîranîn bi xwenîşandana xwestirîna re dide û distîne: Bi tevîzîna hîsan û xwestirîna ji fikr û dîmenên bûyera trawmatîk, pêşî li ji nû ve pêkhatina bûyeran tê girtin. Ligel van nîşanên piştî trawmayê mexdûr dikarin ji ber pîrsgirêkên din ên derûniyê yên girîng, ên weke depresyon, panîk û tirsan, zêdehestyarî, nîşanên fizîkî û westanê jî êş û azarê bikişînin (Başoğlu, Kılıç, Şalcıoğlu, & Livanou, 2004; Norris, Friedman, & Watson, 2002). Wê li hindikayîyeke girîng nexweşiyên derûnî yên weke Nexweşiya zextê ya piştî trawmayê (PTSD) û depresyonê peyde bibin

¹¹ Zanîngeha Utrechtê, Beşa Psikolojiya Klînikê û Tendurustiyê, Holanda

¹² Înstîtuya Lêkolînên Navçandî, Utrecht, Holanda

¹³ Înstîtuya Psikotrawmayê, Zaltbommel, Holanda

(Breslau, Kessler, Chilcoat, Schultz, Davis, & Andreski, 1998; Kleber, Figley, & Gersons, 1995). Anket nîşan didin ku ji sedî 10 ta 30'ê şênîyên ku bandora serboriyên trawmatîk li wan bûne, bi PTSD'yê dikevin (DeGirolamo & McFarlane, 1996; Kleber & Brom, 1992).

1.1 Cihêtiyên Etnîk û Trawma

Piraniya lêkolînên li ser zexta trawmatîk li ser gelê qafqasî yê li DYE, Awustralya, Zelanda Nû û Rojavayê Ewropayê kûr bûne (DeGirolamo & McFarlane, 1996). Berbelaviya pirsgirêkên tendurustiya derûnî piştî serboriyên trawmatîk ji bo komên hindikayiyên etnîk heta niha gelekî kêm tê- ezmûnî hatiye lêkolîn. Her çawa be, bandoreke çandê li ser şêwazên ferd, malbat û bi giştî civak çawa şidet, şer û bobelatan diji û dimezixîne (Boehnlein, 2002). Lêkolinan derxist holê ku hindikayiyên etnîk (ên mîna koçber û penaberan) ên mexdûr piştî bobelatan ji şênîyên niştecih bêhtir pirsgirêkên wan ên tendurustiyê çêdibin (Halligan & Yehuda, 2000; Norris û yên din, 2002).

Nazikiya hindikayiyên etnîk li beramber pirsgirêkên tendurustiyê ên piştî trawmayê dikare heta radeyekê bi rewşa wan a nisbî kêm a civakî-aborî were ravekirin (Breslau û yên din, 1998) ku bi giştî jî sedemêke rîskê ye (Bhugra, 2004). Bi ser de jî, gelek lêkolinan di zêdekirina rîska bi PTSD'yê ketinê de balkişand ser etnîsîteya hindikayî bi serê xwe. Weke mînak di lêkolînekê li Swêdê de ya li ser nexweşên psîkolojîk ku saleke temam li malên xwe derman dibin, berbelaviya PTSD'yê li cem Îraniyan (69%), Ereban (59%) û Tirkan (53%) ji ya li cem Swêdiyan (29%) bilindtir hate raporkirin û ev jî bi rêjeyeke sosret ango 2.44 ji bo kesên endamê hindikayîyeke etnîk (Al-Saffar û yên din, 2003). Di Anketa Neteweyî ya Komorbîdîteyê¹⁴ ya DYE'yê de derket holê ku di serî de yên ku herî kêm perwerde bûne û herî kêm hatina wan a aborî heye, PTSD di nav komên hindikayîyan de berbelavtir e (Kessler, Sonnega, Bromet, Hughes & Nelson, 1995). Di bobelata Eshede, li Holendayê de lêkolînên tendurustiyê dan nîşan ku koçberên tirk ku bandora bûyerê

---

¹⁴ Di psîkolojiyê de dema di heman demê de li cem nexweşekî ji yekê bêhtir nexweşî hebin, ji vê re Komorbîdîte tê gotin (Têbîniya werger e).

li wan bû, li gorî beşdarên niştecih ên Holendî yên bandora bûyerê li wan bûyî bêhtir pirsgirêk rapor kirin (li ber komên lêkolîn li ser wan dibe ên bandor li wan nebûyî hatiye girtin) (Drogendijk û yên din, 2003).

1.2 Cins û Trawma

Hema piştî pêwendiya di navbera têgîna çandê û zexta trawmayê de, bandora cins û zordestiya li ser cinsan di têkiliya civakî de û her weha weke beşek ji zordestiya sazûmankirî û şer ji divê li ber çavan werin girtin. Jin û mêr şidetê di şeran de bi şewazên cihê dijîn. Tevî ku bi piranî zor li mêran tê kirin şer bikin û bêhtir caran di şeran de tîn kuştin, jin para bêhtir bi şideta cinsîkirî re rûbirû dimînin. Lêkolînên li ser şidet, jin û trawmayê derdixin holê ku jin û keç li seranserê dinyayê mexdûrên bê hejmar kirinên şidetê ne. Di beşeke mezin a van mînanan de şidet ne çawalêhato ye – jin û keç mexdûr in ji ber ku mê ne. Di nav binpêkirinên din û şideta li dijî jinan de destavêtin, seqethîştina cinsî (weke mînak sineta jinan¹⁵), şideta nava malê, lêdan û destavêtina di zewacê de hene.

Şideta li dijî jinan di dema şer de xwedanederê şideta li dijî jinan di dema aştîyê de ye. Heta ku şideta li dijî jinan berbelav e û tê pejirandin, bi taybetî ger sivil hedefa sereke ya şer bin zext, zêdebûna çekên piçûk û çandêke şideta li dijî jinan digihîjîne rêjeyeke berbelav. Jin di dema şer de bi piranî ji ber girêdana di navbera cinsê wan û nasnameyên wan ên din de bi şidetê re rûbirû dimînin. Weke mînak weke beşeke kampanyaya “paqijiya etnîk” bi armanca avakirina Sirbîstana Mezin a di warê etnîk de arî, li Bosnayê jinên misilman ji bo destavêtinê hatin hedefgirtin. Li gorî texmînan di dema şer de bêhtirî 20.000 jinî rastî destavêtinê hatine (Misyona Lêkolînê ya Civaka Ewrûpî ji bo Dermankirina Jinên Misilman li Yugoslaviyaya Berê. Jêremisyona Konseya Ewlekariyê ya Neteweyên Yekbûyî, U.N. Doc. S/25240, Servekirin I).

Nîrxandineke şideta li ser hîmê cinsan di çarçoveyên penaberî, li hundirê welatekî jicîhkirîbûn û rewşa piştî şer de ji aliyê Tendurustiya Reprodûktîf ji

¹⁵ Têbîniya werger e.

bo Konsorsiyûma Penaberan¹⁶ ve hate meşandin. Nirxandinê derxist holê ku şîdeta cinsî bi tenê yek ji şêwazên şîdetê yên li ser hîmê cinsan e ku ji aliyê şerên çekdarî ve tên sorkirin. Di nav şêwazên din ên şîdetê de ku di dema şerekî de dikarin zêde bibin, zewaca zû yan jî bi darê zorê, kuştina piteyên keç, bêweçkirina (nezayokkirina) bi darê zorê, şîdeta nava malê, fuhûşa bi darê zorê yan jî di bin zextê de û bazirganiya jin û keçan hene. Ji ber ku trawmaya şervanên berê û bandora çandêke şîdetê ya eskerî têkiliyên nava malê vedikişîne, tê nîşandan ku şîdeta nava malê di dema şer û piştî şer de zêde dibe. Weke mînak daneyên fermî ji Rojhilatê Tîmorê didin nîşan ku nêzî ji sedî 40'ê hemû gunehên raporkirî, bûyerên şîdeta nava malê yan jî şîdeta li dijî jinan a mîna destavêtin û êrîşên cinsî bûn.

Tevî ku hindik daneyên bawerî bi wan tên, rast û serbixwe li ser şîdeta li dijî jinan li Tirkiyeyê hene jî, raporên YE'yê vê ji me re dibêjin: Di navbera 1990 û 1996'an de bi 1.259 jinan re hevpeyvîn hatin kirin, ji van ji sedî 88.2'yê wan got ew di derdoreke şîdetê de dijîn û ji sedî 68'ê wan jî got wan lêdan xwariye. Li gorî mêran, ji sedî 34'ê jinên zewicî di sala 1995'an de bûne mijara şîdeta mêrên xwe. Hema hema hemû jinên ku li berbjarên Enqereyê dijîn di sala 1995'an de rastî şîdetê hatine. Ji sedî 58'ê jinên li rojhilat û başûrrojhilatê Anatolyayê di sala 1998'an de gotin, ew rastî êrîşeke fizîkî hatine. Di sala 1998'an de ji sedî 23'ê jinên ku hatina wan a aborî bilind e an jî nîvekî ye ji aliyê mêrên xwe ve yan lêdan xwarine, yan jî êrîş hatiye ser wan. Ji sedî 86.1'ê mexdûrên şîdeta nava malê jin in.

Encamên jiyîna zexta trawmatîk ji bo herdu cinsan ne weke hev in. Weke mînak Punamakî û yên din (Punamaki, Komproe, Qouta, Elmasri, & de Jong, 2005), mînakeke civakeke filistinî lédikolin. Ew rapor dikin ku mêran bêhtir bûyerên trawmatîk buhurandine lê tehlûkeya trawmayê di nav herdu cinsan de jî pêwendî PTSD'yê bû. Tehlûkeya trawmaya ji bo tevahiya jiyane tenê di nav jinan de, lê ne di nav mêran de pêwendî tirs, bêcîrî û nexweşiyên somatoform¹⁷ bû.

¹⁶ Reproductive Health for Refugees Consortium

¹⁷ Nexweşiyên fizîkî ku sedema wan a têr a tibbî û her weha psikolojîk hîn nehatiye dîtin. Ev nexweşî gelek caran girîng in (Têbîniya werger e).

1.3 Jicîhkirina li Hundir li Hember ya ber bi Derve ve û Trawma

Weke guherîneke di derdora fizîkî ya kesekî de gelek encamên aborî, civakî, siyasî û derûnî yên koçberiyê li ser jiyana ferdekî hene. Bi giştî tê pejirandin ku bi sedema serboriya koçberiyê, pêwîstiyên adaptasyona çandî û rewşeke civakî-aborî ya para bêhtir bi dezavantaj koçber li hember nexweşiyên derûnî bêhtir bêparaztin in (tiştta jêre 'condición migrante' tê gotin). Ji ber ku şert û mercên mirov ber bi biryara koçkirinê ajotin, ên weke xizanî, nebûna hêviyên ji bo paşerojê û zext (-a siyasî) in (ne), koçberî weke serboriyeke xemgîn li ber çavan tê girtin. Adaptasyona çandî (çandîbûn, li 1.4 binêre) paşê tê û pêvajoyeke dirêjkirî û pirî caran zehmet e. Koçber neçar in fêrî zimanekî din, helwestên cihê û rolên nû bibin (Berry, 1994; 2005). Wekî din tevnên heyî ên civakî hilweşîyan û pirî caran encama vê yekê bû nebûna piştgiriya civakî a berçav ku dihate girtin.

Metaanalîzekê (Porter & Haslam, 2005) encamên tendurustiya derûnî yên kesên penaber û kesên li hundir ji cih û warên xwe hatin kirin ($H = 22.221$)¹⁸ bi yên ne penaber re ($H = 45.075$) li ber hev girt. Di serî de yên ku di stargehên sazûmankirî¹⁹ de dijîn, ên derfetên wan ên aborî kêmtir in, ên ku li welatên xwe ji cih û warên xwe hatine kirin, ên ku dîsa bûne welatîyê welatekî berê ew jê reviyar, an jî ên ku pirsgerêka wan a heyî hîn çareser nebûyî encamên lawaz ên tendurustiya derûnî ji bo penaberan rapor kirin. Temenê mezin, perwerdeya bilind cinsa mê jî encamên xerabtir nîşan dan. Vekolîneke din a sistematîk a lêkolîna tendurustiya derûnî ya penaberan ($H = 6743$) gihîştê encama ku îhtîmala penaberên li welatên rojava ji nû ve bicîhbûne bi PTSD'yê bikevin li gorî şênîyên giştî yên di heman temenî de dikare deh caran bêhtir be (Fazel, Wheeler, & Danesh, 2005).

Jicîhkirina bi darê zorê li hundirê welatekî ku bala şewazên din ên penaberiyê kişandiye ser xwe, nekîşandiye ser xwe, aliyên din li vî wêneyî zêde

¹⁸ H = Bi hejmar

¹⁹ Weka kampên penaberan (Têbîniya werger e).

dike. Îro jicîhkirina li hundirê welatekî biqasî pîrsgirêka penaberan girîng e. Li Tirkiyeyê gelek tevgerên koçberiyê hebûn. Di salên buhurî de jicîhkirina bi darê zorê a li hundirê welêt li pîrsgirêkê zêde bû. Eşkere ye ku mirovên bi darê zorê li hundirê welatê xwe ji cih û warên xwe hatine kirin di vê pêvajoyê de bi gelek serboriyên trawmatîk re rûbirû mane. Ew bi gelek pîrsgirêkên civakî û derûnî re rûbirû ne. Bi ser de jî struktura malbatê ya kesên li hundirê welatê xwe ji cih û warên xwe hatine kirin diguhere û gelek pîrsgirêkên adaptasyonê derdikevin holê.

1.4 Çandîbûn – faktora jibîrkirî

Bandorên li ser tendurustiyê yên di nava çandeke din de bicîhbûnê û neçariya jiheqderketina pêwîstiyên çandîbûnê ji bo koçber û penaberan girîng in (Weke mînak, Bhugra, 2004; Kleber û yên din, 1995). Bi çandîbûnê qesd pêvajoya ku ferdek têde helwest, bawerî, kirin an jî tevgerên bi çanda serdest re lihev adapte dike an jî digire ye. Têgîna çandîbûnê weke bi hev re herikîna rîtuwal û kirinên gelêrî, tercîhên xwarin û aktîvîteyan, kompozîsyona etnik ya navkesî ya kesekî, nîrx, nasnameya tê hîskirin, guherbarên rewşa koçberiyê (weke mînak, cihê ji dayikbûnê, rewşa nifş di nava civaka mêvandar de, dirêjîya dema mayîna welatê mêvandar), û pêwîstiyên (huner û zext) pêk hatiye (Berry, 2005).

Bandoreke komkirî ya tehlûkeya trawmayê ya beriya koçberoyê û ya faktorên piştî koçberiyê (zehmetiyên civakî yên mîna netêriya zanîna bi zimanê welatê ji nû ve bicîhbûnê, alîkariya kêma civakî, stara xênî ya netêr, biyanîbûn û îzolasyonê) bi rêjeya giştî ya nexweşbûna derûnî tevîhev dibin. Encamên gelek lêkolînên cihê nîşan didin ku pêşketina PTSD'yê girêdayî faktoran e ku berî, di dema bûyera trawmatîk de û piştî peyda dibin, lê serneketina başbûnê di serî de girêdayî faktoran e ku berî, di dema bûyerê de û piştî bûyerê peyda dibin (weke mînak, Schnurr, Lunney & Sengupta, 2004). Weke mînak, hema li cem serboriyên trawmatîk ên behskirî di nav penaberên ji Emerîka Latîn û Rojhilata Navîn li Holendayê de, rewşa heyî ya civakî tevkarîya şîdeta gazincên ji pîrsgirêkên tendurustiyê yên didomin dike (Hondius, Van Willigen, Kleijn & Van der Ploeg, 2000). Asta çandîbûna

koçberên bandor li wan bûyî bi civaka mêvandar re, piştî serboriyên trawmatîk dikare bandorê li tendurustiya derûnî bike. Lêkolînên li ser tendurustiya giştî nîşan dan ku helwestên ne-erênî yên koçberan li hember çanda mêvandar û kêmasiya hunerên di civaka mêvandar de pêwîst, pêwendî pirs-girêkên tendurustiyê bûn (Bengi-Arslan, Verhulst & Crijnen, 2002; Kamperman, Komproe & De Jong, 2003). Encamên ezmûnî yên lêkolîneke li ser penaberan li Swêdê pejirand ku çandîbûna lawaz û zehmetiyên aborî ji bo nerehetiyên psîkolojîk faktorên ji dûçarî şîdetê mana beriya koçberiyê bihêztir ên rîskê ne (Sundquist, Bayard-Burfield, Johansson & Johansson, 2000).

Lê heta bi kîjan radeyê asta çandîbûna koçberên xwedî serboriyên trawmatîk pêwendî pirs-girêkên tendurustiyê ye, nayê zanîn. Weke mînak, hunerên mîna baş zanîna bi zimanê welatê mêvandar û “naskirina baş a cih”²⁰ dikarin çareserkirina pirs-girêkên pratîk piştî qezayekê, tevgereke şîdetê yan jî bobelateke wêranker hêsan bikin. Wekî din hîsên heyî yên wendakirinê dikarin li gorî pirs-girêkên psîkolojîk ên weke depresyonê, bi bandor bin. Bi ser de jî qadên taybet di beşa çandîbûnê de dikarin ji yên din bêhtir li ser tendurustiya derûnî xwedî bandoreke bihêz bin. Di lêkolîneke di nav komên cihê yên hindikayîyan de li Holendayê, qadeke taybet a çandîbûnê ku jêre “endametiya çandî” tê gotin û çand û fêrbûnên kokî diparêze, pêwendî hindiktir nexweşiyên derûnî bû. Di heman demê derûniyeke baş bi awayekî erênî pêwendî koma têkiliyên civakî bi Hollendiyîyan re jî bû (Kamperman û yên din, 2003; Knipscheer & Kleber, 2006).

1.5 Jinên Kurd ên Koçber li Yekîtiya Ewropayê

PTSD têgîneke aqilane baş hatiye ravekirin û bikêr e. Tevî vê jî dilemayên girîng di pênasa wê û bikaranîna wê di lêkolînên zanistî û xebatên klînikî de heye. Ev tevlihevî bi mexdûr û penaberên ji welatên ji derveyî Bakurê Emerîka, Ewropaya û Awustralyayê tîr re darîçav bû (weke mînak, Al-Saffar û

²⁰ Nexweşiyên fizîkî ku sedema wan a tîr a tibbî û her weha psîkolojîk hîn nehatiye dîtin. Ev nexweşî gelek caran girîng in (Têbîniya werger e).

yên din, 2003; Bracken û yên din, 1995). Lêkolînên li ser penaberan û binpêkirinên mafê mirovan nîşan didin ku têgîna PTSD'yê bêhtir sînordar e. Şert û merc ewqasî tevlihev û dirêjkirî ne ku heta radeyeke mezintir zerar gi-hîştiye adaptasyona ferdî, li gorî piştî bûyerekê di civakeke bi îstikrar de. Xuya ye ev trawmatîzasyonên pirhejmar in (Kleber û yên din, 1995), ev pêvajoyek e ku bi tehlûkeya tinekirina ferd, hîsa wî ya endametiya civakê û girêdan û aktîvîteyên wî yên civakî hatiye karakterîzekirin. Mînakeke van demên dawiyê û xemgîn ku di wan de ev fenomen heye, rewşa gelê kurd li Tirkîyeyê pêk tîne.

Kurd li gorî texmînan 12 milyon mirov koma herî mezin a hindikayîyan li Tirkîyeyê pêk tînin. Ji damezirandina Komara Tirkîyeyê di 1923'an de û vir ve Kurdan rewşa xwe ya hidikayîyeke cihê ya etnîk wenda kir. Heta damezirandina Komara Tirkîyeyê Kurd hîn jî weke gelekî ku bi awayekî esasî beşdarî sazkirina Komara Tirkîyeyê bû, dihate hesabandin; Kurd ne weke "hindikayîyekê" lê weke "birayan" dihatin dîtin. Paşê siyaseteke mandelkirin û tinekirinê li dijî Kurdên li nav axa Tirkîyeyê dijîn hate pejirandin.

Hukûmeta tirk tenê nasnameya tirk da pêş; bikaranîna ziman an jî xweîfadekirinên çandî ên ji bilî tirkî qedexekirî bûn û bi awayekî dijwar dihatin tepisandin. Gelek Kurdan xwe her diçe bêhtir marjînkirî û di warê aborî de bêpar dît. Ji ber vê sedemê hejmareke mezin a koçberên kurd şansê xwe li dereke din ceribandin. Li gorî texmîna çavkaniyan (Beruuti, Doru û yên din, 2002) hejmara Kurdên niha li Ewrûpayê dijîn li derdora milyonekê ye. Welatên ewrûpî ku hejmareke mezin Kurd lê dijîn Elmanya (700.000–800.000 Kurd, 60.000 Kurdên ji Iraqê, 4.000 ji Îranê, 4.000 ji Sûriyê, 15.000 ji Libnanê) û Franse (130.000–150.000 Kurd, 4.000 Kurdên ji Îranê, 2.000 ji Iraqê, 200–300 ji Sûriyê) ne. Nêzikî 35.000 Kurdan niha li Swêd, Ingilîztan û Holendayê dijîn.

Ji bilî asîmîle bûna di nav civaka nû de û hewldana di warê aborî de ber xwe dîtinê li welatê xwe yê nû, gelê kurd nasnameyeke etnîk a ji hemû deman bihêztir pêş xist. Têkoşîna çekdarî di sala 1984'an de destpê kir û ne tenê ji bo "diyarkirina çarenûsa xwe bixwe û bêhtir mafên çandî yên gelê kurd li Tirkîyeyê" lê belê ji bo mafên Kurdan li her çar parçeyên Kurdistanê û yekîtiya di nava gelê kurd de hewl dan. Derketina têkoşîna çekdarî ya kurd di nava koçberên kurd de dewra katalîzoreke baldariya etnîk lîst. Bi armanca

tinekirina Partiya Karkerên Kurdistanê (PKK) û tevna wê ya piştgir, hukûmeta Tirkiyeyê ya di bin serdestiya eskeriyê de tedbîrên gelekî bi bandor standin. Di nivê salên notî de eskeriya tirk bi zanîn gund xera kirin û şênîyên kurd ji cih û warên wan kirin da ku qadên bajarî ên di bin kontrolê de dest-nîşan bike. Têkoşîna çekdarî heta bi radeya tam ya şerekî gerîla pêş ket û bi awayekî kûr hişê Kurdan weke gelekî cihê û bindest nîşan kir (Griffiths, 2001; Gülşen, 2002).

Di piraniya lêkolînên ewrûpî de koçberên tirk weke ku yekreng bin li ber çavan tên girtin (Bengi-Arslan û yên din, 2002; Virta, Sam & Westin, 2004). Lê koma tirk ji gelek jêrekomên xwedî etnîsîteyên cihê pêk tê (Gülşen, 2002) û lêkolînên ezmûnî cihêtiyên girîng ên tendurustiya derûnî ên pêwendî etnîsîteyê nîşan dan, di serî de herî berçav jî di navbera koçberên kurd û tirk de weke yên li Swêdê (Bayard-Burfield, Sundquist & Johansson, 2001) û Holendayê (Knipscheer, Drogendijk, Gulsen & Kleber, 2007). Gelê kurd ji gelê tirk bi awayê esasî cihê ye. Weke mînak xisleteke gelê kurd pirrengiya bawerî û pratîkên dînî ye – weke bawerî û pratîkên îslama sunî, elewîtî, êzdîtî û bandora hê jî heyî ya baweriyên xwezayî û pîrxwedayî.

Koçberên Kurd di sedemên xwe yên koçberiyê de jî ji yên tirk cihê ne. Bi salan re faktorên siyasî ligel faktorên aborî ji bo gelê kurd bû sedemeke girîng a koçberiyê – bi taybetî piştî darbeya eskerî 1980'yî de û salên piştre. Ji ber zordestiyê penaberên siyasî yên kurd xwedî çîrokeke şidetê, girtûgeh an jî êşkeneyê ne (Gülşen, 2002). Weke gelên din ku bi şideta siyasî re rûbirû hatine hiştin (weke mînak, Emerîkiyên Latîn, binêre li Eisenman, Gelberg, Liu & Shapiro, 2003), bi Kurdan re jî hate dîtin ku şideta siyasî pêwendî nerehetiya tendurustiya derûnî ye (weke mînak, PTSD) û tevî xwe paraztineke girîng a ji vegotina serboriyên trawmatîk ji pisporekî re, kalîteya pêwendî tendurustiya lawaz a jiyane, nîşan da.

Jin komeke rîskê a taybet pêk tînin. Di têkoşînên xwe yên li dijî hukûmetan de Kurd di dîrokê de bi awayekî dijwar hatin tepisandin. Jin li tevahiya Kurdistanê dûçarî heman tehlûkeyan dimînin. Ew bi şerê taybet ê li gorî cinsan re weke mînak bi destavêtin û piçûkxistina cinsî re rûbirû dimînin ku weke amûrên zextê û navgînên ku 'namûsa' mexdûran qirêj dikin tên dîtin. Ji ber ku rewşeke neewlebûnê dimîne, kirinên şidetê û gunehên

cinsî li dijî jinê di qada ferdî de jî zêde dibin. Piştî ku sûcên weha di ser wan re derbas dibin jî, pîrî caran ji berdêla dermankirin û alîkarî girtinê, jin bi ji malê û civaka ferehtir dîrxistinê re rûbirû dimînin. Di bûyerên pirole lê ne bi tevahî kêmpeyde de ji bo paraztina 'namûsa' malbatê ew tîn kuştin jî. Her diçe bêhtir girêdanek di navbera xwekuştin û kuştinên ji bo namûsê de hate danîn. Hin lêkolîner û parêzer îdîa dikin ku xwekuştinên tîn raporkirin di rastiyê de kirasek e ku pê kuştinên ji bo namûsê û xwekuştinên bi darê zorê tîn veşartin. Di xwekuştinên bi darê zorê de li jinekê zor tê kirin ku ji bo paraztina 'namûsa' malbata xwe di navbera xwekuştin û kuştinê de bibijêre. Tepisandina jinê ya dijwar a bavixsalar û pîre bînpêkirinên mafên mirovan, bi taybetî zewacên bi darê zorê yan jî zû, şîdeta nava malê, destavêtin û mandelkirina mafên malbat û zarokan hîn jî dewam dikin bibin rûyekî jiyandî jinan li Kurdistanê. Ji ber nebûna stratejiyeye entegrekirî ji bo pêdiviyên aborî, civakî û çandî, jinên kurd êşa kombûneke demdirêj a pîrsgirêkan dikîşînin (bi xwendin û nivîsînê nezanîn, tendurustiya lawaz, xizanî, bêpar hiştin û hwd.). Gelek faktorên mîna pîrsgirêkên aborî, siyasî û civakî bandora xwe li tevahiya civaka Kurd dikin. Ev faktor ji vê zêdebûna şîdeta li dijî jinê berpirsiyar in. Jinên kurd sêcarî rastî cihêkariyê tîn, cihêkariya cinsî tevî cihêkariya etnîk û dînî ji aliyê rayedaran ve têkoşîna jinên kurd bihêztir dike. Di rewşeke dijminatîya berdewam de (bi taybetî di civakeke milîtarîze bûyî de) gelek caran zêdebûneke şîdeta nava malê heye, ji ber ku mîr êrîşkariya xwe dicunîfînin û di nav de jin û zarok jî li dijî wan kesan serbest berdidin ku ew weke hevtayên xwe yênan lawaztir dibînin.

Li Tirkiyeyê jinan bi taybetî di encama şer û koçberiya bi darê zorê li hundirê welat de eş kişandin. Jin di nav de eşkence û destavêtin jî ne tenê li dijî şîdeta dewletê bêparaztî in, lê her weha pergala dadweriyê ya Tirk bi ser nexist paraztî û îsleha tîr pêşkêş bike. Biserneexistîna vegera malên xwe yênan berê yênan kesên li nava welêt bi darê zorê ji cihên xwe hatine kirin an jî biserneexistîna hêskirina cefaya malbatên koçî bajaran kirî ku pîrî caran jin di bin barê tevlihevîna civakî de ne, li van bînpêkirinên mafên mirovan zêde bûn. Bandoreke wêranker a nakokiyên globalbûn, modernbûn û kevneşopiyê ku li Tirkiyeyê bi taybetî hatin bilêvkirin, li ser rewşa jinan di civakê de çêbû. Wekî din tevî ku Kurd ji çar paran yekê şênîyên Tirkiyeyê pêk tînin, hîn nû mafên gelekî sînardar dane wan.

Namûs di civaka tirk de xwedî nirxekî girîng e; ew bi kêrî ji nû ve afirandina kontrola dijwar li ser jinan û cinsiyeta wan tê. Namûs bi taybetî li herêmê girîng e ji ber ku norma kevneşopî di toreyê de cihê xwe girtiye. Li gorî vê jî malbat neçar e ku qanûna namûsê ji aliyê endamên xwe ve bişopîne, ji ber ku bînpêkirina (heta tenê gotûgotên bînpêkirinên weha) weke “qirêjkirina” tevahiya malbatê tê dîtin. Ev qirêj berdêla wê çî dibe bila bibe divê were paqijkirin, ger pêwîst be bi kuştinê. Xwekuştinên ku li herêma rojhilat û başûrrojhilat diqewimin ji nêz ve bi şîdeta ji têgîna *namûs* û *toreyê* derdikeve holê ve girêdayî ye. Têra xwe sedemên aqilane hene ji bo ku mirov îdîa bike ku hin ji bûyerên xwekuştinê yên qeydkirî di rastiyê de kuştinên veşartî ne.

1.6 Li Alîkariyê Pirsîn û Trawma

Mirov dema zexta trawmatîk de çî dikin? Hate nîşandan ku dermankirina tendurustiya derûnî bikêr e (Harvey, Bryant & Tarrier, 2003) û her weha waad dike ku dem û asta nexweşiyên derûnî piştî bûyerên trawmatîk kin bike. Gelek mirovên ku ji ber nîşanên zexta piştî trawmayê êşê dikişînin li alîkariya tibî dipirsin, lê rêjeyeke girîng an li dermankirina tendurustiya derûnî napirsin an jî nayên dermankirin. Heke nexweşiya piştî trawmayê neyê dermankirin, ew dikare bi nexweşiyên din ên mîna depresyon û girêdana bi narkotîkan re tevlihev bibe. Têkilîdanîna bi nexweşan re ku ji ber zexta piştî trawmayê êşê dikişînin ji bo xizmetên tendurustiyê erkeke taybet e. Gelek modelên teorîk di hewldaneke ravekirina pêvajoya tevlihev a helwestên li dermankirinê dipirsin, hatin pêşniyarkirin. Yek ji pirsên balkêş ev e: Ji bo çî gelek ferdên weha xuya dikin ku pêdiviya wan bi xizmetên tendurustiyê heye, van bikar naînin? Ji bo bersivdana vê pirsê divê faktorên amadebûn (mêyla bikaranîna xizmeta tendurustiya derûnî), mumkinkirin (derfetên aborî (kar), haydarbûna ji xizmetên heyî), û pêdiviyê (nêrîna kesê nexweş der barê girîngiya nexweşiyê û nirxandina kesê pîspor der barê rewşa tendurustiya derûnî ya kesê nexweş de) ji hev werin naskirin. Asta nerehetiya psîkolojîk nîşaneyê herî baş ya bikaranîna xizmeta tendurustiya derûnî ye. Faktorên din ku pirî caran tên dîtin ev in: Cinsa mê, temenê ciwantir, komorbîdîte, perwerdeya bilindtir, mayîna li bajêr û ji hev cihê bûn an jî devji-

hevberdana jin û mêt. Berdarên ciwan, mêt, bikarhênerên narkotîkan û kesên bi zanîn zerar dîtine wisa xuya dike ku hindiktir li alîkariyê dipirsin.

Ji ber cihêtiyên metodolojîk ên lêkolînên curbicur, di lînêrîneke çavkaniyên nivîskî ya li ser faktorên de ku bandorê li lêpîrsîna dermankirinê piştî bûyerên trawmatîk dikin demdemî encamên netêr derketine holê. Di sa jî hin netîce dikarin werin binavkirin. Asta şewazê bi trawmayê re rûbirû manê nişaneyêke girîng a psikopatolojiyê bû piştî bûyerê. Di gelek lêkolînên ku li wan hat nêrîn de girîngiya psikopatolojiya niha bi awayekî xurt girêdayî li dermankirinê pîrsînê bû. Lê di analîzên pîrguherbar de dema faktorên din (bi taybetî nişaneyên bedenî û rewşa giştî ya tendurustiyê, lê her weha hejmarê bûyerên trawmatîk û dema ji trawmayê vir ve jî) dihatin kontrol kirin, ev ne faktoreke girîng bû. Pêwendiya etnîsîteyê jî di hejmarek lêkolînan de bi li dermakirinê pîrsînê re hatiye danîn. Faktorên ku herî zêde pêwendiya wan bi li dermankirinê pîrsînê re hatiye danîn asta psikopatolojiyê, asta rûbirû manê û qefqasbûn in (Gravilovic, Schutzwohl, Fazel & Priebe, 2005).

Pirseke girîng ev e, gelo penaber demdirêj li ser rîska zêde ya nexweşiyên derûnî dimînin û ew ê bibin netêrbûneke lêkolînên li ser vê pîrsîrêkê. Dijberiya her diçe mezin dibe ya li dijî pejirandina penaberan li welatên pîşesaziya xwe temamkirî ên rojava, mirov li ber çavan bigire, wê demê pîrs girîng e. Eger penaber weke kesên demdirêj rîska nîvcobûna psikolojîk li ser wan heye û ji ber vê jî barekî ji civaka mêvandar re çêdikin, werin binavkirin, bédilîyeke weha dikare zêde bibe. Berovajî vê, kêmnîrxandina pêdiviyên tendurustiya derûnî ya penaberan dikare rê li ber îhmalkirina bêbandorkirina nexweşiyên psikolojîk di vê koma hindikayiyê de veke. Di lêkolîneke di nav kesên li Awustralyayê bûyî û penaberên vîetnamî de, kesên li Awustralyayê ji dayik bûyî li gor vîetnamîyan bêhtir mêyla venêrîna li cem pisporên tendurustiya derûnî dikin. Netîceya sereke ya vê lêkolîne ew bû ku dema li ber civaka mêvandar re li ber hev tîn girtin, civakeke penaberên vîetnamî ku li Awustralyayê nîvekî ev 11 sal in bi cih bûne nêzi ji sê paran yekê asta tîrsê, bêcîriyê û bikaranîna narkotîkan nîşan didin. Dema girêdayî tevahiya daneyên ku rêjeyên bilind ên nexweşiyên di dema hema piştî jicîhbûnê de di nav penaberan de nîşan didin li ber çavan were girtin, ev netîce xwediyê girîngîyeke sereke ye. Ji ber ku ew îdîa dike ku reaksiyonên bi vî rengî dikarin bi demê re ber bi başbûnê ve werin nermkirin (Steel, Silove, Chey, Bauman, Phan, & Phan, 2005).

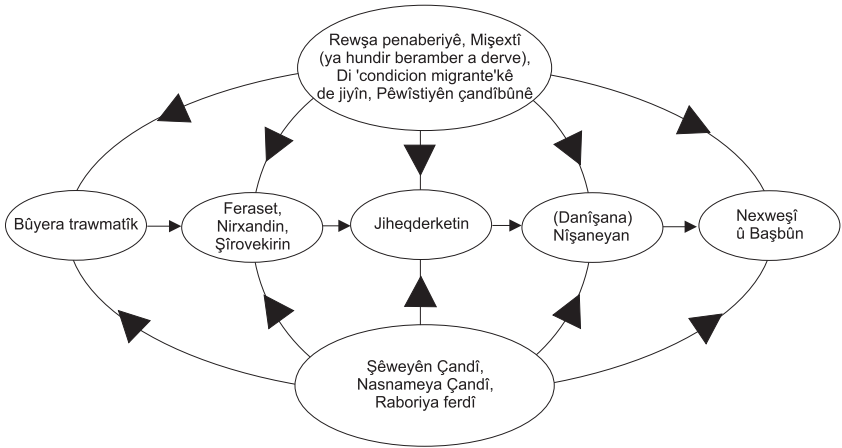
Lê dîsa jî hîn kêr hatiyê fêmkirin, ji bo çî ev qas mirovên ku piştî bûyerên trawmatîk ji ber nîşaneyên psîkolojîk êşê dikişînin li dermankirina tendurustiya derûnî napirsin, an jî nayên dermankirin. Weke mînak, eger pirs-girêkên tendurustiyê yê fizîkî û derûnî yê jineke kurd hebin, ev yek darîçav nîşan dide ku ew ji bo derman bibe wê têbikoşe. Bendên zimên, helwestên çandî û buhayê guhdariya tendurustiyê, hemû dewra xwe dilîzin ji bo pêşiyê li jinên kurd bigirin da ku negihêjin xizmetên guhdariya tendurustiyê. Yek ji cihêtiyên girîng di navbera herêma Kurdistan û deverên din ên Tirkiyeyê newekheviya di gihîştina çavkaniyan de ye. Di rewşa niha de li herêma Kurdistan ji bo mexdûrên şideta nava malê tenê strageheke ku ji aliyê dewletê ve tê birêvebirin heye. Tevî şer û mercên xerab jî, gelek Rêxistinên Derveyî Hukûmetê yê cihê di bersivdana van mijar û pirs-girêkan de dewreke girîng dilîzin. Lê dîsa, di nav de ya sazîyên eşîrî, herêmî, neteweyî û navneteweyî jî bêyî alîkarî û binesazîyeke gelekî mezin ew nikarin dest bi jiheqderketina pirs-girêkeke ewqasî mezin bikin.

1.7 PTSD: Têgîneke Çandî Derbasdar e?

Pirs ev e, gelo têgîna PTSD'yê dikare nûneriya reaksiyonên mirovan li hember rewşeke dewam dike ya bêhêzkirin û wêrankeriyê ya weha bike. Pirsra bikaranîna çandî ya derbasdar a PTSD'yê pêwendî mijarê ye, ji ber ku bingeha wê ya ezmûnî hema hema tenê ji lêkolînên bi gelên Qefqasî re yê li DYE, Rojavayê Ewrûpayê û Awustralyayê tê (Summerfield, 2001). Bi awayekî eşkere bandoreke çandî li ser awayê ferd, malbat û bi giştî civak çawa şidet, şer û bobelatê dijîn û di pêvajoya wê re derbas dibin, heye (Boehnlein, 2002). Rexnegirî nîşan dide ku teşxîsa PTSD'yê têgîn û eşa penaberan serobino dike, ji ber ku derxistina pêş a gumanên nexweşîye xwe bi giştî dispêre têgînen sereke yê ontolojiya rojava yê weke dualîzma bîr û bedenê û mêyldariyeke ferdîyetî ku mumkîn e ne li gorî çandên din be (Kleber û yê din, 1995). Ne hemû nîşaneyên PTSD'yê her dem di hemû gelan de hene û heke heman nîşaneyên PTSD'yê di çandên cihê de hatibin naskirin ev pirs dimîne, gelo ew heman bandorê destnîşan dikin û gelo bandora wan yek e (Hudnall Stamm & Friedman, 2000).

PTSD encama danûstandina di navbera trawma û çandê de ye. Lê çawa û li ku çand dikeve nava kar? Bi îlhama ku ji fikrên Chemtob (1996), Van Dijk (2005) and Kleber û yên din (1995) hate girtin, modela li jêr ku danûstandina di navbera sê komikên interaktîf ên guherbarên sereke (reaksiyona li hember bûyerên şoke dikin, pêşnûmayên çandî, adaptasyona çandî) nişan dide, hate pêşxistin (Şêwe I).

Rewşa penaberiye, Mişextî (ya hundir beramber a derve), Di 'condicion migrante'kê de jiyîn, Pêwîstiyên çandîbûnê

Şêwe I Modela ku danûstandina di navbera reaksiyonên li hember bûyera trawmatîk, şeweyên çandî û adaptasyona çandî nişan dide.

Di vê modelê de danûstendina sê komikan reaksiyona xweser a li hember bûyereke diyar a şoke dike, derxistiye pêş. Zencîra reaksiyonan bi feraset, nirxandin û şirovekirina bûyerê destpê dike, bi jiheqderketin û pêşketina (û danîşana) nişaneyan dewam dike û bi dînamîkên nexweşî û başbûnê bi dawî dibe.

Çarçove yan jî pêşnûmayên referansê yê çandî di vê pêvajoyê de bandorê li hemû gavan dikin. Di nava mirovên Kurd de dibe ku bendewariyên çandî û dînî yê der barê çarenûsê de feraseta bûyerên trawmatîk ên ferdî biguhere.

Wêranbûna lihevkerina civakê û piştgiriya siyasî di nav Kurdan de wê bandorê li awayê serborîna xedariyan û jiheqderketina wan bike (Bracken û yên din, 1995). Mîrov divê wateyê ji serboriyên trawmatîk derbixin û maneyê di rûbirûmana şidet û wendakirinê de bibînin. Pergalên çandî yên baweriyê, ‘amûran’ didin mirov da ku xwe li gorî serboriyên trawmatîk eyar bikin; norm û nirx, her weha wêne û fikr û hisên kanala rîtuwalên çandî û di hewldana mirovî ya xwe li gorî rewşê eyarkirinê de alîkarî pêre kirin (Kleber û yên din, 1995). Li gorî pêşketina nîşaneyan encamên tendurustiyê yên trawmayê bi giştî ji reaksiyonên weke xewneraşk, zêdehestyari, tîrkirina pîrsgirêkan û bîranînên raboriyê pêk tê. Nîşaneyên bedenî gelek caran wê werin danîşan û tevîzîn jî bi giştî wê were jiyîn.

Koçberî û penaberî vî dîmenî hîn tevlîhevîrî dikin. Penaber di ‘condicion migrante’kê²¹ de, di rewşeke jicihkirî û bêkok de dijîn û divê ew bersivê bidin pêwîstiyên nû yên çandî. Çarçoveyên wan ên referans ji bo ji heqî bêde-wamiyê der kevin nînin û pergalên alîkariya civakî jî rûxuyan. Wekî din bêparêziya hindikayiyên etnîk dikare pişkî bi rewşa wan a civakî-aborî ya nisbî kêr were ravekirin (Knipscheer & Kleber, 2006). Bandoreke kombûyî ya tehlûkeya trawmayê ya beriya koçberiyê û faktorên piştî koçberiyê (pêwîstiyên çandîbûnê, weke hostetîya kêr di zimanê welatê ji nû ve bicihbûnê de, alîkariya lawaz a civakî û zehmetiyên civakî) li rêjeya giştî ya nexweşbûna derûnî zêde bûn. Li gorî rûbirû mana bi şidetê re beriya koçberiyê, faktorên civakî û çandî û zehmetiyên aborî li derveyî welêt ji bo kesera derûnî weke faktorên bihêztir ên riskê xuya dikin (weke mînak, Laban û yên din, 2005; Sundquist yên din, 2000). Nêzîkbûneke yekalî ya PTSD’yê, dema mirov bi pîrsgirêkên penaberan re dilebike, dikare rê bibe zêdenirxdayîna karkirina bi bûyerên diyar ên trawmatîk re û ji nedîtî ve hatina pêdiviyên sivikkirina jiyana rojane ku carinan lezgîntir in.

---

²¹ Rewşa koçberbûnê.

1.8 Armanca Lêkolînê û Pirsên Lêkolînê

Di serî de ewên ku raboriyêke wan a penaberiyê heye (ewên ku bêyî dilê xwe koçberbûne û xwedî raboriyêke serboriyên wendakirinê û trawmatîk in), rîska komên hindikayîyan heye bi PTSD'yê bikevin, ev jî balê dikşîne ser van koman. Çi li hundir û çi li derveyî welatê xwe, pêdiviya encamên psîkolojîk ên şênîyên ne-rojavayî, ji bo têgihîştîneke baştir a PTSD'yê berçav e.

Disa jî qadên trawma û adaptasyona çandî gelekî ji hev cihê ne. Çavkaniyên nivîskî yên heyî yên li ser têkiliya di navbera zexta piştî trawmayê, adaptasyona çandî û tendurustiya derûnî de ravekirineke tê fêmkirin a riyên çandîbûnê nadin, gelo çandîbûn hewleke erênî dide yan jî bandoreke berovajî li tendurustiya derûnî ya koçberan dike. Gelek jinên kurd bi bûyerên potansiyel ên trawmatîk ên weke tolhildana namûsê, şîdeta dînî û ya nava malê, şîdeta cinsî û êşkeceyê re rûbirû ne (Doğan, 2003). Yek ji aliyên navendî di vê mijarê de tevlikirina dewra koçberiyê ye: Koçberî ber bi bêhtir neewlehiyê ve yan ber bi şansên mezintir ve dibe? Ji bo li vê zanîna kêma zêde bikin, em di vê raporê de encamên lêkolîneke ezmûnî didin nasîn a ku der barê têkiliyên di navbera reaksiyonên zexta piştî trawmayê, adaptasyona çandî û nîşaneyên tendurustiya derûnî di nav jinên kurd de ye ku carekê yan jî bêhtir caran bûyerên trawmatîk hatine serê wan û di nava xaka Tirkiyeyê de koçber bûne yan jî ji Tirkiye, Îran, Sûrî û Iraqê koçberî Yekîtiya Ewropayê bûne. Pirsgirêk û zehmetiyên muhtemel ên ku jinên kurd ên penaber/koçber divê bi wan re rûbirû bimînin pêwendî koka etnîk, serboriyên şer, tepisandina nasnameya neteweyî û çandî, jicîhkirin û tepisandina cinsî ne. Lêkolîna van fenomenan di nav hev de heta niha kêma hatiye kirin. Lêkolîna me ji ber vê yekê yekane ye. Wekî din lêkolîna me destpêkek e ji ber ku penaber û koçberên ji heman welatê ji dayikbûnê bi hev re hatin lêkolînkirin.

Weha jî têgîna hundirê pirsgirêkên tendurustiya derûnî û bandora jiheqderketina trawma û çandîbûnê di nav jinên kurd de yên koçî Yekîtiya Ewropayê kirine, armanca sereke ya vê lêkolînê ye. Pirsê bingehîn ev e: Bandora psîkolojîk a bûyerên trawmatîk li ser jinên kurd ku di nava Tirkiyeyê de ji cih û warên xwe hatine kirin an jî koçberî Yekîtiya Ewropayê bûne çi ye? Ev pirs wê di mijarên jêr ên pêwend de were bikitekit kirin:

- (a) Çi şêwazên bûyerên trawmatîk di ser jinên kurd re derbas bûne? Gelo ew para bêhtir pêwendî şîdeta li ser hîmê cinsan di nava strukturên civakî de ye, yan jî pêwendî şîdeta sazûmankirî û şer e? Çavkaniyên faktorên sereke yên zextê (stresê) ji bo jinên kurd ên koçber çi ne û heta çi radeyê bandora wan li ser jiyana wan heye?
- (b) Encamên psîkolojîk ên serboriyên trawmatîk li gorî reaksiyon û nîşaneyên tendurustî (-ya derûnî) çi ne?
- (c) Tevkariya nisbî ya serboriyên trawmatîk, pirsgirêkên tendurustiya derûnî, şêwazên jiheqderketinê û pêwîstiyên adaptasyona çandî li ser zexta piştî trawmayê çi ye?
- (d) Wateya konteksta civakî ya ku mirov têde dijîn çi ye (gelo hin cihêtiyên nîşane û jiheqderketinê di navbera Kurdên di nava welêt de koçber bûne û yên ku koçberî derveyî welêt bûne hene)?

Me fikirin ku jinên kurd wê behsa gelek bûyerên trawmatîk, astên bilind ên reaksiyonên zexta piştî trawmayê û nerehetiyên mezin ên tendurustiyê bikin. Bi ser de me dewra çandîbûnê di tîkiliya di navbera nîşaneyên PTS-D'yê, tendurustiya derûnî û reaksiyonên zexta piştî trawmayê de li ber çavan girt.

2. Rêbaz

2.1 Dîzayn

Dîzayna lêkolînê anketeke rasthatî bû ku bi minakên ji jinên kurd ên mexdûrên bûyerên girîng ên potansiyel trawmatîk ên ku koçberbûne (li hundir an jî ber bi derve jicihkirî) re hate çêkirin. Bi riya tevnên Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad (Holenda), Navenda Agahdariyan a Kurdistanê (Franse), Komeleya Jinan Roj (Ingilîztan), Internationale Fraueninitiative

e.V. û Kurdischer Frauenverein DESTAN e.V. (Elmanya) hevkarîyeke berferêh bi rêxistinên kurd û nûneriyên civakên herêmî re li Ewrûpa û Tirkîyeyê hate danîn. Vê yekê gihîştina beşdarên anketê û mînakeke nûner ewle kir. Hemû kesên ku hevpeyvînên ankêtan bi rê ve birin jin bûn û bi taybetî jinên kurd bûn ji bo ku rewşeke wê derfet bidaya jinan biafirînin da ku der barê bûyerên wan ê bi zor behsa wan ji mêrekî re bikira, biaxivin.

2.2 Beşdar û Xisletên Mînakan

Hezar û sed û bist û heft jinên kurd beşdarî lêkolînê bûn, 558 ji wan sivîl in ku li Tirkîyeyê bi darê zorê ji cih û warên xwe hatine kirin û 568 ji wan jî penaberên ku li welatekî Yekîtiya Ewrûpayê ku tevî vê lêkolînê bûne, dijîn.

Welatê jidayikbûnê Piraniya jinên kurd li Bakurê Kurdistanê ji dayik bûne (H = 993, 88.3%), li derdora ji sedî 8'ê wan li Tirkîyeyê (H = 85, 7.5%), gelek mirov ji herêma Amedê tên (H = 160, 14.5%), herêmên din ku bêhtirî ji sedî 5'ê mînakan lê ji dayik bûne Mêrdîn, Batman, Şirnex û Colemêrg in. Li derdora ji sê paran diduyên wan (H = 710, 63.3%) li herêmên gundewarî mezin bûne (gund (-ê piçûk)).

Temen, rewşa malbatî û dîn Temenê jinên kurd li derdora 38'an bû (N = 37.7, JS = 11.3, ji 16 salî heta 86 salî)²². Piraniya jinan zewicî bûn (H = 744, 66.1%), kêmtî ji pênc paran yekê wan bi tena serê xwe bûn (191, 17.0%), yê din yan dev ji mêrê xwe berdabûn (H = 66) an jî jinebî bûn (H = 106) (H = 172, 15.3%). Piraniya beşdaran xwedî zarok bûn (N 4.4), ji pênc paran yek bê zarok bûn (H = 241, 21.7%). Piraniya mînakan misilmanên sunî bûn (832, 74.1%), ji sedî 16'ên wan elewî bûn, hindikahiyeke piçûk (63, 5.6%) weke ku ti girêdana wan a dînî nebe yan jî weke êzdî hatine qeydkirin.

²² N = nivêkî, JD = Jêdûrçûna Standart; dema di rêjeyêke nivêkî de mînak çiqasî ji encama nivêkî dîr bin JD ewqasî mezin e, çiqasî nêzî bin JD ewqasî piçûk e. Ango mînak hemû weke hev bin wê demê JD '0' e.

Perwerde û Abor Bêhtirî ji sê paran yekê wan nexwendebûn (H = 438, 39.0%). Ji nivî kêmîrê beşdarî perwerdeya xwe ya dibistanê qedandiyê (H = 603, 53.8%). Hema hema nivê van kesan (H = 268, 44.4%) dibistana seretayî, ji sisiyan pareke wan (H = 220, 36.4%) dibistana navîn û ji pêncan pareke wan jî (H = 116, 19.3%) dibistanên bilindtir xwendine. Ji sedî çilê tevahiya beşdarî abora xwe bi xêra mêrê xwe (H = 338, 30.3%) yan jî zarokên xwe (H = 135, 12.1%) dikirin, li derdora ji pêncan pareke wan ji karekî bi mûçe abora xwe dikirin (H = 225, 20.2), ji pêncan pareke din jî (H = 242, 21.6%) alîkariyê civakî an jî bêkariyê distand, ji sedî diduyên wan (H = 23) alîkariya nexweşiyê yan jî bêkêriya kar distand, 21 kes teqawît-bûyî bûn (1.9%) û 15 kesan (1.3%) jî alîkariya xwendinê werdigirt.

Ziman Weke zimanê zikmakî beşdar yan bi zaravayê Kurmancî yê Kurdî (H = 905, 84.5%), yan bi zaravayê Soranî (N = 7, 0.7%) yan jî bi zaravayê Kirmanckî Zazakî-Dimilî (154, 14.4%) diaxivin. Weke zimanê duyem jî yan bi Tirkî (H = 795) yan bi Erebi (H = 13) yan jî bi Farişî (H = 1) dizanîn. Wekî din weke zimanê sêyem zimanê welatê mêvandar tê axivîn. Her çawa be nivê kesên bersiv dan zimanê welatê koçî kirinê tenê (gelekî) kêr (H = 548, 50.5%), kêrî ji sisiyan pareke wan zimanê behskirî (gelekî) baş (H = 314, 28.9) dizane.

Penaberî Komên penaber ên Kurd nivêkî ev 15 sal (N = 14.7, JD = 7.5, di navbera 0 û 69'an de) in di rewşa xwe ya jiyane ya nû de ne. Piraniya wan carekê koç kiriye (H = 613, 54.9%), ji çaran pareke wan du çaran (H = 293, 26.2%), li derdora ji sedî 10'ên wan sê çaran (H = 104, 9.3%), ji sedî 10'ên din jî ji sê çaran jî bêhtir (H = 107, 9.6%) koçber bûne. Li derdora nivê van kesan di nava sînoren herêmê yan jî dewleta lê dijîn de koçî gundekî din yan jî bajarekî din kirine (H = 558, 49.5% ; li nava Tirkîyeyê (H = 527, 46.7%) yan jî Iraqê (H = 31, 2.8%)). Nivê din jî koçî welatekî di Yekîtiya Ewropayê de kiriye (H = 568, 50.5%) û niha li Elmanya (H = 333), Franse (H = 82), Holenda (H = 51), Swêd (H = 51), yan jî Ingilîztanê (H = 51) dijîn). Sedema herî zêde ji bo koçberiyê hate behskirin, "sedema siyasî" (H = 417, 37.0%), "şer û zordestî" (H = 397, 35.2%), "zewac/yekkirina malbatê" (H = 163, 14.5%) û "kar an jî perwerde" (H = 115, 10.2%) bûn. Pirsgerêka(-ên) herî girîng ku mirov di şert û mercên koçberiyê de pêre (bi wan re) rûbirû dimînin adaptasyona çandî (H = 609, 54.0%) bû(n). Mînakên wê pirsgerêkên

pêwendî biyekbûnê (entegrasyonê) bûn – asîmîlasyon, bandorên jicîhkirina bi darê zorê. Wekî din behsa pirsgirêkên aborî (H = 403, 35.8%), pirsgirêkên derûnî (H = 398, 35.3%), zehmetiyên zimên (H = 337, 33.5%) û peydekirina kar (H = 229, 20.3%) hate kirin.

2.3 Amûr

Pîvanên bingehîn di amûran de xwe dispêrin nêrîneke ji hundir li ser trawmayê, encamên tendurustiyê û penaberiyê. Ew li ser rewşa tendurustî ku bi awayekî subjektîf bi ser mirovan de buhuriye, bertekên karakterîstîkî, stratejiyên civakîbûnê û pêdiviya alîkariyê radiweste. Anketeke ku formên pirsên standartkirî yên di warê çandî de baş hatin pejirandin, hate rêvebirin. Ev alav hemû hatin wergerandinî Kurdî û hatin pejirandin.

Agahiyên Civakî-Demografîk ji bo bidestxistina agahiyên der barê temen, welatîbûna jidayikbûnê, etnîsîte, rewşa malbatî, asta herî bilind a perwerdehiyê, girêdana dînî, rêjeya bajarîbûnê ya derdora zarokatiyê û hatinên aborî, zimanê hezkerî û asta zanîna zimanê welatê mêvandar, mudeta mayînê li welatê mêvandar, sedemên penaberiyê û tengezariyên girêdayî penaberiyê formeke pirsan a demografîk hate amadekirin.

Serboriyên Trawmatîk Me di vê lêkolînê de wateyeke berferah ya trawmayê bi kar anî. Ev bûyerên girîng ên jiyanê hatin nirxandin: (desavêtin, şîdeta cinsî û kirinên xerab ji tê de) hemû şîdeta fizîkî (ya mezin); şîdeta siyasî (êşkence û dema di girtîgehê de ji têde); qezayeke ciddî (ku dikare bikuje) yan jî karesateke xwezayî, mirina maliyekî an jî hevalekî nêz; nexweşiyêke kujer; talan an jî rêbirî; pirsgirêkên ciddî yên têkilîdanînê; û penaberî.

Nîşanên pirsgirêkên tendurustiyê Ji bo nirxandina pêkhatin û giraniya nîşanên giştî yên pirsgirêkên tendurustiyê Forma Pirsan a Tendurustiya Giştî (versiyona GHQ-28²³) hate bikaranîn (Goldberg & Hillier, 1979). Ev forma

---

²³ GHQ = General Health Questionnaire = Forma Pirsan a Giştî ya Tendurustiyê

pirsan başbûna subjektîf di 4 beşan de dipêve : (a) Nîşanên psîkosomatîk, (b) Tirs û bêxewî, (c) Bêkêriya civakî û (d) Depression (-ên giran). Her jêrepîvan ji 7 elementan pêk tê. Mînak ev in ‘di van demên dewayî de serêş li cem we peyde bû?’ (somatîzasyon); ‘ji ber tatêl û mitaleyan van demên dawiyê hûn bê xew man?’ (Tirs û bêxewî); ‘van demên dawiyê we dikarî tama karûbarên xwe yê rojane derbixin?’ (Bêkêriya civakî); ‘van demên dawiyê we jiyan bi tevahî bêhêvî dît?’ (Depresyon). Hemû element li gorî pîvaneke Likert²⁴ a ji çar pileyan pêk tê tên piştrastkirin: (0) kêmtî caran; (1) weke caran; (2) bêhtirî caran; (3) gelekî ji caran bêhtir.

Goldberg û Hillier pêşniyar dikin ku mirov nîrxê 0 bide herdu beşên pêşî û nîrxê 1 bide herdu nîrxên dawî. Encama GHQ’ya giştî ji koma hemû elementan tê girtin. Di mînakên me de encamên GHQ’ya giştî di navbera 0 û 28 de ne. Di lêkolînên li ser şênîyan de, pileya ku weke sînor niha tê pêşniyarkirin li 15 welatan (Goldberg û yê din, 1997) dibêje 5 pile û kêmtî wê ti nexweşiyên taybet ên derûnî nîşan nadin. Kesê ku bersiva 6 heta 11 pirsan bi erênî bide nîşanên nexweşiyên derûnî dane, û kesê ku bersiva 12 pirsan an jî bêhtir pirsan bi erênî bide xwediyê nexweşiyêke giran a derûnî ye. Derbasdariya GHQ-28’ê di navbera çandan de pêk hat, weke mînak bi mînakên tirk re li Holendayê (Bengi-Aslan û yê din, 2002). Encamên hundir yê jêrepîvanên GHQ-28’ê di mînaka me de şahane bûn, α ’a Cronbach ji bo jêrepîvanan ku di navbera .71 ji bo Bêkêriya Civakî heta .87 ji bo Depresyonê û .91’ê ji bo encama GHQ 28’ya giştî.

Faktorên din ên zextê Ji bilî bûyerên girîng ên trawmatîk, beşdaran dikarî zextên din ên bi wan re rûbirû dimînin nîşan bidin; zextên pêwendî şideta li ser hîme cinsan, zordestiya sazûmankirî û şer û her weha zexta di pêvajoya koçberî û jicîkirinê de jî. Bi pirsîna derdora 30 pirsên der barê mijarên mîna ji bo ji cihê jê ye veqete zorlêbûn, rasîzma ji ber kurdbûnê, êşkence, zewaca bi darê zorê yan jî şideta nava malê de, li faktorên zextê hate gerîn. Ji bo ku li nîşaneyên asta bandorê bigerin ku ev zextên muhtemel dikarin li ser jiyanên jinan bikin, asta bandorê dikare li ser pîvaneke ji 0’ê (nîne) ta bi 9’ê (= gelekî bandor li min kir) were nîşan dan. Lîsteya zextan ji aliyê S. Iscanli û A.K.

²⁴ Pîvana Likert = Pîvaneke Psîkometrik e ku ji bo nîrxandina formên pirsan tê bikaranîn û pîvana herî zêde ji bo anketan tê bikaranîn e (Têbîniya werger e).

Kowarsch ve bi taybetî ji bo vê lêkolînê hate komkirin ji bo ku pêkhatina faktorên zextê yên cihê û asta wan a muhtemel a bandorê li ser jiyana jinên kurd lêbikole.

Nîşaneyên Depressîf Ji bo nirxandina pîvana bersivên depresîf, 18 nîşaneyên karakterîstîk (weke ku ji aliyê DSM IV²⁵êve hatine danîn) hatin bikaranîn. Her element bi pîvaneke ji du xalan pêk tê (heye yan jî nîne, puanên 0, 1 hatin dayîn) hate pîvan û bihêzkirin. Encama giştî bi komkirina hemû puanan derkete holê, encameke puan bilind gelek pirsgirêkan û pirsgirêkên cidî destnîşan dike. Mînak ev in: ‘Dilê we kêmtir diçe xwarinê?’, ‘Hûn xwe bînirx hîs dikin?’ û ‘Hûn ji çaran bi gelekî bêhtir an jî kêmtir radizin?’ Pîvan li gorî ahenga di nava xwe de (α 'a Cronbach ji bo encama pîvana giştî .85 e) weke ku têra xwe baweriyê dide hate dîtin. Dema bêhtirî 4 nîşaneyan bi kombînasyona bi ragihandina pîrsa gelo kesa bersivê dide ji ber van gazincan di beşeke mezin a jiyana xwe de tengezar bûye hatin raporkirin, ev weke nîşaneyêke gelo kesa behskirî wê weke depresîf were binavkirin hate qebûlkirin.

Panîk û Tirs Ji bo nirxandina pîvana tirsê, 14 nîşanên karakterîstîk yên panîk atakan û tirsê (weke ku ji aliyê DSM²⁵ ve hatine danîn) hatin bikaranîn. Her element bi pîvaneke ji du xalan pêk tê (heye yan jî nîne, puanên 0, 1 hatin dayîn) hate pîvan û bihêzkirin. Encama giştî bi komkirina hemû puanan derkete holê, encameke puan bilind gelek pirsgirêkan û pirsgirêkên cidî destnîşan dike. Mînak ev in: ‘dilkuta bi lez’ û ‘hîsa gejbûnê an jî lawaziyê’. α 'a Cronbach ji bo encama pîvana giştî .78 e. Dema bêhtirî 4 nîşaneyan bi kombînasyona bi ragihandina pîrsa gelo kesa bersivê dide ji ber van gazincan di beşeke mezin a jiyana xwe de tengezar bûye tîn raporkirin, ev weke nîşaneke gelo kesa behskirî wê weke keseke panîk atak tîne yan jî tîrsa cidî pêre heye were binavkirin hate qebûlkirin.

Bertekên piştî trawmayê: Bêyî daxwazê bibîranîn, xwestirîn, zêdehestiyarî Ji bo nirxandina bersivên karakterîstîk yên bêyî daxwazê bibîranîn, xwestirîn û bertekên zêdehestiyariyê, 23 elementên ji bo pîvana bêyî daxwazê bibîranîn, xwestirîn û bertekên zêdehestiyariya bi xêra adaptasyona

²⁵ DSM = Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders = Rehbera Teşxis û Îstatîkî ya Nexweşiyên Derûnî

hevpeyvînên ji PTSD'yê re sazkirî (SI-PTSD²⁶: Carlier û yê din, 1998) hatin bikaranîn. Her element bi pîvaneke ji du xalan pêk tê (heye yan jî nîne, puanên 0, 1 hate dayîn) hate pîvan û bihêzkirin, ev derketina holê ya bertekan di 7 rojên dawiyê de nîşan dide. Encama giştî bi komkirina hemû puanan derkete holê, encameke puan bilind gelek pirsgirêkan û pirsgirêkên cidî destnîşan dike. Mînakên elementan ev in: 'Tiştine ku bûyerê, bêyî ku hûn bixwazin tînin bîra we hene?' (Bêyî daxwazê bibîranîn), 'Hûn hewl didin xwe ji çalakî, dever û kesên ku bûyerê tînin bîra we dûr bigirin?' (Xwestirîn) û 'Hûn bi hêsanî ditirsin (heta ji dengêkî nizm jî)? (Zêdehestyari). Pîvan li gora ahenga şahane di nava xwe de weke ku têra xwe baweriyê dide hate nirxandin (α 'a Cronbach ji bo encama pîvana giştî .88 e). Li gorî pîvana ku xwe dispêre, di bêyî daxwazê bibîranînê de herî kêr yek, di xwestirînê de herî kêr sisê û di zêdehestyariyê de herî kêr didu bersivên erênî hatibin dayîn, gazincan ji sê mehan bêhtir ajotibe û gazincan beşeke mezin a jiyana rojane xetimandibe, teşxîsa Nexweşiya Zexta Piştî Trawmayê ji bo kesên bersiv dane hate kirin.

Bi bixwebaweriyê ji heq derketin Ji bo nirxandina ji heq derketinê pirsên çareseriyê girêdayî bixwebaweriyê hatin bikaranîn. Hemû element li gor pîvaneke Likert a ji çar pileyan pêk tê (ji qet heta gelek; puan 1,2,3,4 in) tèn piştrastkirin, ev fikr û berteka giştî nîşan dide. Encama giştî bi komkirina hemû puanan derkete holê, encameke puan bilind bixwebaweriyêke bêhtir nîşan dide. Mînakên elementan ev in 'Ez her dem eger têra xwe bi şid hewlbidim, pirsgirêkan dijwar çareser dikim'; 'Ez baş ji heqî bûyerên nayên payîn derkevim'. α 'a Cronbach ji bo encama pîvana giştî .91 e.

Adaptasyona Çandî Ji bo nirxandina asta adaptasyona çandî Pîvana Lowland ya Çandîbûnê (LAS²⁷; Mooren, Knipscheer, Mamperman, Kleber & Kamproe, 2001) hate bikaranîn. LAS bi taybetî ji bo pîvana faktorên zextê û girêdanên ku yekser pêwendî penaberiyê ne, hatiye pêşxistin. Ev pîvana ji 10 elementan pêk tê, 5 aliyan digire nav xwe: 'hostatî', jêhatîbûna bikaranîna hostatîyên di cihê xwe de ji bo civaka nû (ziman jî têde), 'kevneşopî', paraztina çand û hînûnên resen; 'integrasyona civakî' di nava civaka nû de,

²⁶ SI = Système international d'unités = Sistema Navneteweyî ya Pîvanan

²⁷ Lowlands Acculturation Scale = Pîvana Lowland ya Çandîbûnê

yên mîna têkiliyên nû bi şênîyên welatê mêvandar re; û ‘wendakirin’, serboriyên hîsa wendakirinê der barê welatê jidayikbûnê de. Rêza elementan ji bo jihevderxistina oryantasyonê gerdûnî ber bi raboriyê (û welatê ku mirov jê tê) ve û weke oryantasyona dijaber a ber bi paşerojê (û welatê lê niha dimîne) ve hatiye dîzaynkirin. Dema ku weke referans hate qebûlkirin, sê mehên buhurî bûn. Hemû element li gor pîvaneke tîpa Lîkert hatin nirxandin (1–6; 1 mêyla ku bi tevahî bi elementê re li hev neke nîşan dide, 6 jî îfadeya bi tevahî li hevkirina bi elementê re ye). Mînak ev in ‘zehmetiyên min hene ez zimanê vî welatî fêr bibim’ (hostatî); ‘Li gorî min girîng e ku ez kevneşopiya me bidim nîşên din (yê paşerojê)’ (kevneşopî); ‘Têkiliyên min ên xweş bi şênîyên niştecihê vî welatî re hene’ (întegrasyona civakî); ‘tevî ku ez li vir dijîm jî, ev der ne weke welatê min e’ (wendakirin). Pîvan li gora ahenga di nava xwe de têra xwe baweriyê dide, α ’a Cronbach ji bo encama pîvana giştî .69 e.

Li alîkariyê pirsîn û Nirxandina Xizmetan Bi riya Forma Pirsan a Li Alîkariyê Pirsîn û Nirxandinê (HREQ: Knipscheer, 2000), 24 elementên der barê li alîkariyê pirsînê û razîbûna ji aliyên cihê yê xizmetên tîn dayîn de hatin bikaranîn. Mînak ev in: ‘kes an jî saziya we pêşî nêzikî lêkir da ku hûn alîkariyê ji bo pirsgirêkên xwe bigrin?’, ‘Gelo bi we zehmet bû hûn alîkariyê ji bo pirsgirêkên xwe ji vî kesî bixwazin?’ û ‘Gelo ji bo we girîng e, ku hûn û kesê bi tendurustiya we re eleqedar dibe ji yek koka etnikî bin?’.

2.4 Prosedur

Beşdar bi rêbaza komkirina mînakan a goka berfê (snowball sampling) hatin berhevkirin, ev rêbazek e komkirina mînakan e ku her diçe bêhtir ji bo lêkolîna komên şênîyan ên ku gihîştina wan zehmet e, tê bikaranîn (De Jong & Van Ommeren, 2002). Rêbaza goka berfê pêşniyarên ji nava civaka ku lêkolîn li ser tê kirin bikar tîne û ferdên hatine hilbijartin beşdar dike. Ji ferdeke ku ji ber karakterîstikeke xwe hatî hilbijartin (di vî lêkolînê jina kurd ku bûyereke jiyana wê serûbinî hev kirî hatiye serê wê û di welatê xwe de koçber bûyî yan jî penaberî derveyî welatê xwe bûyî) wê bê pirsîn ku navên hinên din ku xwedî heman karakterîstîkan in, rêz bike. Ji van navên rêzkerî

(herî kêr) kesek bêyî li ber were xistin tê bijartin û ji bo hevpeyvînekê nêzîkî lê tê kirin. Ji kesê beşdarî hevpeyvînê bû dîsa hate xwestin ku navên kesên din rêz bike, û heman prosedur gelek caran hate dubarekirin. Ev rêbaz bi taybetî ji bo dîtina komên şênîyên marjînal ên li ser wan lêkolîn tê kirin û pirî caran lêkolîna wan bi rêbazên konvensiyonel ên komkirina mînak zehmet e yê weke penaberên trawmatîze bûne û kesên êşkence dîtine (weke mînak, Crescenzi û yê din, 2002), gelekî bi kêr tê. Ji bilî vê li gorî rêbaza komkirina mînak a goka berfê nêzîkî li ajansên Guhdariya Tendurustiya Derûnî û psîkoterapîstên ferdî jî hate kirin.

Tenê mezin (18 salî û mezintir) ên ku li Kurdistanê ji dayik bûn an jî herî kêr dê yan bavê wan li wir ji dayik bûyî, ji bo hevpeyvînên rûbirû hatin vexwendin. Eger kesekî pêwendiyek nîşanî beşdariya lêkolînê bikira, yan jê dihate xwestin ku hejmareke telefonê ji bo têkildanînê bide yan jî yekser civan pêre dihate danîn. Me hewl da heta dibû ji gelek mirovan daneyan berhev bikin. Ji bo mezinkirina cihêtiya civakî-demografîk hewldan hatin kirin.

Ji rêbaza peydakirina beşdaran serbixwe, nêzîkî ji sedî 90'ê mirovên rica ji wan hate kirin, pejirandin beşdarî lêkolînê bibin. Ne mumkin bû kesên pejirandin beşdarî lêkolînê bibin li ber kesên ev yek redkirî werin girtin.

Li gelek navend, nûnerî û rêxistinên civakî ku ji aliyê endanên civakên kurd ve û ji bo wan tîrêvînin, û her weha bi serdanên malan li gelek cihên cihê li Tîrkiyeyê û pênc welatên YE'yê beşdar hatin peydekirin. Sed û du kesên hevpeyvîn kirin ên cihê (hemû jinên xwedî raboriyeke kurd bûn) hevpeyvînên nivîstî meşandin. Rêznameyên nirxandinên lêkolînên li ser hindikayiyên etnîk, binê beşdariya şewirmendên çandî û etnîk ên pispor xêz dikin (Okazaki & Sue, 1995). Li gorî van pêşniyaran, di dema pêşxistina tedbîran û şîrovekirina encaman de em bi gelek kesên sereke yê di civaka kurd de şewirîn (weke mînak, di dema 'civînen pisporan' de). Hemû amûr hatin wergerandinê Kurdî û prosedureke ji nû ve wergerandinê hate bikaranîn. Verziyoneke destpêkê ya formên pîrsan bi 10 jinan re hate ceribandin û li gorî encaman hem naverok û hem jî format hate sererastkirin. Lihevkerina di navbera texmîneran de (Inter-rater reliability) seranserî hevpeyvînan bi riya protokolekê û perwerdeyê pratîk hate pêşxistin. Protokolekê pêvajoya

hevpeyvînê birêve dibir û ji pirsan pêk dihat ku ji mijarên di beşa destpêkê de behskirî tên. Ji hemû herêmên lêkolîn li wan hate kirin, kesên hevpeyvîn meşandin perwerdeyê xurt dît. Ev perwerde ji aliyê kordînatoren projeyê û du psîkyatrîstên kurd ve (Iscanli & Gün) hate dayîn. Perwerde der barê van mijaran de bû; armanc û meşandina lêkolînê, awayê ku hevpeyvîn diviya werin kirin, çawa ji heqî rîskên muhtemel ên (ji nû ve) trawmatîzasyonê derkevin û her weha aliyên exlaqî der barê pêvajoya berhevkirina daneyên sexsî de. Ji bo bi awayekî berferêh nîqaş bikin çawa pirs hatine amadekirin, çawa bersiv hatine notkirin û mirov çawa ji heqî rewşên taybet (ên weke beşdarên ku red dikin bersivê bidin hin pirsan û yên ku hin pirs tenegehîştin) derbikevin, kesên hevpeyvîn meşandin bi awayekî birêkûpêk civiyan. Kordînatore/ê projeyê ji bo şewirmendiyê çûn serdana komên herêmî. Wekî din kesên hevpeyvîn meşandin dikarî ji bo şîretan bigirin telefonê bidin kordînatore/ê lêkolînê (nivîskara yekemîn). Bi beşdariya nûnerên komên herêmî yên kesên hevpeyvîn birêve birin, civîneke nîrxandinê hate lidarxistin. Li vir wan dikarî tecrûbeyên xwe parve bikin, tevkarîya nîrxandina encamên lêkolînê ya dema-navê bibin (bi xêra danîşana nîrxandinê 500 formên pirsan) û ji bo bandorên muhtemel ên pêvajoya hevpeyvînê bînin zimên ew hatin kontrolkirin.

Beşdar bi riya rûpelekî agahdariyê der barê armanca lêkolînê de hatin agahdarkirin. Kesên hevpeyvîn meşandin hatibûn hînkirin ji beşdarên bi xwendin û nivîsînê nizanin re rûpelê agahdariyê bixwînin. Binê hatibû xêzkirin ku wê anonîmîte ewle be. Beşdarî bi dil bû. – Der barê pêwelehiyê de bawerî hatibû dayîni beşdaran û ji wan re hatibû gotin, ew ne mecbûr in bersivê bidin pirsên ku ew naxwazin. Para bêhtir hevpeyvîn li mala kesên beşdar pêk hatin. Hin caran hevpeyvîn li gorî tercîha beşdar li nûneriyên civakî, komele yan jî cihên gelemperiyê (yên weke kafeterya) hatin kirin. Pîraniya hevpeyvînan bi Kurdî hatin kirin. Di pîraniya hevpeyvînan de ti werger beşdar nebûn (H = 947, 85.0%). Dema hevpeyvînan ji 40 ta 180 deqîqeyî diguherî (nîvekî hevpeyvînekê derdora saetekê kişand). Bersiv ji aliyê kesên hevpeyvîn meşandî ve li ser qaxezê hatin not kirin (di formên pirsan de ku ji aliyê kordînatore/ê projeyê ve hejmar li wan hatin xistin û li gorî proporsiyona muhtemel a hejmara şênîyên kurd hatin belavkirin) û paşê ji aliyê lêkolînerê/i ve hatin lînêrîn (nivîskara/ê duyem).

2.5 Analîzên Statîstîkî

Dane ji aliyê jinan ve hatin komkirin û bêyî nav û navnîşanên beşdarên, tenê lêkolînerên ku li ser xwezaya rêvebirina rewşa bûyerê û bikaranîna exlaqî ya daneyên şexsî perwerde dîtine, dikarîbûn bigihine daneyan.

Analîz wê bi bikaranîna testên yekdîmenziyonal (weke mînak, t û χ^2) pêk werin ji bo ku koman li gor faktorên demografîk, tendurustiya derûnî û jêrepîvanên LAS'ê li ber hev bigirin (weke mînak, beşdarên li welatê xwe koçberbûne li ber kesên ku penaberî derveyî welatê xwe bûne). Ji bo analîza cihêtiyên di nakokiya asta çandîbûnê de me testa Levene ya ji bo wekhevî û nakokîyan bikar anî. Wekî din rêbazên pîrguherbar (weke mînak, analîzên paşvegavavêtinên pîralî yên bi rêz û li gor hiyerarşiyê, analîzên paşvegavavêtinên mentiqî) ên ku çarçoveyê li gor mijarê û tê fêmkirin ji bo analîza bandorên ferdî û girêdayî naverokê yên trawmayê didin, hatin rêvebirin (Kawachi & Subramanian, 2006).

3. Encam

3.1 Sosyodemografî û Tendurustiya Derûnî

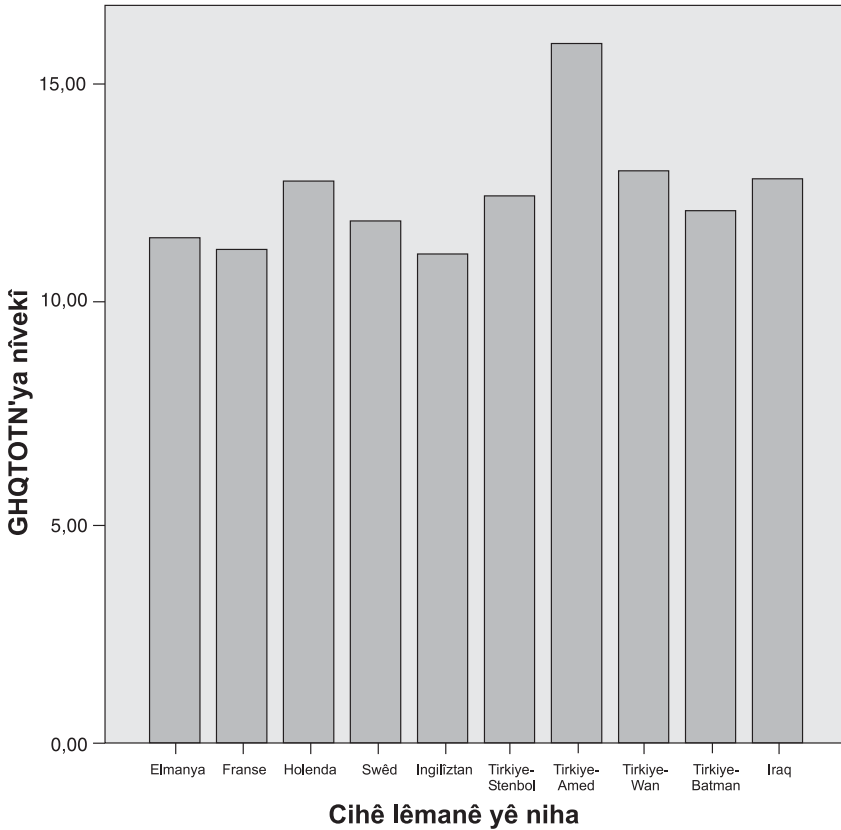
Raporkirina tendurustiya derûnî ya di bin bandora temen de: Beşdarên bi temen bêhtir pîrsgirêkên tendurustiyê rapor kirin ($r = .14$, $p < .001$), bi taybetî jî gazincên ji êşên bedenê (somatîk). Rewşa malbatî jî xwedî bandor bû: li gora komên din ên rewşa malbatî, jinên bi mane herî zêde pîrsgirêkên tendurustiya derûnî rapor kirin ($F(4, 931) = 8.27$, $p < .001$). Wekî din beşdarên ku bêhtir xwedî zarokbûn, bêhtir gazinc ji tendurustiya xwe kirin ($r = .14$, $p < .001$), dîsa bi taybetî gazincên ji êşên bedenê. Jinên ku li herêmên gundewarî mezin bûn, li gorî yê din gelekî berçav kêmtir perwerde dîtine. Dîn jî faktoreke girîng e: Misilman bêhtir gazincên ji êşên bedenê ($F(3, 1058) = 5.02$, $p < .01$) û depresyonê ($F(3, 1052) = 5.26$, $p < .001$) dîkin. Beşdarên

elewî ji yên din cihê ne ji ber ku ew herî zêde li welatê mêvandar mane ($F(3, 1106) = 13.50, p < .001$); mirovên nedîndar herî zêde xwende ne ($F(3, 599) = 29.84, p < .001$).

Mirovên nizanin bixwînin û binivîsin li gora kesên dikarin bixwînin û binivîsin bêhtir pîrsgirêkên tendurustiyê rapor dikin ($M = 14.1$) (û li derdora deh salan pîrtir in) ($M = 11.7$), $t = -6.49, p < .001$. Beşdarên dibistan bi dawî kirine li gor yên bi dawî nekirine yan jî qet destpê nekirine hindiktir pîrsgirêkên tendurustiyê rapor dikin ($r = -.10, p < .05$), bi taybetî jî depresyon. Mirovên xwedî karekî bi mûçe (ew di heman demê de ciwantir û xwendetir in) li gor yên şewazekî alîkariyeke civakî distînin yan jî yên ku li destê hevalê xwe yan jî zarokên xwe dinêrin, hindiktir pîrsgirêkên tendurustiyê (bi taybetî êşên bedenê û pîrsgirêkên civakî) rapor kirin ($F(2, 833) = 4.16, p < .05$).

3.2 Koçberî û Tendurustiya Derûnî

Jinên ku di welatê xwe de bi darê zorê ji cihên xwe hatine kirin ($H = 558$) li gorî yên penaberî derveyî welatê xwe bûne ($H = 568$) bêhtir pîrsgirêkên tendurustiyê rapor dikin, $t(928,06) = -5.26, p < .001$. Ew her weha pîrtir in jî ($t(1152,53) = -3.64, p < .001$), li welatê mêvandar kêmtir dimînin ($t(848,17) = 3.36, p < .001$) û kêmtir xwende ne ($t(601) = 5.51, p < .001$). Piraniya pîrsgirêkên tendurustiyê ji aliyê beşdarên ku niha li bajarê Tirkîyeyê Amedê dijîn ($N = 15.9$) ve hatin raporkirin, li pey wan mirovên li bajarê Tirkîyeyê Wanê dijîn tên ($N = 13.0$); di raporkirina nîşanên pîrsgirêkên tendurustiyê de beşdarên li welatên din dijîn zêde ji hev ne cihê bûn, herî kêmtir nîşanên nexweşiyên li Ingilîztanê hatin raporkirin ($N = 11.1$) ($F(10, 926) = 6.72, p < .001$). Beşdarên li Ingilîztanê û Swêdê ji yên din cihêtir in ji ber ku ew ji mêj ve li welatê mêvandar dimînin ($F(10, 1102) = 4.99, p < .001$) û herî zêde xwende ne ($F(9, 593) = 6.23, p < .001$); di herdu guherbaran de jî beşdarên ji Amed û Wanê li Tirkîyeyê asta herî kêmtir derxistin holê.

Şêwe II Encamên GHQ'yê yê raporkirî li gor cihê lêmanê yê niha dabeşkirî

Mirovên nû hatine welatê mêvandar bêhtir nîşaneyên nexweşiyên, bi taybetî jî li ser çalabûna civakî, rapor kirin ($r = .07, p < .05$). Ti têkilî di navbera dema penaberiyê û pirsgerêkên tendurustiyê de nehate dîtin. Kêm zanîna bi zimanekî pêwendî bêhtir gazincên ji pirsgerêkên tendurustiyê ye ($r = -.18, p < .001$).

Herî gelek pirsgerêkên tendurustiyê ji aliyê beşdarên ku ji ber şer û zordestiyên koçberbûne hatin raporkirin, bi navbereke mezîn di pey wan de ew

mirov tèn ku sedemên wan ên siyasî hebûn, beşdarên din ku sedemên wan ên koçberiyê hebûn di raporkirina nîşaneyên pirsgirêkên tendurustiyê de ji hev gelekî ne cihê ne ($F(4, 926) = 6.84, p < .001$). Jinên karker an jî jinên sedemên wan ên perwerdeyê hene di herî zêde mana li welatê mêtandar de ji yên din cihê ne ($F(4, 1104) = 30.18, p < .001$), ew her weha herî gelekî xwende ne jî ($F(4, 595) = 8.32, p < .001$).

3.3 Serboriyên Trawmatîk

Ji beşdaran bîranînên wan der barê bûyerên şok ên ku van salan dawiyê hatine serê wan û bandoreke mezin li jiyana wan kirine, hatin pirsîn. Ji yekê bêhtir bûyerên şoke dikin dikaribûn qewimîbin. Serborî (ku jiyane dixin tehlûkeyê de) û bûyerên behsa wan hate kirin bi pîranî ev bûn: Mirin/nexweşiyê ku jiyane dixin tehlûkeyê ya hezkiriyekî (zarok/mêr) yan jî mijarên girêdayî malbatê ($H = 560, 49.7\%$); şideta siyasî/girtin/êşkence ($H = 309, 27.4\%$); şideta eskerî û wêrankirin ($H = 305, 27.1\%$); gunehên li dijî wan ($H = 242, 21.5\%$); pirsgirêkên di têkiliyê de ($H = 124, 11.0\%$); mijarên penaberiyê ($H = 84, 7.5\%$) û bobelat/qeza ($H = 133, 13.3\%$).

Bûyer bêhtirî beriya pênc salan hatiye serê bêhtirî ji sedî 80'ê wan ($H = 822, 82.5\%$), bûyer tenê di ser ji sedî 6'ê wan re ($H = 62$) beriya kêmtirî salekê buhuriye. Bûyer bipirani li Tirkiyeyê qewimîne ($H = 830, 82.8\%$), ji bo beşeke piçûk li Ewropayê ($H = 133, 13.3\%$).

3.4 Serboriyên Trawmatîk û Tendurustiya Derûnî

Beşdarên ku behsa şideta siyasî/êşkenceyê ($N 13.8$) yan jî şideta eskerî û wêrankirinê ($N 13.8$) kirin, herî zêde nîşanên pirsgirêkên tendurustiyê rapor kirin; kesên ku behsa mirin/nexweşiyê ku jiyane dixin tehlûkeyê ya xizmekî nêz ($N 13.1$), gunehêkî li dijî wan ($N 13.3$), pirsgirêkên di têkiliyê de ($N 13.1$)

yan jî mijarên penaberiyê (N 13.3) kirin, nîşaneyên ne zêde û ne kêm rapor kirin û kesên ku bobelat/qeza li wan qewimî herî kême gazinc ji pirsgerêkên tendurustiyê kirin (N 9.2). Her çawa be, ne şewazê bûyerê di nîşaneyên pirsgerêkên tendurustiyê yê rapor kirî de gelekî cihê ne, ne jî ti bandora dema di navbera serborî û hevpeyvînê de der barê nîşaneyên pirsgerêkên tendurustiyê, depresyon, panîk, reaksiyonên zextê yê piştî trawmayê an jî zexta çandîbûnê de heye. Balkêş e, beşdarên ku dikarin an jî diviyabû pêşiyê li serboriyên mirovên din bigirin, bêhtir pirsgerêkên tendurustiyê rapor kirin.

3.5 Zextên Din

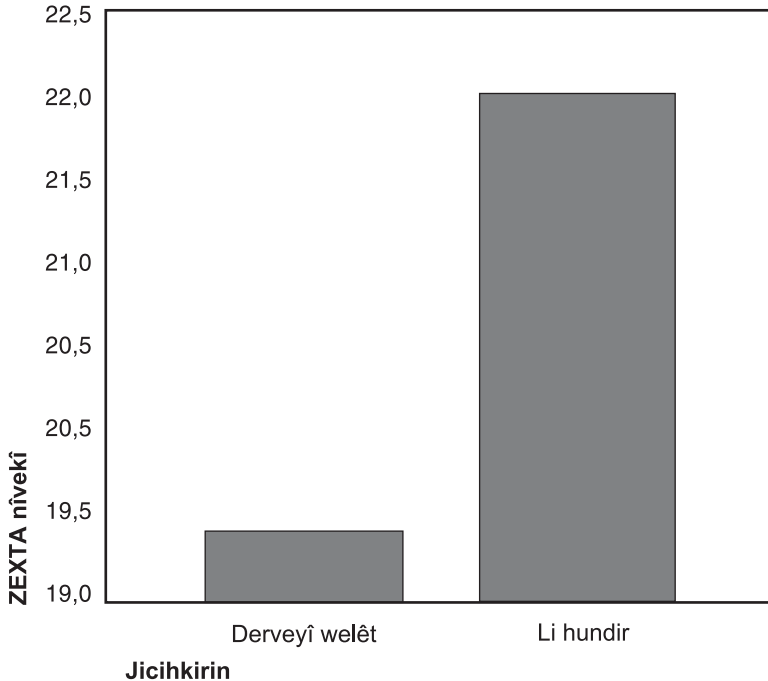
Tablo I Zextên din nîşan dide ku beşdarên behsa wan kir. Piraniya faktorên zextê girêdayî jicîhkirina bi darê zorê û encamên wê yê xerab ên derûnî û madî bûn. Gelek caran behsa cihêkariya ji ber kurdbûnê jî hate kirin. Nêzî nivê jinan behsa şewazekî şideta nava malê kir; ji çar paran yekê jinan behsa şideta cinsî kir. Li derdora ji sedî 40'ê jinan behsa girtin û êşkenceya demekê kirin. Di nav jinan de ku herî zêde eş û azar dikişandin, jicîhkirina bi darê zorê û encamên madî faktorên zextê yê serî dikişînin bûn, jiyîna rasîzmê ji ber kurdbûnê jî bandoreke girîng li ser jiyanên wan kiriye.

Tablo I Sedaneya beşdarên ku gotin wan ji ber awayekî taybet ê zextê êş
kişandiyê û nişaneyên nîvekî yên asta bandora ku van zextan li ser
jîyanên wan kiriye

Ji derdora civakî yan jî hevalan kirin	91.7%	(8.04)
Ji bo devjêberdana gund/cihê jê zorlêbûn	90.4%	(8.49)
Neewlebûna der barê paşerojê de	89.8%	(7.67)
Tenêti	8.4%	(7.99)
Ji ber kurdbûnê rasîzm	87.7%	(8.24)
Ji ber bawerîya siyasî cihêkarî	85.1%	(8.05)
Cihguherandina navgînên xwezayî yên hilberînê yan jî awayê jîyanê	84.7%	(7.90)
Nekarîna vegera welêt	84.6%	(8.46)
Xwe ne ewle hiskirina li cihê lêmanê yê niha	83.4%	(7.46)
Xizanî	82.1%	(7.28)
Ji ber şer an jî koçberiyê belabûna malbatê	80.7%	(8.16)
Zordestiya dewletê/polês	80.1%	(8.19)
Seksîzm	79.3%	(7.71)
Qedexeya zimên	75.1%	(7.77)
Serboriya tîrsa mirinê	74.5%	(7.47)
Şerên eskerî	60.4%	(8.13)
Cihêkariya ji ber şewazê çand û cil û bergan	58.5%	(6.94)
Xerakirina gundan	57.2%	(8.30)
Bi kuştinê gef lê hatî xwarin	56.7%	(8.22)
Şideta nava malê ya devkî	55.1%	(7.15)
Şideta nava malê û zordestiya/girêdana aborî	52.9%	(7.59)
Şideta nava malê û zordestiya derûnî	50.1%	(7.26)
Bi xwendin û nivîsînê nezanîn	49.0%	(7.94)
Wendakirina mêr an jî xizman	46.8%	(8.08)
Cihêkariya ji ber bawerî û kevneşopiyên dinî	46.0%	(6.68)
Binçavkirin/girtin	44.5%	(7.63)
Şideta nava malê û muameleya xerab a fizîkî	42.7%	(6.88)
Êşkence	42.7%	(8.16)
Zewaca bi darê zorê	35.2%	(6.97)
Wendakirina zarokan	29.7%	(7.99)
Ji zaroka xwe qutbûyîn û nekarîna dîtina mezin bûna wê	28.0%	(7.87)
Şideta nava malê û şideta cinsî	24.9%	(7.22)
Destavêtin	14.6%	(7.85)
Xwînîbûn	11.2%	(7.32)
Kuştinên “namûsê”	10.4%	(7.32)
Bi daxwaza xwe dev ji mêr berdan	6.4%	(7.36)

Bi giştî bêhtir faktorên zextê pêwendî bêhtir pirsgirêkên tendurustiyê ne ($r = .40$, $p < .000$). Jinên ku li hundir ji cih û warên xwe hatine kirin, li gorî jinên koçberî derveyî welêt bûne bêhtir behsa faktorên zextê kirin ($t(718.83) = -6.09$, $p < .001$), li şêwe III binêre.

Şêwe III Faktorên zextê yê behskirî yê li jinên li hundir jicîhkirî û yê koçberî derveyî welêt bûyî

3.6 Reaksiyonên Depresîf

Li derdora ji sedî çilê mînakan ($H = 442$, 39.2%) dikarin weke kesên ku demeke depresîv an jî nexweşiyêke depresîf derbaskirine werin binavkirin. Ji pênc paran yekê wan ($H = 208$, 20.1%) xwestiye hewl bide xwe bikuje; 61 beşdaran sê caran û heta bêhtir xwestine xwe bikujin.

3.7 Reaksiyonên Panîk û Tirsê

Li derdora ji sê paran yekê beşdarên (H = 411, 36.5%) nişan dan ku carinan ji nişka ve krîzên demkurt bi ser wan de hatine, van krîzên hiştiye ew gelekî nerehet his bikin û behsa çar an jî bêhtir nişaneyên panîk atakekê kirine. Li derdora nivî ji wan (H = 230, 53.6%) bêhtirî beriya 5 salan.

3.8 Reaksiyonên Zexta Piştî Trawmayê

Piraniya beşdarên behsa pirsgirêkên piştî trawmayê yê mîna bêyî daxwazê bibîranîn (H = 1016, 90.2%), xwestirîn (H = 902, 80.0%) û zêdehestyariyê (H = 933, 82.2%) kirin. Asteke reaksiyonên piştî trawmayê ku nişana teşxîsa PTSD'yê dida, ji aliyê li derdora ji çar paran sisiyên (H = 860, 76.3%) beşdarên ve hate raporkirin. Gazincên 710 (71.4%) kesan zêdeyî sê mehan ajotîne û gazincên 604 (60.6%) kesan beşa mezin a jiyana wan a rojane tevzandîye. Weke encam teşxîsa ji ber nexweşîya zexta piştî trawmayê êşê dikişînin li hema hema nivîyê beşdarên wê karibe were danîn (H = 523, 46.4%).

3.9 Jiheqderketin û Bixwebawerî

Li gorî deh pirsên der barê ji heqî bûyeran û rewşan derketinê de li gorî bixwebaweriyê, nivîyê mînakên (H = 502, 50.5%) xwe bi xwe weke têra xwe bixwebawer bi nav kirin û ji sê paran yekê wan jî (H = 298, 30.0%) xwe weke gelekî bi xwe bawer binavkirin. Li derdora ji sedî 2'ê mînakên (20, 2.0%) xwe weke bi tevahî bixwebawer bi nav dikin, ji pênc paran yekê wan jî (H = 174, 17.5%) gelekî kêmtir xwe bixwebawer his dikin. Beşdarên ku bêhtir bi xwe bawer in (ku ciwantir, demdirêjtir bi cih û war bûne û xwendetir in) di GHQ'yê de kêmtir pirsgirêkên tendurustiyê, kêmtir zextên din û kêmtir depresyon, panîk û PTSD'ê rapor dikin.

3.10 Adaptasyona Çandî

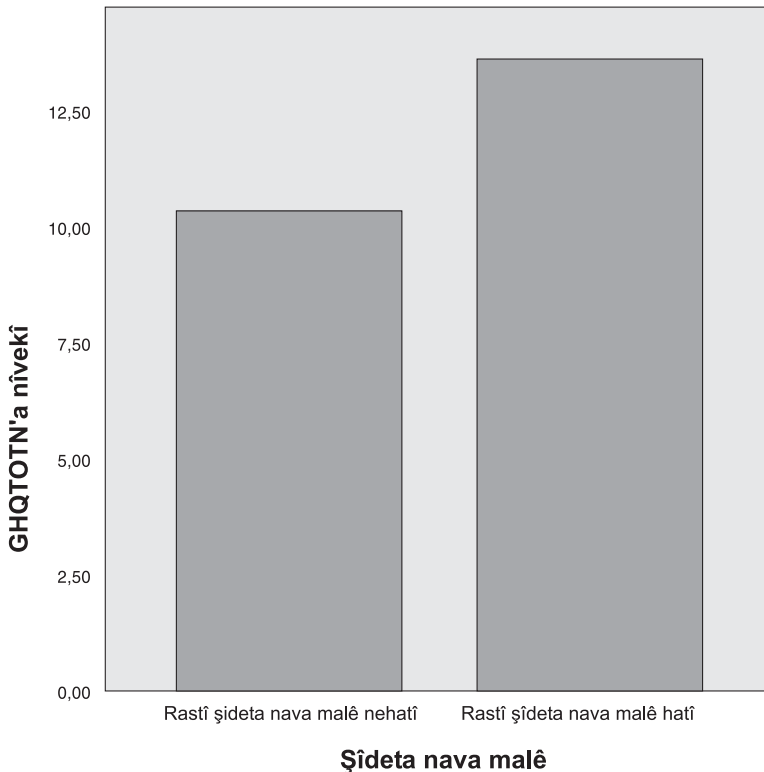
Li gora deh pirsên der barê adaptasyona çandî di civaka nû de (tenê ji bo beşdarên ku penaberî derveyî welat bûne û koçî welatekî Ewrûpî kirine hatin bikaranîn), li derdora ji sedî sisiyê mînanan ($H = 19, 3.4\%$) ti pirsgirêkên pêwendî adaptasyona çandî rapor nekirin, li derdora ji sedî çilê wan ($H = 212, 38.3\%$) hinek pirsgirêkên çandîbûnê rapor kirin û bêhtirî nivê beşdarên ($H = 322, 58.2\%$) gelek an jî gelekî zêde pirsgirêkên adaptasyona çandî rapor kirin. Beşdarên ku bêhtir pirsgirêkên wan bi çandîbûnê re hene pîrtir in, nû hatine welatê lê, nexwendetir in û bêhtir depresyon, panîk, zexta piştî trawmayê, lê kêmtir bixwebawerî rapor kirine.

3.11 Bandora Jicîhkirina li Hundir

Li berhevgirtineke di navbera jinên kurd ên di hundirê welêt de koçber bûyî û yên koçberî derveyî welêt bûyî de, derdixê holê ku beşdarên ku di hundirê welêt de ji cihên xwe hatine kirin ($H = 558$) li gorî jinên koçî derveyî welêt kirine ($H = 568$) pîrtir in ($t(1152,53) = -3.64, p < .001$), ev demeke kurttir e li welat an jî herêma mêvandar dimînin ($t(848,17) = 3.36, p < .001$) û xwedî perwerdeyeke kêmtir in ($t(601) = 5.51, p < .001$). Wekî din jinên li hundir ji cihên xwe hatine kirin bêhtir nexwende ne (60.5%), pîraniya wan misilman e (96.9% tevî ku bêhtirî nivê beşdarên koçberî derveyî welêt bûne endamên dînen din in (ji sedî sih elewî) yan jî ne dîndar in (10%)), bêhtir li derorên gundewarî mezin bûne, bêhtir li destê mîrên xwe dinêrin (74.3%), bêhtir ji ber sedemên şer koçber bûne (û ji ber vê jî hindiktir ji ber sedemên kar, perwerde, zewac an jî malbatê) û bêhtir bi bûyerên trawmatîk ên pêwendî siyasetê û şideta eskerî re rûbirû mane. Ji bilî vê beşdarên ku li hundir ji cihên xwe hatine kirin li gorî jinên koçberî derveyî welêt bûne bêhtir pirsgirêkên tendurustiyê ($t(928,06) = -5.26, p < .001$) rapor dikin, her weha behsa bêhtir depresyon, bêhtir panîk, bêhtir zexta piştî trawmayê, bêhtir pirsgirêkên çandîbûnê dikin, lê li gorî jinên koçberî derveyî welêt bûne kêmtir bi xwe bawer in.

3.12 Bandora Şîdeta Nava Malê

Liberhevgirtineke pêkhatin û bandora şîdeta li ser hîmê cinsan (ya nava malê) û şîdeta sazûmankirî û şîdeta pêwendî şer derxist holê ku jinên rastî şîdeta nava malê tên bêhtir nexwende ne û bêhtir bi bûyerên trawmatîk ên pêwendî zewac û malbatê re rûbirû mane. Ji bilî vê, li gorî jinên rastî şîdeta nava malê nehatine, beşdarên rastî şîdeta nava malê hatine behsa bêhtir pirs-girêkên tendurustiyê ($t(936) = -7.24, p < .001$, li Şêwe IV binêre) her weha bêhtir depresyon, panîk û zexta piştî trawmayê dikin (51.4% bûyerên PTSD'yê li hember 34.1%).

Şêwe IV Encamên GHQ'yê ên nîvekî ên jinan li gor şîdeta nava malê parvekirî

3.13 Pêşnişanên Nîşaneyên Nexweşiyên Derûnî

Têkiliya di navbera bûyerên girîng ên jiyane û tendurustiya derûnî ya giştî de ku ji bo asta çandibûnê, pirsgirêkên piştî trawmayê û faktorên demografîk kontrolkirî de, bi analîzên paşvegavavêtinên pîralî yê bi rêz hate analîzkirin. Bûyerên girîng ên jiyane di gava pêşi de hatin qeydkirin (Model 1). Di gava duyemîn de me sedemên penaberiyê, faktorên zextê (yên mîna zehmetiyên zimên) û hejmara salên li welatê mêvandar nivîsîn. Awayê jiheqîderketinê di gava sêyemîn de hate nivîsîn. Nîşaneyên depresyonê, tirsê û PTSD'yê di gava çaremîn de hatin nivîsîn. Di gava pêncemîn de faktorên demografîk hatin nivîsîn. Guherbara girêdayî ya encama giştî ya pîvana GHQ'yê bû. Nîşaneyên nexweşiya depresîf, nexweşiyêke panîkê, PTSD'yekê, kêmbixwebaweriyê, li hundir jicihkirîbûn û serboriya siyasetê weke bûyereke girîng herî baş nîşaneyên pirsgirêkên girîng ên tendurustiya derûnî ya giştî pêş dibîne, modela şeşemîn ji sedî 40 tevkariya nelihevîkirinê kir, $F(20, 688) = 24.8, p < .0001$.

3.14 Pêşnişanên Nexweşiyên Zexta Piştî Trawmayê

Pêşnişanên nexweşiyên zexta piştî trawmayê temen, asta zanîna bi zimanê welatê mêvandar, dîn, bûyerên girîng ên jiyane; nîşaneke depresîf, nîşaneke panîkê, jiheqîderketin û encama giştî ya tendurustiya derûnî ya giştî ne; di modelê de 27%, $\chi^2(15) = 250.6, p < .0001$ hebû. Beşdarên ku pîrtir, misilman, xwedî asteke nizm a zanîna bi zimanê welatê mêvandar in, pirsgirêkên girêdayî malbatê yan jî gunehêk weke bûyereke girîng a jiyane bi ser wan de buhuriye, nîşaneke depresîf, nîşaneke panîkê, bixwebaweriyêke kêmbûnê û gelek pirsgirêkên tendurustiya derûnî bêhtir rîska wan heye ku nexweşiyêke zexta piştî trawmayê derxînin holê.

3.15 Bi Mînakên Din re Liberhevgirtin

Asta PTSD'yê di mînaka jinên kurd de ji astên nexweşiyên zexta piştî trawmayê li cem şênîyên tirk ku bobelatek bi ser wan de li Holendayê hatiye bilindtir e (Drogendijk û yên din, 2003), û dema li ber rêjeyên PTSD'ya di nava kesên ji erdheja li Tirkîyeyê rizgar bûyî tê girtin gelekî bilindtir e (23% li navenda erdhejê û 14% li Stenbolê; Başoğlu û yên din, 2004).

Astên nîşaneyên pirsgirêkên di tendurustiya derûnî ya giştî de bi qasî mînakên ji erdhejê rizgarbûyî yên tirk li Holendayê bûn (N = 13.0, Kurt û yên din, 2001), lê hinekî ji yê mînakên penaberên bosnayî li Holendayê (N = 11.8, Mooren, 2001, her weha binêre li Knipscheer, Kok & Kleber, 2004) û ji mînakeke penaberên arawût li Ingilîztanê (N = 10.4, Turner û yên din, 2003) û bi gelekî ji mînakeke penaberên kurd (hema hema hemû ji ber sedemên siyasî koçber bûbûn) (N = 6.11, JD = 7.43; binêre li Knipscheer, Gulsen & Kleber, 2007) bilindtir bûn.

3.16 Li Alîkariyê Pirsîn

Ji hemû beşdaran 240 kesî ji bo pirsgirêkên xwe li alîkariyê pirsîne. Ev jin li welatên cihê yên Yekîtiya Ewrûpa û her weha Tirkîyeyê dimînin. Ev paragraf nixandineke pirsgirêkan pêşkêş dika ku ji ber bûyerên girîng ên jin tere derbasbûne li wan peyde bûne. Di weşanên paşê de cihêtiyên neteweyî û herêmî di vê helwesta li alîkariyê pirsînê de bêhtir bi kitekit wê werin raporkirin.

Piraniya wan ji aliyê bijîşkekî ve hatiye teşxîskirin (H = 203, 86,0%) û piraniya jinan dermankirinek bikaranîne (H = 177, 73,8%). Hema hema nivê jinan (H = 121) hewldaye tişteki der barê mijarê de xwe bi xwe bikin, vê yekê alîkariya 61 jinan kiriye. Bijîşkê tendurustiya giştî ji bo piraniya beşdaran (H = 97, 40,2%) kes an jî saziya pêşî bû ku wan bi armanca alîkariyê ji bo pirsgirêkên xwe bigirin, berê xwe danê, her weha gelek caran serî li karmendekî tendurustiyê yan jî nexweşxaneyê jî dane (H = 76, 31,5%). Piştî van heval û malbat û guhdariya profesyonel ya tendurustiya derûnî tên. Li der-

dora ji sê beşan yekê beşdar (H = 81, 34%) di nava salekê li alîkariyê pirsîn, ji sê beşan yekê wan jî ji pênc salan bêhtir rawestiyar beriya li alîkariyê bipirsîn. Li gorî ji sedî çilê wan (H = 96, 40.5%) pirsîna li alîkariyê ne zehmet bû, li gorî yê din zehmet bû – sedema sereke ew bû ku ji bo mirovekî zehmet bû der barê pirsgirêkê de biaxive, pirsgirêk di nava civakê de weke nexweşiyekê dihatin dîtin, an jî mirov ji kontrola civakî ditirsiyan. Alîkariyên herî zêde behsa wan kirî ku mirovan ji temasa xwe ya pêşî girtine ev in: Dermankirin, dermankirina fizîkî yan jî şandina ber destê xizmeteke din ya tendurustiyê. Li derdora nivê wan (H = 128, 55.1%) piştî temasa pêşî ya alîkariyê baştir hîskirine û rapor kirin ku gazincên wan kêmbûne. Mirovan herî zêde ji alîkariya profesyonel, rêbazên dermankirinê û danûstandina bi alîkaran (alîkarên civakî) sûd wergirtiye (lê ev têra xwe ecêb e, ji ber ku ev her weha alî ne ku beşdar herî zêde behsa wan kir û got, ew dixwazin ku ev alî biguherin an jî werin başkirin).

Ji sê beşan yekê kesên ku li alîkariyê pirsîna paşê li cem psîkolog an jî psîkyatrîstekî ferdî (H = 69, 31.7%), li cem psîkolog an jî psîkyatrîstekî di saziyêke ji bo tendurustiya derûnî de (H = 32, 14.7%) yan jî li cem polîklînîka psîkyatrîk a nexweşxanê (H = 33, 15.1%) li alîkariyê pirsîye, piraniya wan xwe bi xwe çûne yan jî bijîşkê wan ê tendurustiya giştî ew şandine. Li gora bêtirê nivê van kesan (H = 83, 57.2%) ne zehmet bu ku li cem psîkolog an jî psîkyatrîstekî ji bo pirsgirêkan li alîkariyê bipirse. Şêwazên alîkariyê yê herî zêde behskirî dîsa dermankirin, dermankirina fizîkî yan jî şandina cem saziyêke din a xizmetê bûn û ev bêhtir ecêb e, ji ber ku psîkologek bi piranî diaxive. Kesên xizmeta tendurustiya derûnî didan ji çar beşan yekê beşdar (H = 36, 25.7%) xwediyê heman kokên etnîkî weke yê beşdar bûn. Li gorî ji nivê bêhtirê beşdar (H = 85, 55.2%) li gorî aqilan ev gelekî girîng e ku kesê xizmeta guhdariya tendurustiya derûnî dide û ew xwediyê heman koka etnîkî bin (bi piranî ji ber pirsgirêkên danûstandinê). Terapistên nivê mînakên ku li alîkariya psîkyatrîk dipirsîn (H = 79, 52.0%) jin in, li gorî ji sê beşan yekê wan (H = 56, 36.7%) li gorî aqilan ev gelekî girîng e ku kesê xizmeta guhdariya tendurustiya derûnî dide û ew xwediyê heman cinsiyetê bin (bi piranî ji ber ku ew dikarin baştir behsa xwe bikin).

Çardeh beşdar (9.2%) çûne cem kesekî dîni yan jî kesekî li ser hîmê çandê gihîştî ku xizmeta guhdariya tendurustiyê dide, ên mîna mela, dede yan jî

falavêjekî. Pênc kes çûne cem bijîşkên Kurmancî ji ber ku wan hîs kir ku hin aliyên nexweşiyên wan nikarin ji aliyê kesên ku xizmeta profesyonel a guhdariya tendurustiyê didin werin başkirin. Li gorî 8 kesan ne zehmet bû ew ji van kesan alîkariyê bixwazin. Herî zêde hizirîn, nivîst an jî rêbazên gelêrî yên dermankirinê hatine bikaranîn. Pênc kesan piştî dermankirinê xwe baştir hîs kiriyê (ewletir, bixwebawertir).

3.17 Baweriya li ser ‘Rûmet’ û ‘Namûs’ê

Li ser pirsra ‘hûn *rûmetê* çawa dibînin?’ bersivên sereke yên beşdaran ev bûn: şanazî (12%), gelekî girîng (9%), her tişt (8%) û mirovanî (7%). Wekî din wan behsa van jî kir: bawerî; jiyana azad; şanaziya ji ber xwedibûna karek-terekî baş; durustî; awayê jiyane; ji xwe re û ji aqlê xwe re rêzgirtin; jiyana; mirov karibe tişteki xerab bike; kurdûn; mirov karibe têbikoşe; pîroz; tişteki baş û tişteki xerab; ku mirov ne girêdayî ti kesî be; nixê civakî û ferdî; ji hevdu re rêzgirtin û ji hev hezkirin; tişteki baş; mirov heqaretê li ti kesî neke; rêzgirtina ji xwe re û hebûn, standartên baş ên exlaqî, welatê min, malbata min, jin, serketibûn, kesayetiya min, ne ti tişt, paraztina xwe bixwe û malbata xwe, ez ji tişteki weha bawer nakim, azadî, dê û bav, Şehîd û Rêber APO, dilşahî, bixwebawerî, kalîte û îstîkrar, ji armanc/ doza xwe venegerîn, mirov karibe xwe bi xwe li ser piyên xwe bisekine, nasname, mêr, dilsozî, gelê min; yekîtiya bi gelê min re, bawerî (-ya dînî), rûmeta mirovekî dîne wî ye; ziman; gel, hebûnên me, mirov destûrê nede ti kesî ku mirovan bitepisînin, edebeke baş, xuypakî, tişteki ku divê were paraztin, mirov nebe sedema herikîna xwînê, karkirin, ji zarokên xwe re rêzgirtin, koka min a etnîkî, ji bo gelê xwe karkirin, ne ji bo tişteki xerab, kesayetiya min, pîvanên mirov hebin, merdîtî û çand.

Li ser pirsra ‘hûn *namûsê* çawa dibînin?’ beşdaran herî zêde ev bersiv dan: gelekî girîng (10%), her tişt (10%), welatê min (7%), jin (7%), durustî/ rêzgirtin (6%), şanazî (5%) û tişteki ku divê ez biparêzim (4%). Wekî din wan got: pêwendî dîn, vebirî ne jin, kelevajî, ez nizanîm, jiyana bi rûmet, kevneşopiya çanda min, ez fêma nakim, ne girîng e, dilsoziya bi mêtê xwe re, tabû, raman, mirov bizanibe çima û ji bo çî dijî, ax, rûmet, vîna azad,

paraztina kevneşopî û adetan, a mêt e, çand û têkoşîn, paraztina nasname û kesayetiya xwe bi xwe, mîrovani, jiyân, tevlibûna tiştêkî, gerîla, welat, rêber (Abdullah Ocalan), dilsoziya bi malê re, mirov cil û bergên ku gelekî bedena mirov derdixin derve li xwe neke, malbata min, tiştêkî zehmet, kesayetî, keça min, ez bi xwe, cinsiyet, tiştêkî baş, keçkanî, mirin, Şehîd û Rêber, azadî, hay ji çalakîyên xwe, gotin û bedena xwe bi xwe hebûn, zincîreke li dora stûyê me pêçayî, êş û azar, exlaqê mirov hebe, karakter, destavêtina jinan, bawerî (-ya dînî), mal û milkê me, tirs min, nirx û standartên kesekî bi xwe, koka min a etnîkî, zanîna wateya jiyânê, bîrewer weke jinekê tevgerîn, bi-jartin, zincîra civakê û gelekî nisbî.

Ji bo piraniya beşdarên herdu peyv jî weke hev girîng in (H = 717, 66.1%), ji bo 177 kesan 'rûmet' girîngtir e, ji bo 171 kesan jî 'namûs' girîngtir e – ji bo 19 jinan herdu jî ne ewqasî girîng in.

4. Nîqaş

Vê lêkolînê li têkiliya di navbera serboriyên trawmatîk, reaksiyonên piştî trawmayê, nîşaneyên pirsgirêkên tendurustiya derûnî û astên çandibûnê de li cem jinên kurd geriya ku yan di hundirê Tirkiyeyê de ji cihên xwe hatine kirin an jî koçî welatekî Yekîtiya Ewropayê kirine. Encam netîceyên lêkolînên beriya niha (weke mînak, Silove û yên din, 2005; Steel û yên din, 1999) erê dîkin ku berbelaviya zêde ya bûyerên trawmatîk û pirsgirêkên tendurustiya derûnî di nav ferdên koçber de belge dîkin. Lêkolîna me her weha balê dikêşîne ser cihêrengiya trawmayê di jiyânên van jinên koçber de.

4.1 Encamên Sereke di Tendurustî, Jiheqderketin û li Alîkariyê Pirsînê de

Nivî ji jinên kurd ên beşdarî hevpeyvînan bûn, mirin yan jî nexweşîyeke kujer di ser hezkiriyekî wan re (para bêhtir zarok/mêt) derbas bûye, ji çar para yekê wan rastî şîdeta siyasî, girtin an jî êşkenceyê hatiye û ji çar paran

yekê wan bi encamên şîdeta eskerî û wêrankirinê re rûbirû mane. Li derdora ji pênc paran yekê mînak bi gunehê li dijî wan re rûbirû mane, û li derdora ji deh paran yekê wan weke bûyera trawmatîk behsa pirsgirêkên têkiliyê û mijarên koçberiyê kirin. Ji sedî yekê wan behsê kir ku ew mexdûrên bobelatek an jî qezayekê ne. Zextên din ên gelek caran hatin raporkirin pêwendî jicihkirina bi darê zorê û encamên wê yên xerab ên derûnî (weke mînak, wendakirina civakî, neewlebûna der barê paşerojê de; tenêti) û madî (xerakirina malan, xizanî) ne. Ev faktorên zextê di nav jinan de rê li ber êş û azara herî mezin vedikin. Bi rasîzmê re rûbirûmayîn û cihêkariya ji ber kurdûnê bandoreke girîng li jiyana wan dike û behsa wan jî gelekî hate kirin. Wekî din nivê jinan hin şewazên şîdeta nava malê rapor kirin û ji çar jinan yekê behsa şîdeta cinsî kir. Li derdora ji sedî çilê wan gotin ew demekê girtûbûn an jî êşkence li wan hate kirin. Li derdora ji sedî çilê tevahiya mînak dikarin weke demek an jî nexweşiyê depresîf derbas kirî werin binavkirin, li cem ji sê paran yekê wan nîşaneyê ji bo nexweşiyê tirsê hebû (panîk atak) û hema hema nivê beşdar dikaribûn weke kesên ji nexweşiya zexta piştî trawmayê êşê dikişînin werin teşxîskirin. Piraniya wan ji heqî zehmetî û pirsgirêkên di jiyana xwe de bi awayekî têra xwe bixwebawer derdikevin. Piraniya jinên ku koçberî derveyî welat bûne, behsa pirsgirêkên adaptasyona çandî kirin (ji sedî çilê wan di asta navîn de, ji nivê bêhtirê wan ji gelek heta gelekî zêde).

Jinên kurd ku ji bo pirsgirêkên xwe li alîkariyê pirsîn ji bo tendurustiya xwe ya derûnî di serî de girêdayî doktorên xwe yên malê bûn. Dîsa jî li derdora ji sê paran yekê wan di dawiyê de çûne cem pisporên guhdariya tendurustiya derûnî. Ji bo bêhtirî ji nivê van kesan girîng e kesê ku guhdariya tendurustiya derûnî dide ji heman raboriya etnîkî be. Ji bo ji sê beşan yekê wan girîng e kesê ku guhdariya tendurustiya derûnî dide wan ji heman zayendê be. Di pêşkêşkirina guhdariya tendurustiya derûnî de dermankerên gelêrî/çandî tenê dewreke piçûk listin.

4.2 Profîlên Rîskê – Bandora Jicîhkirina li Hundir

Profîla rîskê ji bo pêşxistina *pirsgirêkên tendurustiya derûnî bi giştî* ji hebûna serboriya trawmaya siyasî û li hundirê welêt jicîhkirî bûn, hebûna nîşaneyêke nexweşiyêke depresîf, nexweşiyêke panîkê, PTSD'yekê û hebûna kêma bixwebaweriyê pêk tê. Ji bo pêşxistina *bi taybetî nexweşiyêke zexta piştî trawmayê* faktorên diyarker ev in; pîrtirbûn, kêma zanîna bi zimanê welatê mêvandar, misilmanbûn, weke bûyereke girîng serboriya pirsgirêkên pêwendî malbatê yan jî gunehkî, behskirina nîşaneyên girîng ên pirsgirêkên tendurustiya derûnî û hebûna nîşaneyêke depresîf, nîşaneyêke panîkê û kêma bixwebaweriyê.

Encamên ji bo tendurustiya derûnî yê serboriya bûyerên trawmatîk girîng in. Astên zexta piştî trawmayê bilind in. Li gorî hîpoteza me ku dibêje wê bûyerên trawmatîk bi nîşaneyên pirsgirêkên tendurustiya derûnî re dewam bikin, piraniya mînakên me behsa nîşaneyên pirsgirêkên tendurustiya derûnî kirin. Ev netîce bi çavkaniyên nivîskî ku her diçe zêde dibin re li hev dike. Ev çavkaniyên nivîskî nîşan didin ku kesên bi trawma (-ya siyasî) nerehetiyên girîng ên derûnî û rêjeya nexweşbûnê ya girîng pêş dixin (weke mînak, Shrestha, Sharma, Van Ommeren, Regmi, Makaju, Komproe, Shrestha, & de Jong, 1998). Mirov dikare bigihîje vê encamê ku jinan di serî de behsa şideta sazûmankirî û şer kirî û bi awayekî hinekî kêmtir şideta li ser hîmê cinsan di nava strukturên civakî de. Li gorî reaksiyon û nîşaneyên pirsgirêkên tendurustiya derûnî, ji bo beşdarên êş û azara şideta siyasî, êşkence yan jî şideta eskerî û wêrankirinê kişandine encamên psikolojîk ên serboriyên trawmatîk xerabtir bûn, vê jêrekome herî zêde ji tendurustiya xwe ya derûnî gazinc kirin. Dîsa jî, piraniya wan ji destê şewazên devkî û fizîkî yê şideta nava malê jî êş û azar kişandine – hema piştî şer û zordestiyê. Wekî din, li gorî jinên rastî şideta nava malê nehatine, jinên rastî şideta nava malê hatine bêhtir pirsgirêkên tendurustiyê, derûnî û piştî trawmayê û kêmtir bixwebaweriyê rapor dikin.

Li gorî aliyên dijwariya trawmayê, pirsgirêkên tendurustiyê, encamên psikolojîk û jiheqderketinê/çandibûnê, liberhevgerîna koçberiya li hundir û ya ber bi derve ve derdixe holê ku jinên li hundir koçber bûne li gorî jinên

koçberî derveyî welêt bûne bêhtir bi rîska pêşxistina pîrsgirêkan ji bo van aliyan re rûbirû ne. Encam ji aliyê metaanalîza li ser bandora jicîhkirinê li ser tendurustiya derûnî (Porter & Haslam, 2005) ve hatine erêkirin, li gor vê encama tendurustiya derûnî bi taybetî ya koçberên ku li hundirê welatê xwe koçber bûne, lawaz bû. Her çawa be, hatibû rawêjkirin ku bi ser zehmetiyên beşdarbûna civakî û siyasî li welatekî biyan de, bandora pêvajoya ji derdora xwe ya xwezayî, çand û zimanê xwe qutkirinê wê encamên xerab li ser rewşa wan a tendurustiyê derxe holê. Ji bo rewşa baştir a tendurustiya derûnî ya jinên koçberî derveyî welêt bûne, divê gelek ravekirinên muhtemel li ber çavan werin girtin. Yek ji dibêtiyên muhtemel ew e ku ew bi awayekî serketî li derdoreke bi îstîklar a li yek ji welatên Yekîtiya Ewropayê (bi taybetî li Ingilîztan û Swêdê) ji nû ve bi cîh bûbin. Ji aliyê perspektîveke tendurustiya derûnî ve wan dikarî li derdora xwe ya nû baş adabte bûbin, tevî ku ev encamderxistina ceribandî ewle dike ku mirov vê yekê li ser komên din ên etnîk biceribîne. Ravekirineke din dikare ev be ku di encama dûriya cografî û çandî de li gorî kesên di nava civaka Tirkîyeyê de mayî, kesên koçberî derveyî welêt bûne bêhtir bixwebawer bûbin. Divê mirov ji bîr neke ku jinên li welêt koçber bûne hîn bi tehlûkeya ji nû ve jîna bûyerên traumatîk re rûbirû ne. Sedema vê yekê di serî de dewama rewşên şer û bêistîkrariyê li welatê wan e. Nediariyên siyasî, aborî û şexsî û kêmbûna derfetên li alîkariyê pîrsînê, faktor in ku nexweşiyên derûnî zêdetir dikin. Sedema van pîrsgirêkan jî girêdayî îhmala strukturên binesaziya cihên ku kurd lê dijîn e.

4.3 Ramanên Metodolojîk

Bi şîrovekirina encamên lêkolîna li pêş me, hejmarek hişyarî divê werin naskirin. Weke destpêkê, mînak ne çawalêhato hatin bijartin. Rêbaza jêre mînakkirina goka berfê (snowball-sampling) tê gotin, ji bo lêkolîna civakên nisbî nayên nasîn ên weke penaber û koçberan dikare were bikaranîn. Ev rêbaz ne gelekî çawalêhato ye û nikare li ber rêbazên mînakkirinê yên temsîlî were girtin. Dîsa jî, di rewşên ku mirov bi xisletên civakê nizane de û li benda redkirineke hevkarîya bi lêkolîner re ye, ev rêbaz tê pêşniyarkirin (Kaplan, Korf & Sterk, 1987). Dema li ber çavan were girtin ku jinên kurd xwe gelek caran ji lêkolînên zanistî dûrgirtine, wê demê ev teknîka mînakkirinê li gorî

aqilan e (Okazaki & Sue, 1995). Wekî din, dema mirov trawmatîze bûbin (bi taybetî ji ber sedemên siyasî, weke Kurdan), ew gelek caran ji keseke/i pirsên şexsî ji wan dike gumanan dibin û pê bawer nabin. Weke encam, mînaka li pêşiya me dibe ku nûneriya koma fereh a Kurdan di civakê de neke. Dibe ku kesên nerehetiyên herî mezin ên derûnî dijin motîvasyona beşdarî hevpeyvîna bibin bi xwe re nedîtîbin. Li aliyê din, dibe ku yên ku tendurustiya wan baş û/yan jî yên ku alîkariyeke civakî ya têr distînin nexwazin beşdar bibin. Dîsa jî rêjeyên bersivdayînê mezin in. Ji ber vê yekê weha xuya ye, lê erêkirina wê zehmet e ku mînaka li pêşiya me nûneriya pîvaneke nîvekî ya nerehetiyên derûnî di nav jinên trawmatîze bûyî de dike ku ji çanda kurdî tîn.

Wekî din, lêkolînan nîşan da ku nakokî dikarin, ji ber xisletên civakî nayên hezkirin ên nexweşiyên derûnî di civaka Kurd de û ji ber ku mumkin e cihêtiyên çandî di bersivdayîna formên pirsan ên psîkolojîk de hebin, zêde bibin. Der barê rastiya bikaranîna nirxandinên teşxîsî yên rojavayî di teşxîskirina nexweşiyên derûnî de seranserî çandan guman hatin zimên. Prosedurên weha dibe ku ber bi xemsariya li hember îfadeyên nerehetiyên û bidestxistina pîvanên berferêh ên xapîner ve bajo. Weke encam, dibe ku mêyleke çandî ya Kurdan hebe ku behsa nîşaneyên (nexweşiyên) nekin – û dibe ku rewşa tendurustiyê hîn xerabtir jî be. Li aliyê din, her weha mumkin e ku bi hêviya wê raya giştî sempatiyê nîşanî belengaziya wan bide (ji bo ku bala raya giştî bikişînin ser mijara xwe û piştgirîya wê bigirin) beşdaran zehmetiyên xwe derxistîbin pêş. Tevî ku nimûneya encaman nîşan dide ku beşdaran durust bersiva pirsan daye jî, îhtîmala ku dane bi mêyl in nikare bi tevahî ji nedîtî ve were. Bi ser vê de, tê zanîn ku cihêtiyên çandî di awayê kardarîkirin (operasyonîzekirin) û têgihîştina têgînên ‘trauma, tehlûkeya trawmayê û nîşaneyên PTSD’yê de hene. Ji bo komên etnîk ên ku ji bo wan hatin bikaranîn, formên me yên pirsên ankêtê bi awayekî fermî çandî nehatine erêkirin û îhtîmala ku bersivên çandî li mijarên formên pirsan nekin nikare were redkirin. Her çawa be, armanca girtina endamên ji heman koka etnîkî ya desteya şewirmend bersivdayîna lêhatî ya van mijaran bû.

Herî dawî, sînardariyeke lêkolîna li pêşiya me ji vê tê: Xwezaya wê ya ku raboriyê bibîr tîne û lêkolîn xwe disipêre behskirina beşdaran bi xwe. Encama behskirinê raboriyê bibîr tînin dikare ev be: Alî û nuansên serboriyên taybet ên hatin jîbîrkirin an jî çewt tîn bibîranîn.

4.4 Geremolên pratîk û klînîk

Tevî sînoran jî lêkolîna li pêşiya me belgekirina pêwîst a faktorên zextê ên li pey hev rêzkirî ye ku di ser ferdên ji Tirkîyeyê koçberî welatekî YE'yê bûyî re buhurine. Ev koma faktorên trawmatîk, jiheqderketin û çandîbûnê ye ku divê kesê xizmeta guhdariya tendurustiya derûnî dide, di xizmetdana koçberên trawmatîzebûyî de bersiva wê bide. Ji bo serboriyên mirov di wan re bihurîn (û hîn jî têre dibuhurin) û ji bo stratejiyên jiheqderketinê yên gelek derbasbûyînên di pêvajoya koçberiyê de, pêdiviyek bi baldariya strukturel heye. Geremolên netîceyên me der barê siyaseta û dermankirinên tendurustiya derûnî li ser koçber û hindikayiyên etnîk ên trawmatîzebûyî de hene. Pîsporên tendurustiya derûnî divê hewldanên xwe yên nirxandinê bi nîşaneyên piştî trawmayê sînorkirî nehêlin. Di encama bandora bi hev re ya serboriyên trawmatîk ên koçberiyê û pîrsgirêkên piştî koçberiyê de tendurustiya derûnî dikare xerab bibe. Her cara ku di teşxîskirina dîferensiyel de nexweşiyên pêwendî trawmayê yên mîna depresyon û PTSD'yê hebin, bi-jîşkên nexweşxaneyan divê agahdariyên der barê dîrokeke serboriyên şideta siyasî li ser nexweşên koçber de bixwazin. Bi giştî, netîceyên me lezgîniya pêşgirtina bûyerên trawmatîk derdixine pêş. Li gorî dermankirinên nêzikbûnên çewtadaptebûyî yên jiheqderketinê ku li nîşaneyên nexweşiya tendurustiya derûnî zêde dikin, însiyatîfên ku tehlûkeya trawmayê kêmkirin, dikarin di dawiyê de dewreke mezintir ji bo kêmkirina psîkopatolojiyê bilîzin. Bi ravekirina cihêrengiya serboriyên trawmatîk di nav komek koçber û penaberên ji heman welatî de, ev lêkolîn li çavkaniyên nivîskî yên li ser trawmaya di nav koçberan û hindikayiyên etnîk de zêde dibe. Bi nîşandana aliyên xerab ên şideta li ser hîmê cinsan, lêkolîn her weha binê tîkiliya di navbera cins û trawmayê de jî xêz dike.

Beş III – Pêşniyar

Bandoreke ewrûpî ya encaman heye û tevkarîya pêşxistina siyaseta û pratîka YE'yê dike, ji ber ku jinên kurd ji welatên mîna Elmanya, Franse, Swêd, Ingilîztan, Holenda û Tirkiyeyê ji nêz ve beşdarî birêvebirina lêkolînê û bicihanîna encaman bûn.

Ji nêrîneke psîkyatrîk ve, di dîmen de ne tenê nexweşîya zexta piştî trawmayê heye, lê her weha depresyon û nexweşiyên din ên tirsê jî hene. Biqasî şer û şideta li ser hîmê cinsan, jicîhkirina bi darê zorê li hundir jî bandorên ne-erênî li rewşa derûnî ya ferdekê dike. Serborîya van du yan jî bêhtir bûyeran bi hev re encama zêdebûna pîrsgirêk û nexweşiyên derûnî derdixe holê. Çareserîya vê pîrsgirêkê jî divê di perspetîfeke pîralî de li ber çavan bê girtin. Ji bilî desteka siyasî, huqûqî û aborî û bernameyên dermankirinê ku bi lezgîniyê pêdivî bi wan heye, bernameyên tendurustiyê bi taybetî tendurustîya derûnî divê werin pêşxistin. Li gorî vê, helwestên li ser bingeha civakê dikarin berdar bin.

Ji bo tevkarîya pêşgirtin û dermankirina encamên psîkolôjîk ên serboriyên trawmayê li ser pêşketina jinên kurd ên penaber, em dixwazin van pêşniyarên li jêr bikin:

Rêxistinên jinan û Rêxistinên Derveyî Hukûmetê divê:

- Helwest û pêşniyarên ku bersivê didin rewşa taybet a jinên kurd ên koçber pêş bixin, li gorî şert û mercan bi taybetî pêdiviyên komên bi dezavantaj ên mîna jinên nexwende û pîr û her weha dayikên xwedî gelek zarok li ber çavan werin girtin.
- Cih û stargehan pêşkêş bikin ku bersivê didin daxwazên jinên kurd ên koçber ji bo guhdariya tendurustiyê, perwerde, alîkarî û têde pêşkêşkirina bi zîmanê wan ê dayikê jî erkdayîne.

Beş III

- Bi dayîna agahdariyan û afirandina baldariyê, pêdivî û daxwazên jinên kurd ên koçber bişînin ber saziyên erkdar ên herêmî, neteweyî û navneteweyî.
- Destekê bidin jinên kurd ên koçber da ku karibin bigihîjin tendurustiyê yê ten xwestin û dermankirina fizîkî û derûnî.

Xizmetên guhdariya tendurustiyê û bijîşkên praktîsyen divê:

- Jinên kurd ên koçber karibin bigihîjin wan. Divê di nava vê de tedarîka dermankirina guhdariya tendurustiyê û dermankirin li herêman amade be, di warê aborî de berdêla wê karibe were dayîn û bi Kurdî were pêşkêşkirin.
- Kar bidin bijîşkên praktîsyen û xebatkarên guhdariya tendurustiyê yê kurd ên jin da ku derfetên xweîfadekirinê, têgihîştin û dermankirina tibî ya serketî were hêsankirin.

Biryardar û saziyên YE'yê divê:

- Pir aliyên cihêkariya ku jinên kurd ên koçber pêre rûbirû dimînin nas bikin û bala xwe bidin rewşa wan a taybet û daxwazên wan. Divê mirov karibin bigihîjin va îstatîstîk û daneyan.
- Ji bo paraztina mafên mirovan ên jinên kurd, di nav de CEDAW, ICERD û çareseriyê aştiyane ya pirsgerêka kurd jî li gorî peymanên navneteweyî tedbîrên berdar bistînin. Weke komên herî zêde bê-paraztin, divê bi taybetî mafên civakî û aborî yê civaka li hundir jicîhkirî li ber çavan werin girtin.
- Mekanîzmayên ten xwestin û desteka sazûmankirî çêbikin da ku derfetê bidin jinên kurd bînpêkirinên mafan rapor bikin û li dadgehkirina êrîşkaran bipirsin.
- Destekê bide sazîkirin û damezrandina Rêxistinên Derveyî Hukûmetê (NGO) û saziyan, di serî de yê ku di asta civaka herêmî de wekhevîya

cinsan derdixin pêş, ji jinên kurd ên koçber ên li YE'yê û her weha li welatan re ku Kurd lê li hundir ji cihên xwe hatine kirin, perwerdeyê didin û guhdariya tendurustiyê pêşkêşdikin. Ji bo ewlekirina sazkirina cihên dermankirinê ji bo jinên trawmatîze bûyî li herêmen ku hejmareke mezin a mirovên li hundir jicihkirî lê ne (weke mînak Amed û Wan), divê hewldanên cidî werin kirin.

Beş IV – Servekirin

1. Şahidî

1.1 Buyer 1 – Amed/Tirkiye

Ez li gundekî Pasûrê ji dayik bûm. Bavê min azayê gund bû. Em pênc jê keç, pênc jê kur, tam deh xwişk û bira bûn. Em gelek bûn û gelekî şa bûn. Hayê me ji dinyayê nebû. Weke ku tevahiya dinyayê ew gund bû. Sewalên me hebûn. Erdê me, rezê me û bexçeyê me hebû. Dibistana me nebû. Bêyî ku bizanibim dibistan çi ye, ez mezin bûm. Tê bira min ku min gelekî hez dikir li ber sewalan bimînim. Bavê min gelekî hez ji min dikir. Diya min jineke hişkî bû. Nasekî diya min ku timî dihate gundê me hebû. Rojekê ji diya min û bavê min re dibêje, ma hûn keça xwe nadin kurê min. Bavê min nedixwest min bide. Diya min bi xwe di xwest min bide. Di dawiyê de diya min bavê min qaneh kir. Hatin min bixwazin. Temenê wî bi gelekî ji yê min bêhtir bû. Eskeriya xwe kiribû. Min bi xwe hîn nedizanî xwînmeh çi ye. Kesî tiştê ji min nepirsî. Ku bipirsiya jî, ez nizanî min ê çi bigota. Min gelekî şerm dikir. Min got, bavê min çi bêje ez ê wê bikim. Dema daweta min li dar bû, berf dibariya. Ez guheztime gundekî din. Zilamê min û malbata wî li hemberî min gelekî baş bûn. Tade li min nekirin. Li min bawer bûn û rêz ji min re digirtin. Şênîyên gund gelekî hez ji zilamê min dikirin. Di hemû hîlbijartinan de ew dikirin keyayê gund. Em diçûn zozanan. Em li ber pez bûn. Abora me baş bû. Zaroka min a pêşî li gund ji min re bû. Paşê me bar kir, em çûn gundikekî nêzî Pasûrê. Nîvsaetê ji Pasûrê dûr bû. Zarokên min ên din li vir xwedê dan. Min şeş zarok anîn dinê. Sê keç û sê kur. Keçên min li pey hev ji min re bûn, kurên min piştî wan bûn. Zilamê min li vir jî keyatî kir. Ne weke berê bû. Tevahiya dinyayê êdî ne tenê gundê me bû. Mirovan êdî hin tişt didan ber pirsan. Tiştên ku em fêr dibûn, dihiştin ku em bêhtir lêbipirsin. Zarokên min mezin bûn. Keçên min nexwendin, ew zewicîn. Kurên min hîn piçûk bûn. Ew çûne dibistanê. Du kurên min heta lîseyê

xwendin. Kurê min ê piçûk kete zanîngehê, li Amedê dixwend. Em fêr dibûn ku em mirov in, ku zimanê em pê diaxivin ji yên din ne kêmtir e, ne zimanê nezaniyê ye. Ji ber ku berê, dema em diçûne cihekî weke nexweşxaneyê, ji ber ku me bi Tirkî nizanîbû, ji me re digotin, nezan. Fêrbûna Tirkî, rizgarbûna ji nezaniyê bû. Dewlet mezin bû, çi bogota diviyabû were kirin, bigota bimire mirov dimir, bigota bimîne mirov dima, bigota here mirov diçû. Ji bo ku ev biqewime, bes bû ku eskerekî nozdeh salî bi çeka di destê xwe de bihata. Weha hatibû gotin, weha hatibû fêrkin. Me hêdî hêdî fêm dikir ku tiştên tên kirin, ne destîni û qeder in. Me bêhtir bîr dibir. Ji ber ku berê hayê me ji ti tiştî nebû, me digot qey her kes welê dijî. Lê ne wisa bû. Dema mirov bi niheqiyên diqewimîn dihisiya, êdî ji ber hevcedariya kirina hin tiştan weke ku mirov li ser agir be. Ji ber vê yekê kurê min ku li zanîngehê dixwend di sala 1992'an de, ji sinifê dawiyê veqetiya û tevî nav refên gerîla bû. Diviyabû me dengê xwe derbixista û li dijî niheqiyê li ber xwe bidana. Kesê devê xwe vedikir, dihate kuştin. Yan te yê serê xwe ji niheqiyên re bitewanda, yan jî tu yê bihata kuştin. Ti riyên din nebûn. Ji ber vê yekê mirov derdiketin çiyayên ku timî dostên me bûn û hewl didan nîşan bidin ku ew ê serê xwe netewînin.

Kurê min ê mezin li Stenbolê kar dikir. Rojekê di teqsiyeke tîcarî de ew û çar hevalên xwe rastî êrişê çekdarî ya tîmên taybet tên. Du hevalên wan di cîh de li wir dimirin, du kes jî birîndar in. Kurê min xwe ji erebeyê diavêje û dixwaze xwe rizgar bike. Xwe di însheetekê de vedişêre. Lê tîmên taybet wî li wir dibînin. Tevî ku birîndar e jî, tîmên taybet êşkenceyên mezin lê dikin. Ji bilî birînen berên çekan, ji ber derbehişkên lê dikevin rûviyên kurê min jî diqetin. Me ji televizyonê nûçe bihîst. Kurê min mehek û nivê di nexweşxaneyê de ma. Çi yê me hebû me ji bo dermankirina wî da wan. Li kurê min nenêrîn, ew derman nekirin. Xebera mirina kurê min hat. Heman rojê eskeran bi ser mala me de girt û kurê min î navîn jî kirin binçavan. Li aliyekî cenazeyê kurê min î mirî nedidan min, li aliyê din li JÎTEM'ê êşkenceyên giran li kurê min ê din dikirin. Min nedizanî ez çawa bikim, ez çawa ragirim. Kurê min beriya bimire gotiye, ez bimirim, min bibin li erdên ez lê ji dayik bûme, li gundê min veşêrin. Ji Stenbolê ji bo ku cenazeyê binin Pasûrê didin rê. Di derketina Stenbolê de polês erebeyan radiwestînin, destûrê nadin ti kes were. Tenê destûrê didin erebeya cenazeyê biçê. Li Pasûrê jî heman tişt kirin. Hemû rê girtin. Tîmên taybet û eskeran Lice, Ferqîn, hemû alî girtibûn. Keça min ku dixwest ji Amedê were beşdarî merasîma cenazeyê bibe,

di rê de rawestandibûn û heta ber mirinê lê dabûn. Hetta destûr nedan ku şênîyên gund jî werin ser mezelan. Her dever esker bûn. Ez, bavê wî, xweheke wî, me karîbû beşdarî merasîma cenazeyê bibin. Perçeyekî min li çiyê, perçeyekî min li JÎTEM'ê li ser dezgehên êşkencê bû û perçeyekî min dihata veşartin. Min xwe bi zor li ser piyan digirt. Lê ji rika hemû zaliman ve, ez li ser piyan mam û negirîm. Min kefenê kurê xwe da vekirin, li rûyê wî nêrî, ew maç kir û bi rê kir.

Destpê kirin, zilm, zordestî û heqaret li gundê me kirin. Her roj bi ser me de girtin, her roj zordarî, zilm û zor. Nîvê şevê, zivistanî berf û baran dibariya, van bi ser mala min de digirt.

“Kanî kurê te? Here kurê xwe bîne.” Ketin hundir, hundir tevlihevkin, tiştê nedîtin, çûn. Sê, çar rojan paşê careke din hatin devê deriyê me. Min jêre got “bi serbestî li mala me bigere. Em du mirovên pîr in. Çi derdê te bi me re heye? Ez pîrek im. Çi dikare di mala min de be? Di mala min de ne bombe heye, ne keleşkof, ti tişt di mala min de nîne.” Ketin hundirê min, serûbinî hev kirin. Cihên min avêtin erdê. Min ji wan re got, cihên min nelewitînin, mala min qirêj nekin. Ti tişt di mala min de nîne. Hûn li mala min geriyan, we tiştê nedîtin, derkevin derve. Piştî ku her dever tertûbela kirin, derketin çûn. Piştî pênc, şeş rojan destpê kir name hatin mala me. Ev name serê hefteyekê carekê dihatin. Min dizanî ji ber çî tîn. Digot, “tu diçî, biçê. Tu naçî, em ê mala te bombe bikin. Her parçeyekî mala te wê bi deverekê ve here.” Min dizanîbû ev kî ne. Rojekê zengilê telefonê lêda. Tîmên taybet bûn. Digotin “em ê mala we bişewitînin, em ê we bişewitînin, em ê we bikujin. Zarokên we çûne, hûn ê nikaribin rehet bijîn.”

Ji gund û wê de dengê çekan hat. Gulle li mala me ketin. Ewqasî çek diteqandin, ewqasî gulle berdidan, her dever weke ronîvro ronî bû. Parçeyên bombeyan hebûn. Agir girte lihêf û doşekan her tiştê me şewitî. Êdî ez rûniştim û giriya. Li dora mala me panzêr geh diçû û dihat, geh gulle li mala me direşandin. Mala me hilweşiya, her tiştê me di bin de ma. Axur, kadîn, xanî, sewal, dewar hemû şewitîn, parçe parçe bûn. Ti tişt nema. Em ji malê reviya, çûne bi aliyê Bismilê ve. Em li dor herêma Kanika geriyan û hatin Ferqînê. Ez û di keçên min, em bi hev re bûn. Zarok û zêçên cîranên me jî bi me re bûn. Me hemûyan ji Pasûrê koç kir. Em ghiştin Amedê. Lê ti agahî ji zîlamê min

nebûn. Li gund her yek ji me bi aliyekî ve reviyabû. Me nedizanî zilamê min li ku ye. Em ditirsiyan ku ketibe destê wan de. Rojekê paşê bi riya telefonê me agahî stand, kesekî ji Pasûrê hatî Amedê got “tîştêk bi Fikrî nehat, Fikrî rizgar bû, xwe li malekê veşart û rizgar bû.” Rizgar bûbû, lê nikarîbû were Amedê. Paşê hevalekî me bi teqsiyê, ew ji herêma Kanika, di ser Ferqînê re anî Amedê. Li Amedê keça min di qatê jêrzemîn de xaniyekî piçûk kirê kir. Xanî di bin erdê re bû. Em ketin xênî. Xêrxwazan, hinan merş dan, hinan firax dan, me hewl da em mala xwe deynin. Me herduyan mala xwe careke din ava kir. Li vir jî bi ser me ve bûn. Her roj zengilê telefonê lê dida. Gef li me dixwarin. Dipirsîn “Ew der mala Fikrî ye?” min timî digot “naxêr, ev der ne mala Fikrî ye.” Wan digot, “Fikrî kî ye?” Min digot, ez nas nakim. Me nikarîbû li mal bi dilekî rihet razin, em ditirsiyan. Em geh li mala keçeke min, geh li vir û geh li wê diman. Zilamê min rojekê got, “Ez ê biçime nexweşxaneyê, ji xwe re dermanan bistînim û bê.” Hîn deh deqîqe di ser çûna wî re derbas nebûbûn kesekî li derî xist. Zarokek bû, min nas dikir, ji gundê me bû. Got “Xalê Fikrî birin”. Got “Erebeyeke sipî ji vê riya mezin Xalê Fikrî bir. Merqa erebê Toros bû, rengê caman cûn bû, çar kes têde hebûn. Dikandar, Terzî û Qesab hemûyan dît. Saet neh û nîvan, çar kes bûn.” Min fêhm kir, ger biribin, wê careke din wî bernedin. Ez derketim, dema ez diçûm keça min jî digiriya û ji hember dihat. Got “dayê bavê min birine, dema bavê min birin tu li ku bûyî?” Got “Were em herin cem Komeleya Mafê Mirovan, di cîh de serlêdanêkê bike;” Em çûne Komeleya Mafê Mirovan. Me got, ji mere serlêdanekê binivîsin, weha qewimiye. Serlêdanek ji me re nivîsin û em çûne devê deryê DGM’ê²⁸, lê serlêdana me qebûl nekirin. Serlêdan jî li ser navê min bû. Min dixwest serlêdan li ser navê min be. Çi dibe, çi nabe, ew ciwan in, dibû ku keça min jî bigirin. Qe nebe wê zarokên wan li ber destan nemînin. Serlêdana me qebûl nekirin. Gotin “me kesekî weha negirtiye. Ne me dîtiye, ne jî me girtiye.” Ger me bigota bila yê dîtine werin şahidiyê bikin, ti kes ji tirsî newêre were. Wê demê li Amedê rojê deh kes dihatin kuştin. Mirov gelekî ditirsiyan. Hîzbilkontra ji aliyekî ve, polês ji aliyekî ve mirov di bin çavan de wenda dikirin. Kesî nediwêra şahidiyê bike. Em çûne navenda polêsan. Li wir keça min birin şaxê ‘têkoşîna li dijî terorê’. Keça min dibêje ‘bavê min hate girtin. Polêsan bavê min bir.’ Ew dibêjine keça min ‘çima terorîstan bavê te nebiribin?’ Keça min jî dibêje “Ger wan biriye, ger ew vê yekê li ser riya navendî, nava rojê saet di dehan de dikin, wê demê polêsan te yê çawa hene?

²⁸ Dadgeha Ewlekariya Dewletê

Wê saetê, li ser riya mezin, li nava sûkê çî karê kesên hûn ji wan re terorîst dibêjin heye?”

Ev yanzdeh sal in ku zilamê min wenda bû. Doza zilamê min kete Dadgeha Mafê Mirovan a Ewrûpayê. Yanzdeh sal in, ji hingî heta weke îro....

Em jî mirov in, gundê me şewitandin, mala me şewitandin. Çima? Mala min jî hebû, gundê min jî hebû, dewarên min jî hebûn. Her tiştên me talan kirin. Zarokên min mirin. Min gelek tiştên xwe wenda kirin. Kezeba min şewitî. Ez hîn çawa dijîm, ez nizamim. Dîsa jî ez destê xwe yê aştiyê dirêj dikim. Ez dîsa doza aşî û xwişk û biratiyê dikim. Lê xwişk û biratiya heq. Ne xwişk û biratiya zarokên zirbavan û jinbavan. Em dayik gelekî giriyan, ez gelekî giriya. Piştî me bila êdî dayikên din negirîn. Bila dayika ti kesî negirî, bila dayikên eskeran jî negirîn, dayikên polêsan jî negirîn, êdî bes e! Ez naxwazim şer hebe. Kurd û Tirk xwişk û bira ne. Bila Suryanî jî neyên kuştin. Bila Ermenî jî neyên kuştin, bila ecem jî neyên kuştin, lê ji kerema xwe re, ez lavan dikim, bila Kurd jî ji ber ku li rûmeta xwedî derdikevin neyên kuştin. Ez bi erda gundê xwe, bi holikeke wê ya piçûk razî me, lê bi qesrên vir jî ne razî me.

1.2 Buyer 2 – Swêd

Ez sala 1975’an li gundekî bakurê Kurdistanê, di malbateke ku bawerîya wê alewîti ye, hatim dinê. Ez du caran zewicîm. Ji zewaca min a pêşî zarokeke min û ji zewaca min a duduyan jî du zarokên min, bi giştî sê zarokên min hene. Cara pêşî bi kesekî min nedixwest re bi zorê ez hatim zewicandin.

Di sala 1982’an de dema ez di sinifê pêşî yê dibistana seretayî de bûm, mamosteyê min destavête min. Heman mamosteyî ji bilî min destavête du hevalên min ên din jî û vê rewşê du salan ajot. Wî timî bi kuştinê gef li me dixwarin. Di sinif de bi çavên xwe timî em dişopandin. Em ditirsiyan. Ez dihatim malê digiriyam, ji ber ku ditirsiyam min ji diya xwe re nedigot. Herçend min digot ‘ez naxwazim herim dibistanê, ez hez ji dibistanê nakim’ jî, ji diya min weye ez ji dibistanê direvim, hercar ez bi zorê dibirim dibistanê.

Ji ber vê bûyera destavêtinê hemû xewnên min ên zarokatiyê hilweşîn, jiyana min qut bû. Vê bandora xwe li tevahiya paşeroja min kir, kîn û hêrseke mezin li dijî dibistanê li cem min peyda bû. Ez di tenêtî û tirseke mezin de jiyam. Ji ber vê bûyerê dema ez zewicandim jî ez bextewer nebûm, wê bûyerê timî bandora xwe li jiyana min kir. Ji ber ku min nedikarî vê bûyerê bi ti kesî re parve bikim, ez di zewaca xwe ya pêşî de neçar ji mêrê xwe veqetiyam. Di ya diduyan de jî heman zehmetî derketin pêşberî min û dema min ev bûyer piştî 14 salan ji bavê xwe re got bavê min behitî ma, kete şokê, bi rojan nedikarî biaxive. Di van demên dawiyê de piştî ku hatim Swêdê min ev yek bi zilamê xwe re jî parve kir. Helwesta zilamê min li hemberî min neguherî, lê di hindurê xwe de çi jiya ez nizanîm û ji ber van ez dudil im. Li dijî diya min hê jî sarbûnek heye di dilê min de, ji ber ku ez fêm nekirim û alîkarî neda min hê jî ji bo min biyanî ye û sar e. Ji bo jiyane pêwendiyê min an jî hezkirineke min qet nîne, ti wateya jiyane nîne, ez êdî ji bo kesên din dijîm. Zewaca min jî ji ber kîn û nifrîna min a li dijî mêran, yekalî pêş dikeve. Ez xwe di vê zewacê de nabînim. Ji ber adet û kevneşopiyên me ez zewicim. Du caran min hewl da xwe bikujim. Ji ber vê bûyerê min baweriya xwe li xwe wenda kir. Ew awirên mamoste ku li ser min bûn, hîn jî weke ku min dişopînin, weke ku li gelek deveran rasta wan awiran tîm. Ez ti caran nebûme ez, ez bûna xwe nejiyam. Wê bûyerê ewqasî bandor li min kir, ku hinek bi ser min de tîm, ez nikarim li berxwe bidim, xwe dikişînim qaçilkê xwe. Ez ji doktorên Swêdê re jî bi zor xwe tînime zimên, ez şerm dikim, nikarim bi ti kesî re parve bikim. Ez wê bûyerê di cîhana xwe ya derûnî de her roj dijîm.....

1.3 Buyer 3 – Elmanya

Di sala 1955'an li gundekî Depê ji dayik bûm. Em pênc bira û sê xwişk bûn. Ji ber ku bavê min li Ewrûpayê kar dikir, abora me baş bû. Heta 16 saliya xwe ez li gund jiyam. Di vê demê de Têkoşîna Azadiya Gelê Kurd her diçû pêş diket û van pêşveçûnan bandora xwe li me jî dikir. Grîng bû mirov bi kurdbûna xwe bihise, destpê bike fêm bike ku nasnameya me tê mandel û înkarkirin, mafên me yê herî bingehîn nadin me. Wê demê me hin kadroyên pêşeng ên têkoşînê nas kirin û birayekî min tevî nav refên têkoşînê bû. Di sala 1985'an de ji ber tîkiliyên me yê bi PKK'ê re em bi malbatî

hatin girtin. Ji endamên malbatê yên din, tevî keçapa xwe, ez 45 rojan di bin çavan de mam.

Behskirina wan rojan hûn jî êşeke nayê ragirtin dide min. Em di gelek şêwazên êşkekê re derbas kirin. Em xistin felaqê, em di Bendika Filîstînê de daleqandî hiştin, em dane ber ava cemidî, em tazî kirin û destdirêjî kirin, gef li me xwarin ku ew ê dest biavêjin me. Bi kêran û bi çekan bi ser me de hatin û digotin, ew ê me bikujin. Min ev dizanîbû, ger carekê ez dest bi axaftinê bikim wê paşê vebirî tiştên din bihata. Tevî her tiştî me xwe girt. Serbest hatim berdan, piştî demekê dîsa hatim girtin û paşê ez ji bo salekê mişextî Stenbolê kirim. Şertên jiyane êdî gelekî zehmet bûbûn. Piştî mişextiyeke ku salekê kişand, em dîsa vegehiyan mala xwe. Lê zordarî û girtinên li ser malbata me êdî yekcar nedikarîn werin ragirtin. Polêsan timî çavdêrî li mala me dikirin. Zor li cîranên me dikirin da ku der barê me de agahiyan bidin. Digotin, ger hûn dev ji mala xwe bernedin û neçin devereke din, em ê we di hundirê malê de tine bikin. Bi navberên kurt dihatin li mala me digeriyan, her tiştên me serûbinî hev dikirin. Êdî me hew dikarî bi dilekî rehet li malê razin. Dema em ji malê derdiketin, kesên ku nobet digirtin, gulle dibirin ber devê çeka xwe û berê çekê didane me. Telefon didan û dixwestin me bixin davekê de. Digotin, yan wê birayê we were xwe radest bike, yan jî wê rewşa we timî ev be. Dixwestin ez bangê li birayê xwe yê mezin bikim, da ku were xwe radest bike. Lê birayê min bi îradeya xwe derketibû (çiyê) û wê bi banga ti kesî ji me jî daneketiba. Digotin, em ê birayê te sedîsed rojekê bikujin û cenazeyê wî bi helîkoptêrê di ser tevahiya bajêr re bigerînin. Dîsa rojekê dema keçeke din û diya xwe di ber mala me re derbas dibûn, bombe teqandin, lingê keçikê jêbû, lê ser bûyerê zû nixumandin. Di sala 1992'an de birayê min ê gerîla hate kuştin. Lê wan ji vê jî bawer nedikir û zor û zextan dewam kir. Di sala 1994'an de êdî me zor û zext hew ragirt, me ji welatê xwe koç kir û hatin Stenbolê. Lê paşnavê me carekê deşîfre bûbû, li vir jî em rehet bernedan.

Di dawiyê de bi hezar zehmetiyan ez neçar mam hatim Ewrûpayê. Helbet li vir jî pîrsgirêkên min xelas nebûn. Vê carê jî weke keseke ji derûdora xwe qutbûyî, ez li hemberî tevahiya zehmetiyên jiyane tikîtenê mam. Ez jineke ku nedizani bixwîne û binivîse, temenê wê ji 40'î bihurî û qet nezewicî bûm. Piştî ku min serlêdana penaberiyê da, ez şandim Berlîna Rojhilat. De bi-

fikirin, bilêtek dane destê min û gotin de here. Ez çawa herim, bi zimên nizanîm, xwendin û nivîsîna min nîne, hetta ez nizanîm ez çawa herim gara trêne. Ez xerîb bûm, ditirsiyam tiştek were serê min. Min bilêta xwe nîşanî her kesî kir, heta ku di dawiyê de min cih dît, ew du roj bûn min nan nexwaribû. Ji ber ku li kampê (kampa penaberan) Kurdên din hebûn, tîrsa min kêr bûbû. Di gelek mijaran de wan alîkarî da min. Ez du sal û nîvan li kampa penaberan mam. Piştî ku min pasaport stend, min xaniyek ji xwe re girt û dîsa ez bi tena serê xwe jiyam. Malbata min, derdora min êdî destpê kirin zor dane min ji bo ku ez bizewicim. Êdî ez 45 salî bûm û zehmet jî be girîng bû ez xwe bi xwe ji heqî xwe derkevim. Lê her ku temenê min zêde dibû, ez fikirîm ku kesekî ez tenetiya xwe pêre parvebikim, kesekî bi min re bibe heval wê baş be û ez zewicim. Lê ev zewac qet weke ku ez fikirîm çênebû. Bela xwe ji hevaltiyê vekin, jiyana min êdî bêhtir kire şewazekî nayê ragirtin. Ji bilî şiddeta dijmin, di nava malbata xwe de ez rastî şiddeta fizîkî nebûbûm. Lê zilamê min destpê kir, şiddet li dijî min bi kar anî. Ji ber tiştên ku li Tirkiyê di serê min re bihurîbûn, jixwe psîkolojîya min ne baş bû, helwestên zilamê min jî ez bêhtir xistim bohran û tengaviyê. Serê xwe ji derketina min a derve jî diêşand, ji ber ku mêr bû dixwest her tişt bi ya wî be, dema bi ya wî nedibû jî heqaret dikirin û şiddet bi kar dianî. Azadiya min bêhtir hate tengkirin. Niha ku ez behsa van dikim moralê min bêhtir xera dibe. Ez ketim depresyonê. Ji ber ku zimên nizanîm, nikarim herim cem psîkologeke nêzîkî xwe. Hûnê bêjin erê evqas sal e tu çima fêrî zimên nebûyî. Ez çûme dibistanê, lê ji ber barê giran ên serboriyên min, min nedikarî adapte bibim û ez fêr nebûm. Di encama hewldaneke zêde de, bi riya saziyeke jinan, min psîkologeke bi zimanê min dizane, lê dûtî cihê lê dimînin dît. Ji bo derman bibim, min destpê kir çûme psîkolog, lê vê carê jî zehmetiyên aborî derketin pêşîya min. Ne sigorteya min, ne jî saziya civakî ya şaredariya ez lê, pereyên ji bo dermankirinê pêwîst nade. Ez êdî of û bêzar bûm ji çûnûhatina di navbera herduyan de. Dibêjin rewşa te ne giran e, ji ber wê yekê jî ew nikarin pereyan bidin. Ez nizanîm divê rewşa min hîn çawa be. Ez hişyar dîmenan dibînim, dengan dibihîsim. Ez bi tena serê xwe nikarim li mal bimînim. Bi şev nikarim bi xew ve biçim, gelek caran xewnerêşkan dibînim. Ez xemgîn im û di nav tenêtiyeke kûr de me. Ez nikarim ji bandora tiştên berê di serê min re bihurî, xwe rizgar bikim. Li vir ji halê min fêrî nakin, alîkariya pêwîst nadin.

1.4 Buyer 4 – Elmanya

Malbata min beriya ez ji dayik bibim koçî Stenbolê kiriye. Ango ez weke zarokeke malbateke penaber hatim dinê. Em heşt xwîşk û bira ne. Malbata min ne dewlemend bû. Li cihê em lê, dê û bavê min hem kurdên û hem alewîbûna me vedişartin. Herçend ew li malê bi Kurdî jî diaxivîn, der barê nasnameya me de ti tişt ji me re nedigotin. Bavê min gelekî tiştên tekûz dixwestin, li cem wî em weke eskeran bûn, me nedikarî xwe tev bidin, gelekî otorîter û zordar bû. Yazdeh salî, çawa min dibistana seretayî xelas kir, ji bo ku ez kar bikim nehiştin ez bixwînim. Di rastiye de rewşa hemû xwîşk û birayên min ev bû. Li gorî wan me yê bixwenda û çî bikira, wan dixwest em zû bi zû pereyan binin malê. Heta 18 saliya xwe min 6–7 caran kar guhertin. Min karên weke konfeksiyonê, dezgehdarî û kuaforiyê kirin. Yan şert û mercên kar gelekî dijwar bûn, yan jî pereyê wê kêmbûn. Ez ji karê xwe yê dawiyê razî bûm, karxaneyêke telîsan bû. Lê, ji ber ku ez ji destdirêjîyên mêrekî li cihê kar ku bi temen ji min bi gelekî mezintir bû, ditirsiyam û min dixwest rizgar bibim, ez ji kar derketim. Min ev ji malbata xwe re negot. Dê û bavê min gelekî hêrs bûn ji ber ku ez ji kar derketim. Ez qet ji bîr nakim wê demê ji ber ku ez demeke kin ji kar derketibûm û min pere nedianîn malê, diya min li min nêrîbû û gotibû ‘niha tu li ber çavên min weke marekê yî’. Ez ê tevahiya temenê xwe vê gotinê ji bîr nekim. Min digot wê jinbavek jî weha neke. Pêwendiya ku diviyabû herî zêde dûrî berjewendiyên be, anga pêwendiya di navbera dê, bav û zarokê de jî naxwe li ser hîmê berjewendiyên hatibû danîn. Min dîsa dest bi kar kir. Di vê navberê de xizmekî diya min xwest bi min re bizewice. Min nexwest, wekî din min bawer dikir bavê min jî naxwaze, piştgiriya min dike. Rojekê, kurxalê min ê heq û xwîşka min jî bi kar anîn û ez bi darê zorê ji bo zilamê min ê niha revandim. Malbata min ku nedixwest ez bi kesekî biyanî re bi zewicim, dek û dolap gerandibû û ji bo kesekî ku min qet nedixwest ez dabûm revandin. Hemû qîr û hewarên min pûç û vala bûn, ji kesên ku li kolanê sedema qîr û hewarên min dipirsîn re digotin ‘tiştêk nîne, keçekê direvînin’ û wan jî weke ku tiştêkî gelekî asayî be digot ‘ha wilo’ û diçûn. Ez di odayekê de bi rojan girtî hiştim. Timî hêviyêke min ji bavê min hebû, min digot ew ê qebûl neke û ez ê ji vê belayê rizgar bibim. Rojekê dema ji min re gotin ‘çî ye, tu hema dibêjî bavê min, bavê min, wî jî dizanîbû tu yê bêyî revandin’, cîhana min bi ser min de rûxiya. Êdî min dizanîbû veger ji vê yekê nîne. Demeke dirêj nobedarek datanîn ber serê

min. Ez di nava neçariyeke tirsnak de bûm. Ev êş hîn di dilê min de weke birînekê dimîne û wê tevahiya temenê min jî weha bimîne. Ti hêviyên min ji jiyane nemabûn, ez gêj bûbûm, min nedikarî bifikirim. Kesên li derûdora min jî weha tevdigeriyan, tu yê bêjî qey ev revandin tiştêkî gelekî asayî bû. Li aliyekî jî amadekariyên dawetê dikirin. Min serê xwe li ber wan tewandibû. Cihêkî biçimê nebû. Şeva pêşî ya zavatiyê, êşkenceyek bû, xelas nedibû. Nûnerên malbatan li kêlekê li benda paçê bi xwîn bûn ku wê ji wan re bêje ez keç im. Piştî wê demê êdî min nedikarî ragirim ku mêrê min xwe nêzî min bike. Piştî evqas tiştên anîn serê min, mêrê min ji min hêviya pêwendî, hezkirin û nazîyan dikir. Çûbû, gilihê min li cem diya min kiribû. Diya min ez li odeyekê dame aliyekî. Ji min re got, 'tu çi dixwazî, mêrik hez ji te dike, tu çima pêwendiyê nîşanî wî nadî', bi min de qeherî û bi ser min de qêriya. Ez ditirsyam, min nedikarî tiştêkî ji diya xwe re bêjim. Weke ku ez gunehkar bim, zimanê min lal bûbû, di dilê min de ewqas tiştên ez bêjim hebûn, lê min nedikarî biaxivim. Diya min tiff kire rûyê min, gef li min xwarin, min deng nekir. Min hêza ku yek gotinê jî bêjim di xwe de nedidît. Ez nizanim derûniyek, psîkolojiyêke çawa bû. Min bawer dikir ti çareyên din nînin ji bilî semaxê û ragirtina her tiştî. Êdî tiştê bûyî bûbû, ez zewicîbûm û malbata min jî destek nedida min. Mêrê min û malbata wî her weha li dijî daxwaza min a kar jî derketin. Li gorî xwe ez fikirîm, min got zarokek wê hewayê giran a li malê bela bike, wê jiyana ji bo min hêsantir bibe. Min ê xwe bisiparta zarokê û xwe pê haş bikira. Lê jiyana hêsantir nebû, barê zarokê û zexta xesûya min ez off û ziwêr dikirim. Malbata min weke hercar ez dîsa tenê dihiştim. Min nedikarî bi serekî sax bifikirim û bi şewazekî sax zaroka xwe mezin bikim.

Piştî ku zewicîm bi çend salan, mêrê min bi bahaneya serdana xwîşk û birayên xwe hate Elmanyayê. Dema mêrê min hat, min jêre got 'nebe, nebe tu li wir nemînî'. Ji ber ku min dizanî ger bimîne, wê riyekê bibîne min jî li pey xwe kaşî wan deveran bike. Li Tirkiyeyê tevî her tiştî jî min bi hebûna xwîşk û birayên xwe dilê xwe xweş dikir. Lê daxwaza min ji bo mêrê min qet ne girîng bû û wî serî li penaberiyê da. Min dixwest penaberîya wî qebûl nebe, lê wî pasaport jî stend. Li gora malbata min, derdora min diviyabû jinek li cem mêrê xwe be. Dawiya dawî bêyî dilê xwe ez li pey mêrê xwe hatim Ewrûpayê. Ti kesê min nas dikir nebû, min bi zimên nedizanî. Li dijî cihê ez lê, ez di nava hîsseke mezin a biyanîtiyê de bûm. Ez ditirsyam der-

bikevim derve. Her tişt li ber çavên min pûç û qelp bû. Ez timî digiriyam. Mêrê min destek nedida min. Di vê navberê de ez bi zaroka xwe ya duyemîn bi halekî bûm. Paşê me bar kir, em çûn cem xizmên wî. Piştî zaroka duduyan, jixwe ez di nava karên rojane de wenda bûm, çûm. Di zewaca min de demên min ên bexteweriyê çênebûn. Di zewaca min a 14 salan de mêrê min qet neguherî. Timî fikrên wî rast in, ezperest e. Ti girîngiyê nade tiştên ez dixwazim. Niha ez tenê jina mala xwe me.....

1.5 Buyer 5 – Holanda

Ez ji erdên Kurdistanê têm. Ez di sala 1955'an de li gundekî Erzîncanê ji dayik bûm. Lê li bajêr mezin bûm. Ez Elewî me. Di serdema min de tiştên weke kuştinên ji ber namûsê, yan jî xwînîbûnê nebûn. Elewî di vê mijarê de hinekî rehetir in. Ez rastî şiddeta nava malbatê nehatim. Carinan min lêdan ji diya xwe xwariye. Vê helbet bandora xwe li min dikir, lê ya herî zêde bandor li min dikir, lêdana mamosteyê min bû. Di nava malbatê de ez rastî heqaret û şiddeta devkî jî nehatim. Ez li gund rastî zexta derûnî hatim. Koça ji gund ber bi bajêr ve jî heye. Dema ez di sinifê 5'an de bûm bavê min mir. Aliyê diya min bajarî ye, aliyê bavê min gundî ye. Xalên min hatin sersaxiyê. Der-sên min di dibistanê de baş bûn. Wan ji diya min xwest ez bi wan re biçim, da ku min bidin xwendin û diya min jî ez dame wan. Wê demê di navbera gund û bajarên de bi qasî çiyayan cihêti hebûn. Komplexa kêmbûnê û nekarîne ji ber vê yekê bi min re peyde bû. Der barê sunnîtiyê de min ti tişt nedizani. Nota min a herî xerab darsa dîne bû. Nota min a herî baş darsa matematîkê bû. Wekî din diviyabû ez elewîtiya xwe veşêrim. Ji ber ku di dema rojîyê de henekên xwe bi me dikirin. Herî dawî dema ez li welêt bûm min dibistana bilind, dibistana mamostetiyê xwend.

Bi giştî min du caran koç kir. Ji Erzîncanê ber bi Stenbolê ve. Ji Stenbolê ber bi Hollendeyê ve. Di koça pêşî de ji ber sedemên siyasî diviyabû ez timî birevim. Polês li min digeriya. Di nava 5 salan de min 14 xanî guhertin. Di nav van şert û mercan de tiştê herî zehmet ew bû ku min zaroka xwe di nav şertên nelegal de anî dinê. Tiştê herî tirsnak ku hatî serê min tirsna ku ez ê nikaribin zaroka xwe biparêzim bû. Ez di Hezîrana 1980'î de derketim û

paşê darbeya 12'ê Îlonê çêbû. Mehekê piştî darbeyê ez ducanî bûm û wêneyên min li çar aliyên Komara Tirkîyê hatibûn belavkirin, li min digeriyan. Ez ji xala 141'ê dihatim dadgehkirin. Wêneyên me bi rawestgehên Otobosan ve jî kiribûn. Ji bo ku balê nekişînim, min xwe weke dîndaran dinixumand. Çarîka ku wê demê min bi kar dianî, ez hîn jî vedîşêrim. Li min, birayê min û zîlamê min digeriyan. Ji ber vê yekê diya min jî neçar ma reviya. Her roj bi ser malê de digirtin. Serokê Şaxê Siyasî yê Polêsan timî destdirêjîyên cînsî dikirin. Gotiye “ez keça te bibînîm ez ê vebirî careke din vê bikim”. Ji ber van hemûyan diya min jî dev ji mala xwe berda û bi salan li malên xizman ma.

Di bin çavan de polês êşkence li min kir û destdirêjîyên cînsî kirin. Gef li min dixwarin. Digotin “Em ê li cem zîlamê te dest biavêjin te”, ya rastî wan digot “em ê bikutine te”. Ev timî li bîra min e. Bi salan. Carinan ku em têne cem hev, bi hevalan re em behsa wan deman dikin. Hema weha em behsê dikin, ger ewên ku êşkence li me kirin bikevin destên me, em ê çî ji wan bikin. Ez ê nikaribim êşkencê li wan kesên ku ev anîn serê min bikim, ez ê çeka xwe bikişînim û li ser wan deynim. Lê ez wî zîlamî bigirim, ez ê ti tiştî nekim, ez ê firaxê wî yê cînsî jê bikim û bixim devê wî. Ew vê rêbazê jî bo ku gelek mêrên ji rojhilat di êşkencê de bidin axaftin bi kar tînin. Hestên wan ên di vê mijarê de tên zanîn. Li ber çavên wan êrîşên cînsî dibin ser jinên wan yan jî hevalên wan ên keç, gefan li wan dixwin da ku biaxivin. Bi vê timî gef li zîlamê min xwarine. Dema ez hatim girtin, ew hefteyek bû em zewicibûn. Di bin êşkencê de 3 rojan ez bê xew hiştim. Îro jî hinek di xew de destên xwe bidin min ez didim qîran.

Buyerên ku qeremên min şikandin ev bûn; 15 rojan ez di lêpîrsînê de mam, ez bi zîlamê xwe re hatim girtin û paşê nûçeya mirina zîlamê min hat. Lê beriya her tiştî jî ber ku gora zîlamê min nehate dîtî ez qeremşikestî kirim. Timî hîssa gelo hîn dijî bi min re hebû. Ez timî di şîniyê de bûm. Ev bûyer di Sibata 1984'an de qewimî. Li Stenbolê li me digeriyan; di bin çavan de ew wenda kirin. Me belgeyên mirina wî girtin, lê me cenazeyê wî nedît. Min bihîst ku zîlamê min miriye, lê min nedikarî bi ti kesî re parve bikim. Jixwe ez bi tena serê xwe bûm. Sedema hemû pîrsgirêkên min dewlet e. Polês gelek caran gefa kuştinê li min xwar. Polês timî dipîrsî “ez li ser te deynim, ez te bikujim”. Min jî digot “ger tu yê li ser min deynî, deyne”. Timî ev gef

li min dixwarin. Ji bo ku ez bixivim, ji bo ku ez agahiyan bidim timî gef li min dixwarin.

Dema ku li min digeriyan, ez di xizaniyeke mezin de bûm. Dem hebû min nan û av peyde nedikir bidim zaroka xwe. Wê demê şert û merc tirsnaq bûn. Dema li min digeriyan, min li malên dewlemendan xidamtî dikir. Wan nedizanî ez kê me. Dema zaroka min 3 salî bû min ew bi xwe re bi re kar. Wê cihêkarî gelekî hîs kir. Navê patrona min Arzû bû, wê jêre digot Harzû. Serî hildida. Digot “ma tu neçar î karê wê bikî?”

Niha ez bi zaroka xwe re li Hollendeyê dijîm. Bi Tirkî û Hollendî dizanim. Ez Hollendî baş bi kar tînim. Li welêt diya min û xwişka min, li vir jî zaroka min li destê min dinêrin. Divê ez abora wan bikim.

Ji ber bîr û baweriya xwe ez rastî cihêkariyê hatim. Ji ber ku ez Kurd bûm ez rastî cihêkariyê hatim. Min xwe Tirk didît. Lê em mihacir in. Bavê min timî behs dikir. Tê bîra min. Mîrov timî dixwaze zimanê dayika xwe bizanibe. Nezanîn, dihêle mirov li destê hinan binêre. Mîrov Kurd be û nizanibe ev tiştêkî tirsnaq e. Tiştêkî seyr û tirsnaq e mirov nikaribe xwe vebêje. Mîrov herî baş hest, bîr û baweriyên xwe bi zimanê dayika xwe tîne zimên. Weke mînak bi Hollendî ez sixêfan hîs nakim, lê dema ez bi zimanê dayika xwe sixêfan dikim, bêhna min fereh dibe.

Ez bi dilê xwe ji welatê xwe veneqetiyam. Bi paseporteke qelp ez derbas bûm. Dema balefir bi hewa ket, gelek hestên cihê hatin ber dilê min. Li aliyekî tu ji mirinê rizgar dibî, li aliyê din ên ku tu li pey xwe dihêlî hene. Tu naxwazî biçî, lê tu neçar î biçî. Vê rewşê gelekî bandora xwe li min kir. Piştî ku ez hatim jî gelekî zor û zehmet bû, min demeke dirêj nedikarî biçim welêt. 14 salan min nedikarî biçim. Timî min bêriyê kir. Lê piştî 23 salan ez vegeriya Erzîncanê. Tiştên dema ku li Tirkîyê li min digeriyan di serê min re buhurîn, di wê vegera min de careke din hatin serê min. Weke mînak tîrsa ku te dişopînin, tîrsa polês gelekî kûr bûye. Ji te weye mirovek te dişopîne û heta ku tu xwe ji wî mirovî xelas dikî tu rîya xwe dikûdî. Hemû tiştên hatine serê mirov, bi mirovan re trawmayan peyde dikin. Ev tişt li Hollendeyê jî hate serê min. Ez li Metroyê siwar dibûm, ger kesek bi min re li heman rawestgehê peya bibûya, min xwe diawiqand. Diviyabû ez bihêlim ew li

pêşiya min bimeşe. Mirov nikare vê ji ser xwe biavêje. Tu bi gumanan re dijî. Weke mînak qezayeke erebê di serê min re borî, tişta ku min pêşî got “Koma Tirkîyê xwest me bikuje” bû. Gotin paranoya ye. Lê ev hîssek bû, tiştên ku hatibûn serê min bûn. Ji ber binpêkirinên mafên mirovan ku li Tirkîyê diqewimin dosyayek da ku bidin parlemanê Hollendeyê hate amadekirin. Piştî ku me ev dosya da parlemanê bi hefteyekê ev qezaya mezin qewimî. Ev bûyer beriya bi 3 hefteyan qewimî. Xwestin me bikujin. Li Tirkîyê ev yek ji rêbazên hêsan e ku gelekî tê bikaranîn. Ji aliyekî ve tu dibêjî ev nabe, ji aliyê din ve jî tu ditirsî. Tîrsa mirinê bi min re çêbû, ne ji bo min lê ji bo zaroka min. Di êşkenceyê de zilamê min wenda kirin, belkî ez jî niha nesax bûya.

(...) Pîrsgirêkên min ên psikolojîk hene. Pîrsgirêkên min ên herî girîng PTSS ne. Ez bi zor debara jiyana rojane dikim. Ya rastî ez bi hêz im, lê nexweşiyên min derbasî zaroka min jî bûne. Bûyerên ez aciz kirim û hatin serê min çêbûn. Bijîjk ev pênasî kir, depresyona PTSS'ê ya kronîk. Pêşî min bi xwe xwest ji heqî pîrsgirêkê derkevim. Min xwe da kar, lê min bi zor dikarî qebûl bikim. Min hewl da ji bîr bikim. Lê paşê pê hisiyam ku ez xelas dibim. (...) Zelûlî û tîrsa ji bo siberojan gelekî bandora xwe li min kir. Jiyana min timî bi sererastkirina hin tiştan re derbas bû. Tîrs û zelûlî timî bi min re bûn. Te mirovek wenda kiriye, gora wî nîne. Her tişt nîvco dimîne, ne diyar e wê sibe çi bibe.

2. Danezaneke Paşê ya Jineke Beşdarî Lêkolînê Bûyî

Ez beşdarî anketekê bûm. Anketeke ciddî. Di nav anketên min dîtî de heta îro ya herî ciddî bû ku li ser jinan hatibû çêkirin. Min bersiva pirsan da. Hinek jê min vala hiştin... Lê jiyana...

Jiyane valahî nedihîşt. Di ser re nediqevazt. Piço, piço distand. Heta ku te xwe biderizanda, wê gerînekên jintîyê bi te didane jîn.

Di pîrsa pêşî de tişta wê biqewime, diqewime. Li zayenda we dipirsin. Dipirsin ‘çi ye’. Dîrokê sir û êş li vê gotinê bar kirine. Dema ku ‘jîn’ hate

gotin, jixwe ji nava rûpelên li ber destên we ku li hêviyê ne werin dagirtin, qêrînek dişeqite, wisa ji nava reştariyê tê.. Buyerên ku we di kêliyên wan de hissên xwe ditevizandin ji raboriya we ya jin têt pirsîn. Ji nava wê reştari û tenêtiyê hûn bersiva “Jin haşhaşa xwe bi xwe ye” didin.

Min pirs tamam kirin û devê anketê girt. Min pênuş danî ser maseyê...

Jiyana min... Anketeke ku me jê hêvî dikir, bi xêra bersivên dayî bibe ravekirineke jiyana jinekê, êdî li ser maseyê bû. Zehmetiyên jinekê. Ger min bersiva pirsên ku min bersiv nedayî wan bidaya jî, di jiyane de jiyane evqasî hêsan nebû! Çiqasî hêsan bû nivîsîna ku mirov bêje ‘filan bû, bêvan bû’. Çi hêsan bû mirov bersivên ‘filan hate serê min, bêvan hate serê min’ bide jiyana mirovan û bi ser de jiyana jinê. Yan jî bersiva ‘erê’ û ‘na’ mirov bide. Lê ma di jiyane de weha bû... ma weha ye? Ma hinan ji me bi çend ‘erê’yan xwe neşandin rengcûnên xwelîgirtî, bi xweşewitandinê.

Temenê we, ji we dipirsin. Çi hêsan e mirov hejmara 30 û kusirî deyne ser sê xalên li ber hev! Lê ma gelo hêsan bû mirov di jiyane de jinê bigihîne 30 û kusiran... li ser piyan bigire... Bi ser de rûmetekê bidiyê. Û bi ser de jî namûsekê lê zede bike...

Ev pirs kiribûn: ‘rûmet çi ye, namûs çi ye?...’ Gelo diviyabû mirov çi bêje? Ravekirina birayên me yên mezin, yên diyên me, ravekirinên zilamên me... yan jî tiştên ku me ji pirtûkan xwendin. Ma min ê ji ku bizaniya ya rast!? Ma gelo di pîvanên min de bû ku ez rûmet û namûsê li gora azadiya xwe bi nav bikim! Ev namûs di kîjan rewşan de weke dijmin derketibû pêşberî me. Gelo diviyabû ez têtînen xwe yên pîralî yên namûsê, yan jî wateyeke dinyayî ya li hev hatî anîn a namûsê binivîsim ku paralelî hev yan jî dijberî hev e.

Pirsan dewam dikir. Hûn di dilê xwe de dibêjin ‘gelo hejmara bersivên pirsên di jiyana jinê de 50 in?’ Gelo me ev 50 pirs çareser bikira, me dikarî jinê şa bikin? Yan jî gelo jin dikete hundirê 50 pirsan? Ger me derdê van jinên ku bersiva van anketan didin, der xista holê, dîsa jî me yê gaweke çawa biavêta? Lê divê were çareserkerin, her gava divê were avêtin, divê were avêtin...

Li hemberî min pirsên ‘erê’ û ‘na’ yên jinan ku bi peyvekê bersiva wan tê dayîn. Gelo ‘erê’ û ‘na’yê dikarîbûn min rave bikin?.. Gelo “hinekî”yan dikarîbû min vebêjin?... Lê dîsa jî ez hewl didim xwe bi ‘hinekî’yan bînim zimên, ez bi 50 peyvyan bersiva xwe didim.

Li hemberî min jineke ciwan. Ez wê bi bersivên xwe matmayî dihêlim. Lê beriya bi kêliyêkê, gelo wê ez weha nas dikirim? Her ku hejmara pirsan mezin dibû, çavên wê ku di serî de diçirisan, êdî her diçe ji roniyê diketin. Bila mezin bibê! Ma me jî salên xwe li salan bar nekir û xwe nekir jin, yan jî jintiya xwe zêde nekir û xwe pîr nekir; pênuşên xwe bi rondikên çavên xwe ji berdêla hibrê tijî nekirin? Ma me deftera xwe ya jiyanê ne di dilopên şîn de lê di dilopên avê yên şeffaf de tijî nekir? Ha ji bo wê rûmetê, ha ji bo wê namûsê. Min xwest bêjim “ji min nepirsin”. Ez hîn ne azad im ku ez li gorî xwe namûsê rave bikim. Were hê bi peyvên mêran jiyanê binivîse; bi çîpên mêran di mijiyê min de were bijî; ma me hîn çawa rûmeta azad, namûsa azad bi nav bikira?

Me di saetek û çariyekê de rêz kir, wateya jinê ya ji 50 gotinan me di hundirê xwe de digirt. Lê temen evqasî hêsan tije nedibû. Me nikarîbû êşên temenê xwe di azmûna jiyanê de weke pênuşa piştî ankêtê me ji destê xwe berda, biavêjin. Zehmetiyên ku weke jinê em dijiyan, ji ser riya me xwe nedidan alî.

Piştî kurtejiyana xwe, hûn pênuşê ji destê xwe berdidin û hûn dîsa jiyanê xwe ji cihê lê mayî destpê dikin, ji nû ve. Lê beriya bi kêliyêkê we ji jor ve li wê jinê dinêrî. Weke ku we jiyanê keseke din lêkolayê, xwendiyê û fêmkiriyê... Û we ev yek di pirsên anketê de weke ku hûn bikevine azmûnên zanîngehê, di radeya zanîna xwe de diceriband. We weke beşan dabeş dikir. Lê ma dema hûn jiyabûn we evqasî hêsan bijartibû hûn kîjan in?... Dema mirov jintiyê dijî zehmet e.

Ez li ser şiddeta li ser jinê ponijîm... Ponijîm... nayê bîra min pirsê çendan bû, lê wê kêliyê ez li vê fikirim: Gelo dema jiyabûn, dem evqasî hêsan derbas bûbû, ji bo jinên ev beş nîşan kirin. Wekî din li zora mirov diçû mirov bêje, “Erê, şiddeta fîzîkî... şiddeta derûnî... nizamim, şiddeta cînsî li min kirin”. Bi lêvkirina vê bi serê xwe jî wê mirov biêşanda. Ya li hemberî te jin be jî, wê

biêşanda. Dema jin vê li ser kaxezekê binivîse, jinê wê ji kaxezê şerm bikira. Hetta pênuşê çawa radigirt vê binivîse. Diviyabû li ser kaxezan peyveke weha nenivîsiya. Diviyabû di kurtenivîsên wan de ku ji 50'î pêk tên, beşeke weha ya jiyânên me nebûya. Xwezî di jiyânê me de pirsên weha ku dibêjin 'ma qet hate serê we' nehatina pirsîn. Diviyabû di rojên paşve diçûn ên jinekê de û di hevokan de ku divê kurtetebir bin, ev pirs nebe. Pirsên ku wê ji jinê werin kirin, divê pirsên xweş bin. Çi zanim, hijite weke pirsên ku behsa xwezayê dikin. Xwezî pirsê, em hez ji kîjan kulîlkê dikin hebûya. Lê anket li rastiya veşartî ya jinê digerin. Ger dinyayek jin dijî, wê demê ev pirs dihatin kirin.

Ma hindikî di hejîyan di bûyeran de ku ew nîşan vediguhêrandin dest-pêka zîvoneka kolanên jiyânên me. Çiqasî zehmet em careke din radibûn jipê. Hetta wê demê anketvanê me jî nebû li cem me, em bi serê xwe bûn. Kesê me rizgar bike nebû, piştgirê me nebû, me rihên xwe bi tena serê xwe reşbelek dikirin. Hijite em jin bûn û weke tikîtenêbûna me ya di azmûnê de, em di azmûnê derbasbûna wê zehmet re derbas dibûn ku jiyânê dayî ber jinê. Nayê zanîn çima, lê ji ber ku em jin bûn li ser pira selatê em bi 'tenêtiya' xwe dihatin ceribandin. Û ya herî zehmet: dibe ku yekane pirsê jiyana we be ku di anketê de eşkere nehatibû nivîsîn: 'Kîjan nasnameya me?' Diviyabû bi kîjan nasnameya xwe min bersiva pirsan bidaya. Jina li hemberî mêrê xwe, yan jina ku civakê reng û temtêla wê daniye, yan dayika keça xwe, yan hevala hevalên xwe, yan lehenga jin ku min ji pirtûka xwend, nas kir û xwest bidim jiyân, yan jî ya ku ez dixwazim siyasî bikim?... Yan jî min çawa ev hemû li ser bedeneke ku jêre jin tê gotin bi rih kirin? Ango min kîjan jina ku gelek jiyânên ne yên wê ne di bedenekê jiyaye, binivîsiya? Ewqas gelek jin hebûn di hundirên me de, ewqas gelek nasname hebûn ku li jinê hatibûne barkirin! Hijite, 50 pirsan têre nedikir...

Min anket bi dawî kir û ji ber vê tiştê piçûk ku min di serî de ji bo xwe û ji bo hemû jinan kirî, min xwe şa hîs kir. Hewldanên ku ji me weye piçûk in jî, wê rojekê me bigihîjinin devereke din. Hijite ev kar û xebatên ku em piçûk dibînin, dibe ku rojekê bi encameke din, weke baweriya li xwe, li gelekên ji me vegere.

Hevalên jin ên anketê dikin, vê anketa ku jinê ber bi raboriya wê ve dibe li gelek welatên ewrûpa dimeşînin. Min dixwest hemû jinên me, hemû jinên

kurd ku jiyana wan bi koçberiyê derbas dibe, vê anketê dagirin. Heval hewl didin bigihijin bêhtir jinan. Divê hemû jinên me yê penaber beşdarî vê anketê bibin ku di bin çavdêriya civaknas û psîkologên di asta navneteweyî de pêk tê. Dibe ku ev anket jineke me ya din ku li kêleka me ber bi xwekuştinê ve dimeşe, bibîne. Hijite wê jinê û jinên me ku li kêleka me rastî şiddetê tèn em nizanibin jî wê ev anket bibînin. Bila hemû hevalên me beşdarî van anketan bibin ku wê me gavek jî be nêzî armancê bikin. Divê mirov piştgiriye bide her şêwaz hewldanên ji bo jinê û ev yek xwediyê wateyeke giran e.

Bi silav û hezkirinê

Newal Bilge

7.09.2006

3. Forma Pirsan

Encamên Psîkolojîk ên Serboriyên Trawmayê li ser Pêşketina Jinên kurd ên Koçber li Yekîtiya Ewrûpayê

Forma Pirsan

Hejmara forma anketê: _____

Navê anketor, dema anketê û cihê ku anket lê çêbûye: _____

Dema ku anket hat çêkirin, werger hebû? _____

Ji bo anketê, kîjan ziman hat bikaranîn? _____

Ağahdarkirina beşdara anketê

Em bi dil û can spasiya we dikin ji ber ku hûn tevî anketa me dibin. Em dixwazin di serî de girîngiya beşdariya we vebêjin. Ji bo nêrîne ji hundir a li ser encamên serboriyên şoke dikin di nav jinên kurd de ku ji Tirkîyeyê koçberî (Holenda, Swêd, Elmanya, Franse yan jî Ingilîztanê – anketor: li gorî rewşê alternatîfa rast bibijêre) bûne. Pîrî caran ev jin bi jiheqderketina van pirsgirêkan de bi zehmetiyan re rûbirû mane. Bi ser de jî, jinên ku koçberî welatekî nû bûne, îhtîmal heye zehmetiyan di xwe eyarkirina li gorî şertên nû de bikişînin (weke mînak ew divê ji heqî guhertina hewa û xwarinê, şertên guherî yê malbatî û civakî û pirsgirêkên nava malê derkevin). Dibe ku ev bandora xwe li tendurustiyê bike. Di stendina alîkariya têr ya ji bo van pirsgirêkan de jî ev jin dikarin her weha bi pirsgirêkan re rûbirû bimînin. Bi ramanca ku em bigihîjin guhdariyeke têrkertir ji bo wan, girîng e em agahdariyan der barê pirsgirêkên wan ên (tendurustiyê ên) heyî û awayê jiheqderketina wan de bi dest bixin. Ji ber vê yekê em dixwazin bêhtir tiştan der barê pirsgirêkên we, tiştên ji bo hûn alîkariyê bistînin dikin û têkeriya alîakriyê de zanibin. Wekî din em dixwazin çend pirsan der barê serboriyên we yê şexsî yê di civaka nû de bikin. Helbet *wê bersivên we bi awayekî bi tevahî pêbawer werin bikaranîn û bi awayekî anonum di dewamê de têne*

bikaranîn. Wê bersivên paşê tavilê werin tinekirin. Encamên vê lêkolînê wê ji bo têgihîştineke baştir a pêdiviyên jinên kurd û zêdekirina agahdariyên der barê awayê wan ê jiheqderketina pirsgirêkên wan de bi kêr werin. Çi pirs-girêkên civakî, çi yên tendurustiyê bin, encamên vê lêkolînê wê ji bo der-mankirin û guhdariyeke li gorî wan werin bikaranîn.

Gelo pirseke we vê keliyê heye? Heke tunebe, em dest bi hevpeyvîna xwe dikin.

(1) Daneyên raboriya şexsî

Di beşa yekem ya vê anketê de hin pirsên kurt der barê raboriya we ya şexsî de hene.

1. Hûn kengî ji dayik bûn
19....

2. Hûn li ku ji dayik bûn?

- Bakurê Kurdistanê
- Bakurê Kurdistanê
- Başûrê Kurdistanê
- Başûrrojavyê Kurdistanê
- Rojhilatê Kurdistanê
- Tîrkiye
- Iraq
- Îran
- Sûrî
- Ermenistan

Cihêkî din.....

3a. Diya we li ku ji dayik bû?

- Bakurê Kurdistanê
- Bakurê Kurdistanê

Beş IV

- Başûrê Kurdistanê
- Başûrojawayê Kurdistanê
- Rojhilatê Kurdistanê
- Tirkîye
- Iraq
- Îran
- Sûrî
- Ermenistan

- Cihêkî din.....

3b. Bavê we li ku ji dayik bû?

- Bakurê Kurdistanê
- Bakurê Kurdistanê
- Başûrê Kurdistanê
- Başûrojawayê Kurdistanê
- Rojhilatê Kurdistanê
- Tirkîye
- Iraq
- Îran
- Sûrî
- Ermenistan

- Cihêkî din.....

4. Hûn ji kîjan bajarê Kurdistanê hatine?

- .....

5. Cihê ku hûn lê ji dayik bûne û mezin bûne:

☐ Mezra	☐ Gund	☐ Bajarok (belde)
☐ Navçe	☐ Bajar	☐ Metropol

6. Hûn kengî koçber bûn?
 Ji sala ..... û vir ve
7. Sedema koçberiyê çi bû? (Hûn dikarin ji yekê zêdetir vebijarkan nişan bikin)
 Ji ber encamên şer û ji ber zordestiyan Ji bo kar
 Ji bo perwerdeyê Ji ber zewacê/pevgihana malbatê
 Ji ber sedemên eşîrî û toreyî
 Ji ber sedemên siyasî Sedemên din, bi nav bikin: .....
- 8a. We çend caran koç kir?
 Carekê
 2 caran
 3 caran
 Ji 3 caran zêdetir
- 8b. We ji qudere koçî qudere kir?
 Ji herêma ku ez lê dimam, ez çûm
gundekî/bajarokekî/bajarekî din: _____
 Ji welatê ku ez lê dimam, ez çûm
gundekî/bajarokekî/bajarekî din: _____
 Ez çûm welatên din; kîjan welat? _____
- 8c. Di koçberiyê de, ji bo we pirsgirêka(ên) herî girîng çi bû (bûn)?
.....
.....
.....
9. Niha, hûn li kîjan welatî dijîn?
 Elmanya
 Franse
 Holenda

Beş IV

- Swêd
- Ingilîztan
- Tırkiye
- Welatekî din, bi nav bikin: .....

10. Baweriya we ya dînî çî ye?

- Misilman
- Sunî
- Elewî
- Xirîstiyân
- Cihû
- Êzîdî
- Yezidi
- Bêbawer
- Tiştêkî din, bi nav bikin: .....

11a. Rewşa we ya malbatî kîjan e?

- Bi tena serê xwe
- Zewicî
- Hevberdayî
- Bî (Jinebî)
- Tenê
- Rewşeke din, bi nav bikin .....

11b. Zarokên we hene?

- Na
- Erê (çend?) .....

11c. Hûn niha çawa dijîn?

- Tenê
- Tevî hevalê xwe (mêrê xwe)
- Tevî heval û zarokên xwe

- Tevî kesekî ji malbata xwe
- Tevî heval, zarok û kesên ji malbata xwe
(weke mînak, tevî dê-bav, xesû-xezûr)
- Tenê bi zarokên xwe re
- Tenê bi dê-bavê xwe re
- Bi kesên din re: .....

12a. Xwendin û nivisandina we heye?

- Erê
- Na

12b. Hûn bi kîjan zimanan dikarin biaxivin?

- Kurdî; bi kîjan zarava(yan)?
  - Kurmancî
  - Soranî
  - Zazakî-Dimîlî
  - Zaravayên din: .....
- Tirkî
- Erebi
- Farişî
- Elmanî
- Fransewî
- Ingilîzî
- Holendî
- Swêdî
- Zimanekî din, bi nav bikin: .....

12c. Hûn heta kîjan radeyê bi zimanê welatê ku we koç kiriye dizanin?

- Pir kêr
- Hindik
- Nîvçe
- Baş
- Pir baş

Beş IV

12d. We li dibistanê perwerde dîtiye?

- Erê
- Na
- Erê, lê belê min dibistan neqedand

12e. Herî dawî, we kîjan dibistan qedand û we li ku derê xwend?

- Hîndekariya seretayî (dibistana seretayî)
  - Li welêt
  - Li Ewrûpayê
  - Li cihekî din .....
- Hîndekariya seretayî ya pîşeyî
  - Li welêt
  - Li Ewrûpayê
  - Li cihekî din: .....
- Hîndekariya navîn (dibistana navîn, lîse, dibistana navîn a pîşeyî û hwd.)
  - Li welêt
  - Li Ewrûpayê
  - Li cihekî din: .....
- Hîndekariya bilind (dibistana bilind, akademî, zanîngeh û hwd.)
  - Li welêt
  - Li Ewrûpayê
  - Li cihekî din: .....

13a. Çavkaniya bingehîn a dahata we kîjan e? (Hûn bi çi awayî debara xwe dikin?)

- Kar/Karê bi mûçe
- Alîkariya aborî ji ber nexweşiyê
- Alîkariya aborî ji ber bêkêriya kar
- Alîkariya aborî ji ber bêkariyê

- Alîkariya aborî ya civakî
 Mûçeya teqawîtbûnê
 Alîakriya aborî ji bo perwerdeyê
 Bi dahata hevalê xwe
 Bi dahata zarokên xwe
 Bi awayekî din, bi nav bikin .....

13b. Kesekî din jî hewcedarî dahata we ye?

- Erê, (çend?) ..... mirov li welêt û ..... mirov li cihê ku ez lê dimînim
 Na

(2) Faktorên Muhtemel ên Zextê (Stresê)

Ev beşa anketê, bi tiştên ku hatine serê we, bi tiştên ku mumkin e bîna serê we û bi bandorên wan ên ne-erênî yê li ser jiyana we re pêwendîdar e. Gelo hûn rastî van bûyerên jêrîn hatine? Eger hûn rastî wan hatibin, li gorî bandora wan a li ser we û li gorî pileyan, ji 0'ê (=ez lê rast nehatim, ti bandora wê li ser min nîne), heta 9'an (=ez lê rast hatim û bandoreke mezin li ser min kir), bersiva wan bi hejmaran bidin.

Qet

Pir zêde

1. Windakirina zarokan – sedema windakirinê: _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
2. Windakirina hevalê xwe (mêrê xwe)/ windakirina kesên nêzî xwe – sedema windakirinê: _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
3. Dûrmayîna ji zarokên xwe û nedîtina mezinbûna wan – sedema wê: _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Beş IV

4. Hevberdan ☐ Bi daxwaza min çêbû ☐ Bi daxwaza mêrê min çêbû ☐ Sedemeke din: _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
5. Zewaca bi darê zorê/nezewicîna bi dilê xwe	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
6. Xizanî-feqîrî	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
7. Jicîhkirina bi darê zorê ya ji gundê xwe /ji cihê jêhatinê	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
8. Xirakirina gund	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
9. Nekarîna vegeza gundê xwe	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
10. Li cihê ku dimîne, xwe di ewlehiyê de hîsnekirin	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
11. Jiyîna tirsî mirinê	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
12. Rewşa nediyariyê (nekarîna diyarkirina siberojê)	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
13. Qedexeya zimên/nezanîna zimanê dayikê	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
14. Di bin çav de mayîn / Girtêgeh	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
15. Êşkence dîtîn – ji aliyê kê ve? _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
16. Dûçarî tecawizê mayîn – ji aliyê kê ve? _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
17. Xwînîbûn	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
18. Kuştina qaşo ji bo “namûsê”	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9

19. Şideta nav malbatê										
– Fîzîkî	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
– Devkî	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
– Zordestiya derûnî	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
– Zordestiya / bindestiya aborî	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
– Şideta cinsî	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
– Şideteke din: _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
20. Ji ber şer an jî ji ber koçberiyê, belavbûna malbatê	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
21. Ji navgînên hilberînê û şewazê jiyane ye xwezayî (kevneşopî)	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
22. Ji heval û derdorên xwe dûrketin (veqetîn...)	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
23. Tenêtî	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
24. Nezanîna xwendin û nivisandinê	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
25. Zordestiya polêsan/dewletê	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
26. Şerên eskerî û bikaranîna çekan	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
27. Bi mirinê gef lê hatî xwarin – Ji aliyê kê ve: _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
28. Ji ber nêrînen xwe yê siyasî, bi cihêkariyê re rûbirûmayîn	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
29. Ji ber kurdbûnê, bi nijadperestiyê re rûbirûmayîn	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
30. Ji ber baweriya dînî û kevneşopan (toreyan), bi cihêkariyê re rûbirûmayîn	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
31. Ji ber çand û cilûbergên xwe, bi cihêkariyê re rûbirûmayîn	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
32. Ji ber jinbûnê, bi cihêkariya cinsî re rûbirûmayîn	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
33. Wekî din: _____	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9

(3) Lîsteya Pirsên Li Ser Tenduristiya Giştî (GHQ-28)

Em dixwazin fêr bibin gelo hûn xwe çiqas jînde hîs dikin (tenduristiya we çiqasî baş e) û di van çend heftayên dawî de li ser tenduristiya we çi gaz-incên we hene.

Em ji we tika dikin ku hûn bersivê bidin hemû pirsan û bersiva ku herî baş rewşa we tîne ziman bixin nav gloverekê. Divê hûn ji bîr nekin ku ev pirs ne li ser tenduristiya we ya pir berê ye, hemû pirs bi tenduristiya we ya niha re, an jî bi tenduristiya we ya çend heftayên dawî re eleqedar in!

Mînak

A1 Di demên dawî de hûn xwe baş û jînde hîs dikin? Ji her demê zêdetir **Wekî her dem** Ji her demê xirabtir Ji her demê pir xirabtir

Eger hûn xwe weke her dem (bi heman awayî) hîs dikin, divê hûn vebijarka “Wekî her dem” bixin nava gloverê.

Di demên dawî de...

A1	Hûn xwe gelekî baş û jînde hîs dikin?	Ji her demê zêdetir	Wekî her dem	Ji her demê xirabtir	Ji her demê pir xirabtir
A2	Pêdiviya we bi madeyeke hêzdêr (hêzê didê) çêbû?	Qet na	Wekî her dem	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
A3	We xwe westiyayî, ji halê ketî hîs kir? (hîsa nerazîbûnê û acciziyê)?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
A4	We xwe nexweş hîs kir?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
A5	Serê we êşiya?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
A6	We di serê xwe de acizî û zext hîs kir?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir

A7	Bedena we ji nişka ve cemidî an jî tayê we derket?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
B1	Ji ber pirsgerêkên xwe hûn bêxew man?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
B2	Piştî razanê ji bo we zehmet dibû domandina xewê?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
B3	Hîseke wekî ku hûn di bin zextê de bin, bi we re çêbû?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
B4	Hûn pir zû hêrs dibûn û morala we xirab dibû?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
B5	Tirs û panîk bi we re çêbû?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
B6	We ji xwe re got “êdî ti tişt nayê kişandin?”	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
B7	We xwe biheyecan û bistres hîs kir?	Na, qet	Ji demên din ne cudatir	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
C1	We têr mijûlahî ji xwe re peyde kir?	Ji demên din baştir	Wekî her dem	Ji demên din hindiktir	Ji demên din pir hindiktir
C2	Mijûlahiyên rojane (karûbarên rojane) zêdetir demê digirin?	Ji demên din hindiktir	Wekî her dem	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
C3	Di mijûlahiyên xwe de hûn xwe bi gîştî serketî hîs dikin?	Ji demên din zêdetir	Wekî her dem	Ji demên din hindiktir	Ji demên din pir hindiktir
C4	Hûn ji awayê xebata xwe memnûn in?	Ji demên din zêdetir	Wekî her dem	Ji demên din hindiktir	Ji demên din pir hindiktir
C5	We hîs kir ku we xebateke bifeyde pêk ani?	Ji demên din zêdetir	Wekî her dem	Ji demên din hindiktir	Ji demên din pir hindiktir
C6	We hîs kir ku (derbarê hin tiştan de) hûn dikarin biryaran bigirin?	Ji demên din zêdetir	Ji demên din ne cuda	Ji demên din hindiktir	Ji demên din pir hindiktir
C7	We karî mijûlahiyên xwe yên rojane bi kêf bikin?	Na, qet	Ji demên din ne cuda	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir

Beş IV

D1	We xwe weke mirovekî bènîrx hîs kir?	Na, qet	Ji demên din ne cuda	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
D2	Hûn fikirîn ku jiyana we bêhêvî ye?	Na, qet ne bêhêvî ye	Ji demên din ne cuda	Ji demên din hinekî zêdetir bêhêvî	Ji demên din pir zêdetir bêhêvî
D3	We hîs kir ku jiyana ne hê-jayî jiyane ye?	Na, min wiha hîs nekir	Ji demên din ne cuda	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
D4	Hûn li dawîanîna li jiyana xwe fikirîn?	Na, qet	Ji demên din ne cuda	Ez carcaran fikirim	Ez bi awayekî cidî fikirim
D5	Bi qasî ku we ji taqetê bixe, sinîr bi we re çêbû?	Na, qet	Ji demên din ne cuda	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
D6	Hûn qet wiha fikirîn: “xwezî ez bimirama û xelas bûbûma”?	Na, qet	Ji demên din ne cuda	Ji demên din hinekî zêdetir	Ji demên din pir zêdetir
D7	Hûn her tim fikirîn ku dawiyê li jiyana xwe bînin?	Na, qet	Ez zen dikim wisa nefikirim	Carcaran hat bîra min	Vebirî lê fikirim

(4) Depresyon – Tirs/Panîk – PTSS

(Pirsên vê beşê li gorî Rêbera DSM-IV-TR hatine amadekirin.)

Bersiva her pirsê, bi erê an jî na bidin û bersiva xwe jî bixin nav xelekekê de.

	<i>Ji van gazincên jêr kîjan bi we re hene?</i>		
E 1	Hilweşîna ruhî, xwe di valahiyê de hîskirin, ji ti tiştî kêfnegirtin an jî her tim xemgînbûn	Erê	Na
E 2	Hûn hilweşîna ruhî ji nîv rojê zêdetir an jî ji nîv hefteyê zêdetir hîs dikin?	Erê	No
E 3	Li hemberî jiyane di eleqeya we de kêmbûneke berçav heye?	Erê	No
E 4	Di kêfa we ya jiyane de kêmbûnek heye?	Erê	No
E 5	Di îştêha we de kêmbûnek heye?	Erê	No
E 6	Di meha dawî de, di kîloyên we de kêmbûneke berçav heye? (Bêyî ku hûn parêzê bikin û zêdetirî ji sedî 5'an kêmbûn)	Erê	No
E 7	Di meha dawî de, di kîloyên we de zêdebûneke berçav heye? (zêdetirî ji sedî 5'an zêdebûn)	Erê	No
E 8	Di demên dawî de, di xwesteka we ya têkiliya cinsî de kêmbûneke berçav heye?	Erê	No
E 9	Di dema we ya razanê de, kêmbûn an jî zêdebûn heye?	Erê	No
E 10	Di demên dawî de, di xwînmehehên we de, bêrêkûpêkî heye?	Erê	No
E 11	Hûn pir hêrsok û cîrnexweş in?	Erê	No
E 12	Di tevger û reaksiyonên we de hêdîbûn an jî paşveçûn heye?	Erê	No

Beş IV

E 13	Hûn xwe her tim westiyayî û ji hal ketî hîs dikin?	Erê	No
E 14	Hûn xwe bênxirx hîs dikin?	Erê	Na
E 15	Li hemberî xwe an jî li hemberî kesên din, hûn xwe zêde gunehkar hîs dikin?	Erê	Na
E 16	Hûn zêde bîrok in?	Erê	Na
E 17	Di biryardayînê de, hûn zehmetiyê dikişînin?	Erê	Na
E 18	Hûn pîr caran li mirin û xwekuştinê fikirîn?	Erê	Na
E 19	We qet ceriband xwe bikujin? Eger we ceribandibe, çend caran? _____ Herî dawî kengî? _____	Erê	Na
E 20	Her tim hûn difikirin ku nexweşîneke we ya bitehlûke heye?	Erê	Na
E 21	Gazincên jorîn bi we re hebin, gelo ew rê li ber jiyana we ya rojane digirin?	Erê	Na
E 22	Ev gazincên we ji kengî ve hene?	_____	
E 23	Berê jî gazincên we yên wiha çêbûbûn? Eger çêbûbin, kengî? _____	Erê	Na
F 1	Carcaran hûn krîzên kurt û ji nişka ve, krîzên ku we pîr nerehet dikin, derbas dikin? <i>(Eger tinebin, ji rûpela tê dewam bikin)</i>	Erê	Na
	<i>Eger hebin, di dema krîzê de ji gazincên jêr kêjan bi we re çêdibin?</i>		
F 2	Tepîna dil (Zêdelêdana dil)	Erê	Na

F 3	Bêhnçikîn	Erê	Na
F 4	Sergêjî	Erê	No
F 5	Lerizîn an jî bizdîn	Erê	No
F 6	Xwêdan	Erê	No
F 7	Hîsa fetisînê	Erê	No
F 8	Li cihê ku dimînin xwe biyanî hîskirin	Erê	No
F 9	Dilxelîn û vereşîn	Erê	No
F 10	Hûn hîs dikin weke ku hin perçeyên bedena we tevizîne an jî wekî ku hin endamên we tinebin?	Erê	No
F 11	Wekî ku kela we rabûbe an jî xwêdana sar didin	Erê	No
F 12	Di singa we de êş	Erê	No
F 13	Di dema krîzê de, tirsî mirinê bi we re çêbû?	Erê	No
F 14	Di dema krîzê de, hûn tirsîyan ku hûnê kontrola xwe an jî hişê xwe wînda bikin?	Erê	No
F 15	Ev krîz ji kengî ve hene?	_____	
F 16	Wextê navbera krîzên we çiqas e?	_____	

Bûyereke giran ku tesîreke mezin li jiyana we kiriye

Ev beş, bi bûyerên ku di serê we re derbas bûne re û bi nêzîkahiya we ya wan bûyeran re eleqedar e; lê ew bûyer bi awayekî berbiçav bandorê li jiyana we dikin.

Dibe ku gelek bûyerên ku jiyana we serobino kiribin, hatibin serê we. Pirsên jêrîn der barê serboriyên we de ne, yên ku di jiyana we de şopên kûr hiştibin. Pirsên me wê li ser van xalan bin: Dema ew bûyer qewimîn, reaksiyonên we çawa çêbûn û tevî bîranînên we yên li ser wan bûyeran, we jiyana xwe bi çi awayî bi rê ve bir?

1. Bûyera pêşî an jî bûyerên pêşî yên ku jiyana we serobino kir kîjan bûn? Hûn dikarin bi awayekî kurt behsa wan bikin? Ew bûyer kengî çêbûn?

1a. Çi bûbû?

.....
.....
.....

1b. Kengî qewimîbû?

.....

1c. Bûyer li ku derê bûbû?

.....

Rave:

Li jêrê, çend pirsên der barê dema piştî bûyera *herî zêde şoke dike* ya herî zêde bandor li jiyana we kirî de hene. Ji kerema xwe re bûyera ji bo we *herî zêde şoke dike* û bandorên wê bibîrbînin û bi xêzkirina binê bersivê, bersiva *erê* yan *na* bidin her pirsê.

G 1	Tiştên li ser wê bûyerê, gelek caran tên bîra we û ew we nerehet dikin hene?	Erê	Na
G 2	Ji ber wê bûyerê, hûn her tim xewnerêşk û kabûsan dibînin?	Erê	Na
G 3	Carna li we wisa diqewime; wekî ku hûn careke din wê bûyerê dijîn?	Erê	Na
G 4	Hûn wan hest, fikir an jî liv û tevgerên wê bûyerê, weke ku hûn dîsa di nav wê bûyerê de bin, dijîn?	Erê	Na
G 5	Hin tişt hene ku wê bûyerê tînin bîra we?	Erê	Na
G 6	Dema ku hûn li tiştên ku bûyerê tînin bîra we rast tên, gazincên we yên bedenî çêdibin? (Mînak: diltepîn-zûlêdana dil, bêhnçikîn, lerizîn, dilxelîn, xwêdan, zivirîna serî û hwd.)	Erê	Na
G 7	Hûn ji hest, fikir, dîmen, axaftin û ji tevgerên ku wê bûyerê tînin bîra we, bi israr direvin?	Erê	Na
G 8	Hûn ji çalakî, cih û mirovên ku wê bûyerê tînin bîra we, direvin?	Erê	Na
G 9	Hûn di bîranîna hin keliyên girîng ên bûyerê de zehmetiyê dikişînin?	Erê	Na
G 10	Piştî wê bûyerê, hûn bi awayekî giştî kêmtir beşdar dibin li tiştên ku kêfa we dianî, an jî kêf û eleqeya we ya ji bo wan tiştan kêmtir bû? (Mînak: çalakiyên bêhnvedanê û hwd.)	Erê	Na
G 11	Piştî bûyerê, hûn xwe ji kesên derdorê dûr û xerîb hîs dikin?	Erê	Na
G 12	Pêwendî bûyerê, tirseke mezin an jî hîsa bêzariyê bi we re çêbû?	Erê	Na
G 13	Hîseke wisa bi we re heye?: Wekî ku hestên hezkirinê, kêfxweşbûnê û hwd. bi we re nemabin.	Erê	Na

Beş IV

G 14	Derbarê siberojê de, endîşe û gumanên we hene?	Erê	Na
G 15	Carcaran hûn dangan dibihîzin, dengên ku kesên din nabihîzin?	Erê	Na
G 16	Carcaran hûn tiştên ecêb dibînin, tiştên ku kesên din nabînin?	Erê	Na
	<i>Ji gazincên jêr kîjan piştî bûyerê bi we re çêbûn?</i>		
G 17	Hûn bi zehmetî radizin?	Erê	Na
G 18	Piştî ku hûn razan, gelek caran şiyar dibin?	Erê	Na
G 19	Hûn pir zû hêrs dibin?	Erê	Na
G 20	Hûn ji berê zêdetir bêsebir bûne? Hûn zû reaksiyona xwe nîşan didin?	Erê	Na
G 21	Hişê we zêde belav dibe? An jî hûn tiştan ji bîr dikin?	Erê	Na
G 22	Her tim hîsa dilnerehetiyê bi we re çêdibe?	Erê	Na
G 23	Di dengêkî biçûk de ji hûn zûtir vediciniqin?	Erê	Na
	<i>Piştî bûyereke giran, ji van mijaran herî zêde kîjan li rewşa we tê?</i>		
G 24	Ji malê derneketin	Erê	Na
G 25	Dilê we naçe xwarinê	Erê	Na
G 26	Zêde xwarin	Erê	Na
G 27	Qîrîna bi ser zarokan de	Erê	Na
G 28	Nekarîna karûbarên rojane yên malê	Erê	Na
G 29	Zêdeli ser tiştan rawestîn, her tim bi paqijiyê re mijûlbûn	Erê	Na

G 30	Xeydanî (ji şer re hazirbûn)	Erê	Na
G 31	Nexwestina axaftinê ya bi ti kesî re	Erê	Na
G 32	Êdî nexwestina temaşekirina têlevizyonê	Erê	Na
G 33	Êdî nexwestina xwendina rojnameyan	Erê	Na
G 34	(Zêdetir) derman bikaranîn	Erê	Na
G 35	(Zêdetir) vexwarina alkolê an jî bikaranîna madeyên narkotîk (kêfdêr)	Erê	Na
G 36	Wextê xwe zêdetir bi xebatê derbaskirin	Erê	Na
G 37	Dev ji kar berdan	Erê	Na
G 38	Gazincên ku we li jorê behsa wan kir, ji 3 mehan zêdetir in dewam dikin?	Erê	Na
G 39	Şikayetên ku we li jorê behs kir, ji 3 mehan zêdetir in dewam dikin?	Erê	Na
G 40	Gazincên ku we li jorê behsa wan kir, ji ser bûyerê piştî çend rojan/mehan an jî salan, dest pê kir?	_____	
G 41	Piştî wê bûyera giran, hûn ji xwe re dibêjin: “Ji bo ku kesên din jî rastî heman tiştan neyên divê ez tiştêkî bikim?”	Erê	Na

Ev beşa forma pirsan der barê *têgîna we bi xwe ya dinyayê, bûyerên hatin serê we û mirovên li dora we* de ye. Ji kerema xwe re ji me re bêjin hûn ji derbirînên jêr kîjanê erê dikin an jî na dikin?

	<i>Ev bi çi awayî we li rewşa we tê?</i>	<i>Qet</i>	<i>Hindik</i>	<i>Nivî</i>	<i>Temamî</i>
1	Dema bi qasî ku gerek dike ez hewl didim, dikarim pirsgirêkên xwe yên pir zor çareser bikim.	☐	☐	☐	☐
2	Dema kesek dijberiya min bike jî, ez timî riyekê dibînim û daxwaza xwe pêk tînim.	☐	☐	☐	☐
3	Li gorî min hêsan e bi rik daxwazên xwe didomînim ji bo ku bigihîjim tiştên dixwazim û armancên xwe.	☐	☐	☐	☐
4	Dema ku bûyerên ez napêm derkevin pêşiya min, ez baş ji heqî wa derdikevim.	☐	☐	☐	☐
5	Dema ku rewşên ez napêm derkevin pêşiya min, ez baş ji heqî wa derdikevim.	☐	☐	☐	☐
6	Dema bi qasî ku gerek dike ez hewl didim, dikarim piraniya pirsgirêkan çareser bikim.	☐	☐	☐	☐
7	Ji ber ku baweriya min bi hêza min a çareserkirina pirsgirêkan heye, dema pirsgirêk derdikevin pêşiya min, ez biaram im.	☐	☐	☐	☐
8	Dema ez rastî pirsgirêkan têm, bi giştî ez dikarim çareyên cihêreng bifikirim.	☐	☐	☐	☐
9	Li hemberî pirsgirêkên dijwar jî, bi giştî ez dikarim hin tiştan bifikirim û bikim.	☐	☐	☐	☐
10	Ez bawer dikim ku her tim dikarim ji heqî her çi tiştên derkeve pêşiya min derkevim.	☐	☐	☐	☐

(5) Nirxandina Guhdariya Tendurustiyê

Ev beşa anketê li ser *guhdariya tendurustiyê* ye ku îhtîmal e ji bo bûyerên girîng ku hatine serê we, pêşkêşî we hatibin kirin.

Eger pêwendî tendurustiyê pirsgirêkên we nebin, ji kerema xwe re bersiva pirsên jêr nedin û bi beşa forma pirsan a din re dewam bikin.

Pirsên jêrîn bi pirsgirêkên tendurustiyê yê piştî bûyerên giran re eleqedar in.

1a. Çi cure pirsgirêkên we yê tendurustiyê hene?

.....
.....

1b. Pirsgirêkên we yê herî girîng ku we nerehet dikin, çi ne? (Ji ber nerehetiya xwe, hûn çi êdî nikarin bikin?)

.....
.....

2a. Li gorî we sedema nerehetiya we çi ye?

.....
.....

2b. Bijîşkê we teşxîsek danî ji bo nerehetiya we?

- Na
- Erê, çi dibêje?

.....
.....

2c. Ji bo vê yekê hûn dermanan bi kar tînin?

- Na
- Erê, kîjan?

.....
.....

Beş IV

3. We bi xwe pêşî hewl da ku pirsgirêkê çareser bikin?

- Na
- Erê, we çi kir?

.....
.....

4. Bi kêrî tişteki hat?

- Na
- Erê, we xwe baş hîs kir?

.....
.....

5. Ji bo alîkariyê, we pêşî serî li kîjan şexs û saziyan da?

- Malbat an jî hevalan
- Koma alîkariya bi xwe
- Şewirmendê dînî
- Bijîşkê malê
- Şewirmendê civakî
- Bijîşk, bijîşkê pispor an jî nexweşxaneyê
- Dermankirina profesyonel a nexweşiyên derûnî
- Bijîşkên kevneşop (bijîşkên Kurmancî)
- Wekî din:

.....

6. Piştî ku pirsgirêkên we yên tenduristiyê derketin holê, hûn çiqasî li bendê man heta ku we biryara çareserkirina wan da?

- Ji 3 mehan hindiktir
- Di navbera 3 meh û 6 mehan de
- Di navbera 6 meh û 12 mehan de
- Di navbera salek û 2 salan de
- Di navbera 2 sal û 5 salan de
- Ji 5 salan zêdetir

7. Ji bo çareserkirina pirsgirêka xwe, di peydekirina alîkariyê de we zehmetî kişand?
- Na
  - Erê, ji ber ku axaftina li ser pirsgirêkên xwe, ji bo min pir zehmet e
  - Erê, ji ber ku di çanda min de ev tişt weke nexweşiyê tê dîtin
  - Erê, ji ber ku ez ji kontrola civakî ditirsiyam
  - Wekî din:
.....
8. Hûn dikarin bibêjin gelo kesê pêşî we ji bo pirsgirêkên xwe serî lê dabû, alîkariyeke çawa da we?
.....
.....
9. Pirsgirêkên we kêmtir bûn, we xwe baştir his dikir?
- Erê, çawa çêbû, hûn dikarin hinekî rave bikin?
  - Na, çima çênebû, hûn dikarin hinekî rave bikin?
- .....
.....
- 10a. Herî zêde we ji çi aliyê ve ji wê alîkariyê sûd wergirt; ku mumkin bûya we yê kîjan aliyê wê alîkariyê biguheranda?
.....
.....
- 10b. Di alîkariyê de, aliyên kêmtir hebûn li gorî we?
- Na
  - Erê,
11. Bi van şexs an jî saziyên jêrîn re têkiliya we çêbû?
- Psîkologê psîkiyatriyê di saziyeke guhdariya tendurustiya derûnî de; kîjan .....
  - Polîklînîka psîkiyatriyê ya nexweşxaneyê
  - Psîkiyatir an jî psîkologekî pîspor
  - Na, derbasî pîrsa 20^{emîn} bibin

Beş IV

12. Ji bo çûyîna wê derê, kê înisyatîf girt?

- Min bi xwe
- Malbat, heval an jî nas û dost
- Hevalên kar an jî karbidest
- Bijîşkê malê
- Kesekî din: .....

13. Ji bo ku ji wî kesî alîkariyê bixwazin, we zehmetî kişand?

- Na
- Erê, ji ber ku: .....

14. Dema ku we bi wî kesî re xeber da, we alîkariyeke tam çawa jê girt, hûn dikarin rave bikin?

.....
.....

15a Kesê ku alîkariya tendurustiyê da we û hûn ji heman kokên etnîk in?

- Erê
- Na,; .....

15b Ji bo we çiqas girîng e ku hûn û kesê alîkariya tendurustiyê dide we ji heman koka etnîk bin?

- Qet ne girîng e
- Ewqas ne girîng e
- Ferq nake
- Girîng e
- Pîr girîng e

15c. Ji ber çi girîng e (an jî ne girîng e)?

.....
.....

16a. Kesê ku alîkariya tendurustiyê dide we, jin e yan mêr e?

- Jin
- Mêr

- 16b. Cinsiyeta kesê ku alîkariya tendurustiyê dide we, ji bo we çiqas girîng e?
- Qet ne girîng e
  - Ewqas ne girîng e
  - Ferq nake
  - Girîng e
  - Pir girîng e
- 16c. Ji ber çi girîng e (an jî ne girîng e)?
- .....
- .....
17. Ji bo çareserkirina pirsgirêka xwe, we qet bi kesekî re kuli ser hîmê çandî alîkariya tendurustiyê dide (weke melayekî) têkilî danî?
- Na, derbasî pîrsa 23'yan bibin
  - Erê, ...
18. Hûn çûn cem bijîşkekî kevneşop, ji ber ku hûn fikirîn ku hin aliyên nexweşiyên we ji aliyê kes û saziyên guhdariya tendurustiyê ên welatê hûn lê, nikarin werin dermankirin?
- Na
  - Erê, kîjan alî?
- .....
- .....
19. We zehmetî kişand dema ku we ji wî kesî alîkarî xwest?
- Na
  - Erê, ji ber ku: .....
20. Dema ku hûn çûn cem wî kesî, we alîkariyeke tam çawa dît?
- .....
- .....

Beş IV

21. Pirsgirêkên we kêm bûn, we xwe baştir hîs dikir?

Erê, çawa çêbû, hûn dikarin rave bikin?

Na, çima çênebû, hûn dikarin rave bikin?

.....
.....

22. Herî zêde we ji çi aliyê ve ji wê alîkariyê sûd wergirt; ku mumkin bûya we yê kîjan aliyê wê alîkariyê biguheranda? Li gorî we aliyên kêm çi bûn?

.....
.....

23. Ji bo çareserkirina pirsgirêkên xwe, we berê xwe da kesekî din?

Na

Erê, bi nav bikin: .....

24. Tişteki din ê ku hûn dixwazin behs bikin an jî binê xêz bikin heye?

.....
.....

(6) Pîvana Çandîbûnê li Cihê Bicîhbûnê

Li jêrê, feraziye yê derbarê pîrsgîrêkan de ku koçberên li Ewrûpayê dijîn dikarin rastî wan werin, hatine rêzkirin. Em dixwazin ku hûn demên dawî yê jiyana xwe (3 mehên dawî) bigirin ber çavan û her feraziye yê li gorî wê binirxînin. Eger ew feraziye li rewşa we neyê, hejmara 1 an jî 2; eger ew tam li rewşa we bê, hejmara 5 an jî 6 bixînin nav xelekê.

Dema ku di tezekê de peyva “Ewrûpiyan” derbas bibe, bi wê peyvê bi taybetî şênîyên niştecih welatê ku hûn lê dimînin, tê kirin.

Ev feraziye li rewşa we çiqas tê?

	Qet li rewşa min nayê			Tam li rewşa min tê		
1. Li gorî ewrûpiyan derfeta min a kariyerê kêm e	1	2	3	4	5	6
2. Ez bi taybetî tercîh dikim li mûzîka bi zimanê xwe guhdarî bikim	1	2	3	4	5	6
3. Ez xwe li cem mirovên ewrûpî rehet hîs dikim	1	2	3	4	5	6
4. Bi ewrûpiyan re gelek têkiliyên min hene	1	2	3	4	5	6
5. Ez xwarinên çanda xwe (xwarinên dê-bavê xwe) tercîh dikim	1	2	3	4	5	6
6. Ji bo min tişteki girîng e, ku ez adetên xwe (di paşerojê de) hînî zarokên xwe bikim	1	2	3	4	5	6
7. Tevî ku ez li vê derê dijîm, ez xwe wekî li welatê xwe rehet hîs nakim	1	2	3	4	5	6

Beş IV

8. Piraniya hevalên min ji çanda min in	1	2	3	4	5	6
9. Dema ez bi zimanê vir dipeyivim ji min xelet fam dikin	1	2	3	4	5	6
10. Famkirina zimanê vê derê ji bo min zehmet e	1	2	3	4	5	6

Hûn dikarin diyar bikin gelo hûn li ser têtînen jêr çî difikirin

1. Wateya Rûmetê ji bo we çî ye?

---

2. Wateya Namûsê ji bo we çî ye?

---

3. Kîjan girîngtir e ji bo we?

- Rûmet
- Namûs
- Girîngiya herduyan jî weke hev e
- Herdu jî zêde ne girîng in

JÎ BER TEVLÎBÛNA WE YA ANKETÊ, EM CAREKE DÎN BÎ DÎL Û CAN MALAVAYÎYA WE DIKIN

Ev beş wê ji aliyê anketorê ve bê dagirtin

Anketa we çend saetan devam kir û di çêkirina anketê de we navber da an na?

.....

.....

Çavdêriya xwe an jî tişteki din ê ku hûn dixwazin bînin zimên:

.....

.....

Beş V – Çavkanî

Pirtûk, Gotar, Peyman û Malperên înternetê

Beş I – Destpêk

Adlim A. (2005). Article: *Multiple Oppression and Women's Access to Healthcare*. Rotterdam: IFFWF,
http://www.un.org/womenwatch/daw/vaw/ngocontribute/International%20Free%20Women_s%20Foundation.pdf

Ahmad, F. (1991). *Die Stellung der Frau in der kurdischen Gesellschaft*. [The woman's position in the Kurdish society]. Bonn: VIA-Magazin, p.7

Ahmedî, N. (2006). TV programme “Gizing”. Channel Roj TV

A-infos (2005). *Women's Struggles in Iraq*. Britain: Organise* #64,
http://www.afed.org.uk/org/issue64/iraqi_women.html

Aker, T. et al. (2002). *Zorunlu iç göç: Ruhsal ve toplumsal sonuçları*. [Forced internal migration: Mental and social effects]. *Anadolu Psikiyatri Dergisi* 3:97–103, p. 100

Alakom, R. (1995). *Jinên Kurd: Li Kurdistanê hêzeke nûh*. [Kurdish women: A new force in Kurdistan]. Spânga: Apec

Amnesty International (2003). *Turkey, End Sexual Violence against Women in Custody!*, AI Index: EUR 44/006/2003, p.15

ANF (2007). *Îran kadınlara hayatı zindan ediyor*. [Iran imprisons women's lives]. News on 02-04-2007. Firat News Agency (ANF), Tehran,
<http://www.firatnews.com>

Aziz, N. (1992). *Kurdistan: Menschen – Geschichte – Kultur*. [Kurdistan: People – History – Culture]. Nürnberg: DA Verlag, pp.71, pp. 272

Barut, M. (1999–2001). *Göç Raporu*. [Migration Report]. Istanbul: Göç-Der (Göç Edenler Sosyal Yardımlaşma ve Kültür Derneği)

Bayazidî, M. (1858/59). *Customs and manners of the Kurds*. Ed. and translated by Rudenko, M. B., Moscow, 1963.

Bellér-Hann, I. (2005). *Binnenmigration in der Türkei*. [Internal migration in Turkey]. Heinrich-Böll-Stiftung Sachsen-Anhalt, pp.1–5 <http://www.boell.de/downloads/nachbarschaften/downloads/Abwanderung-Doku-Vortrag-Beller-Hann.pdf>

Beşikçi, I. (1987). *Wir wollen frei und Kurden sein – Brief an die UNESCO*. [We want to be free and Kurds – A letter to the UNESCO]. Frankfurt/Main: ISP-Verlag, p. 12

Berk, O. (2003). *Göç ve Orta Anadolu Kürtlerin ikinci göç dalgası – Avrupa göçü*. [Migration and second wave of migration from Kurds of Middle Anatolya – Migration to Europe]. <http://www.zincirlikuyu.net/modules.php?name=Content&pa=show-page&pid=10>

Berruti, D. et al. (2002). *Kurds in Europe*. Napoli: Tip. Marsico, p. 30, p. 60, p. 78, pp. 166, pp. 183

Blaschke, J. (1991). *Kurdische Communities in Deutschland und Westeuropa. Ein Überblick über ihre soziale und kulturelle Situation*. [Kurdish Communities in Germany and West Europe. A survey on their social and cultural situation]. Berlin: Institut für Vergleichende Sozialforschung

Brunner, B. (2006). *Kurdish History Timeline*. <http://www.infoplease.com/spot/kurds3.html>

Bumke, P. J. (1989). *The Kurdish Alevis – Boundaries and Perceptions*. Ed. in: Andrews, P. A., *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*, Wiesbaden: Reichert Verlag, p. 514

Cankatan, Ö. (2006). *Her askerin bir albümü vardır*. [Every soldier has a photo album]. Article in *Yeni Özgür Politika* on 05-08-2006, <http://www.yeniozgurpolitika.org/?bolum=haber&hid=6077>

Ceni (2007). *Eine alternative Frauensicht*. [An alternative women's view]. No. 13. Düsseldorf: Kurdisches Frauenbüro für Frieden – Ceni e.V., pp. 9

Çelik, K. (2005). *Rotinda, gerilla katliami anlatti*. [Rotinda spoke about a massacre against guerrillas]. Article on Dicle News Agency (DİHA) Ajansi on 22-11-2004, <http://www.savaskarsitlari.org/arsiv.asp?ArsivTipID=5&ArsivAnaID=23159>

Der Spiegel, Hamburg, No: 2/1995

Der Standard (2007). *“Chemie-Ali” übernimmt Verantwortung für Mاسaker an Kurden*. [“Chemical-Ali” assumes responsibility for massacre against Kurds]. News on 28-01-2007, Vienna, <http://www.cl-netz.de/foren/cl.regionen.irak/Chemie-Ali-gibt-Kurdenmord-zu-6529.html>

Der Tagesspiegel (2007). *Hatun unvergessen*. [Hatun is not forgotten]. Article on 08-02-2007, <http://www.tagesspiegel.de/berlin/art270,1977703>

Deschner, G. (1983). *Saladins Söhne: Die Kurden – das betrogene Volk*. [Sons of Saladin: The Kurds – the deceived people]. München: Droemer Knaur Verlag, p. 98

DIHA (2005). *Iranian refugees of Kurdish stock: We are killed if we turn back*. News on 12-07-2005, Dicle News Agency (DIHA), <http://www.diclehaber.com>

Elphinston W. G. (1946). *The Kurdish Question*. Oxford: Royal Institute of International Affairs, Journal Vol. 22, No. 1, p. 93

EPİ-DEM (2007). *İki 'kurtuluş' yolu: Göç ve intihar*. [Two ways of 'liberation': Migration and suicide]. Diyarbakır: Kadın Eğitim ve Psikolojik Danışmanlık Merkezi (EPİ-DEM), pp. 2

Ertürk, Y. (2006). *Report of UNHRC Special Rapporteur on Violence against Women its Causes and Consequences – Mission to Turkey: A/HRC/4/34/add.2, p.2, pp.5, p.14, p.19*

Eryılmaz, A. (2001). *40-years-in Germany – At home abroad*. Köln: DOMiT, p. 3

Esfandiari, G. (2006). *Iran: Self-Immolation Of Kurdish Women Brings Concern*. Article on Radio Free Europe/Radio Liberty, <http://www.rferl.org/featuresarticle/2006/02/c43c681f-0ad1-49b6-aadb-3784ca430536.html>

Fact-Finding Mission Report (2005). *The Cultural and Environmental Impact of Large Dams in Southeast Turkey*. London: KHRP (Kurdish Human Rights Project), pp. 8

Galie, A./Yildiz, K. (2005). *Development in Syria: A Gender and Minority Perspective*. London: KHRP, p. 51, pp. 54, p. 77, pp. 84

Galletti, M., (2001). *Western Images of Woman's Role in Kurdish Society*. Ed. in Mojab, S. *Women of a Non-State Nation: The Kurds*. Costa Mesa: Mazda Publishers, pp. 209–225

Ghaderi, C. (2002). *Psychosoziale Versorgungsstruktur von Kurdinnen – PSZ Düsseldorf*, [Kurdish Women's Psycho social Patterns of Supply]. Speech on meeting in Bremen, http://www.fluechtlingsfrauen.de/mitte_verorgungsstruktur_kurdinnen.htm

Gülşen, C. (2006). *The Kurds – Ethnic identity and nationalism in a transnational world*. Utrecht: Dersim Times, p. 156

Habasch, G. (2006). *Bericht einer Reise durch das freie Kurdistan 2006*. [Report on a journey through the free Kurdistan]. Bonn

Hassanpour, A. (1992). *Nationalism and Language in Kurdistan 1918–1985*. San Francisco: Edwin Mellen Press, pp.132

Hecker, P. (2006). *Focus Migration Türkei*. HWWI Länderprofil Nr. 5

Hillmann, K. H. (1994). *Wörterbuch der Soziologie*. [Dictionary of Sociology]. Stuttgart: Alfred Körner Verlag, p. 920

HÎNBÛN, *Kurdische Geschichte – Historische Entwicklungen nach der Teilung Kurdistans*. [Kurdish History – Historical Developments after the division of Kurdistan]. Berlin: HÎNBÛN – International Education and Counselling Centre for Women and their Families, http://www.hinbun.de/hinbun_dateien/kurd_geschichte3.html

HRW (1994). *Iraq's Crime of Genocide: The Anfal Campaign against the Kurds*. New York: Human Rights Watch (HRW), pp.11/pp.115

HRW Briefing Paper (2003). *Background on Women's Status in Iraq Prior to the Fall of the Saddam Hussein Government*. New York: Human Rights Watch (HRW), <http://hrw.org/backgrounder/wrd/iraq-women.htm>

HRW (2006). *The Anfal Trial*. New York: Human Rights Watch (HRW), <http://hrw.org/english/docs/2006/08/14/iraq13982.htm>

HRW (2007). *World Report, Syria – Events of 2006*. New York: Human Rights Watch (HRW), <http://hrw.org/englishwr2k7/docs/2007/01/11/syria14722.htm>

Istanbul Indymedia (2006). *Article: Maraş katliamı 28 yıldır aydınlanmayı bekliyor*. [For 28 years the massacre of Marash has been waiting to be enlightened]. <http://istanbul.indymedia.org/news/2006/12/162520.php>

Işık, H. (2005). *Vergangenheit und Gegenwart: Völkermord an Armeniern*. [Past and Presence: The Genocide on Armenians]. München, <http://www.hagalil.com/archiv/2005/04/armeniern.htm>

İHD (2000). *Human Rights Report 2000*. Istanbul: İHD (İnsan Hakları Derneği – Human Rights Association)

İskan Kanunu, no. 2510, 16-06-1934, [Settlement Law, from 16-06-1934] <http://www.hukuki.net/kanun/2510.13.text.asp>

Îzady, M. R. (1992). *Kurds and Kurdistan: Facts and Figures*. International Journal of Kurdish Studies, Vol. 5, No. 1 & 2, New York: Kurdish Heritage Foundation, <http://www.xs4all.nl/~tank/kurdish/htdocs/facts/history.html>

Jamal, S. (2004). *Anfal Victims Feel Forgotten*. ICR No. 61, London: Institute for War & Peace Reporting, http://iwpr.net/?p=icr&zs=f&co=167910&apc_state=heniicr2004

Jannat, M. (2005). *Inaugural dissertation: Iranische Flüchtlinge im deutschen Exil, Probleme einer Abstiegssituation*. [Dissertation: Iranian Refugees in German Exile, Problems with a deteriorating situation]. http://deposit.ddb.de/cgi-bin/dokserv?idn=975989472&dok_var=d1&dok_ext=pdf&filename=975989472.pdf

Joachim, I./ ed. Medica Mondiale (2006). *Sexualisierte Kriegsgewalt und ihre Folgen*. [Sexualized War Violence and its consequences]. Frankfurt: Mabuse Verlag, pp. 81

Jones, A. (2004). *Gendercide and Genocide*. Nashville: Vanderbilt University Press

Joseph, S., ed. (2000). *Gender and Citizenship in the Middle East*. Quotation in: Galie, A./Yildiz, K. (2005). *Development in Syria: A Gender and Minority Perspective*, KHRP, p.63

Joseph, S./Najmabadi, A. (2005). *Encyclopaedia of women and Islamic cultures*. Leiden: Brill Academic Publishers, p. 358, p. 359

Keskin, E./Karakas, F. (2005). *Dosyaların Durumu Hakkında Rapor*. [Report on the progress of legal proceedings by Legal Support Office against Sexual Abuse and Rape]. Istanbul: Gözaltında Cinsel Taciz ve Tecavüze karşı Hukuki Yardım Projesi, http://www.bianet.org/2005/03/04/gozalti_0503_istatistik.doc

Khalil, A. (2007). *Failed Suicides Create Plastic Surgery Demand in ICR No.219, 27-04-07*. London: Institute for War & Peace Reporting, http://iwpr.net/?p=icr&cs=f&co=335219&apc_state=heniicr2007

Khomeini, A. (1979) *Speech on Radio Tehran*, 17-12-1979. Quoted in: McDowall, D. (1996). *A Modern History of the Kurds*. London: Tauris, p. 271

KHRP (2006). *Torture in Turkey – Current Status of Torture and Ill-treatment*. <http://www.khrp.org/publish/p2006/TORTURE%20IN%20TURKEY.pdf>

Kızılhan, I. (1994). *Der Sturz nach oben*. [Upstairs Overthrow]. Frankfurt: Medico International, p. 28, pp. 98

Kızılhan, I. (2002). *Veränderungsprozesse in der Türkei seit Beginn der Beitrittspartnerschaft*. [Transformation in Turkey since the begin of the accession partnership]. *Diskussionsbeiträge der Projektgruppe Friedensforschung Konstanz*, Nr. 52, p. 4

KonKurd (2002). *The Yezidis and Yezidism*. <http://www.nadir.org/nadir/initiativ/kurdi-almani-kassel/kultur/yeziden/yezidism.htm>

Köker, G. (2006). *kEditor article: Kadın ve Savaş*. [Woman and War]. http://www.keditor.com/yazilar_14.html

KWRW (2007). *Stop FGM in Kurdistan*. Article on 15-04-2007, London: Kurdish Women's Right Watch (KWRW), <http://www.kwrw.org/index.asp?id=96>

KWRW (2007). *KWRW condemns the stoning of teenage Yezidi girl in Kurdistan*. Article on 27-04-2007. London: Kurdish Women's Right Watch (KWRW), <http://www.kwrw.org/index.asp?id=87>

Lasky, M.P. (2006). *Iraqi Women Under Siege*. Code Pink/Global Exchange, p. 4 <http://www.codepink4peace.org/downloads/IraqiWomenReport.pdf>

Mahabadi, S. (2005) *İran'da şarkı söyleyen Kürt kadın sanatçıya recm tehdidi!* [Threat of stoning for female Kurdish singer in Iran for singing songs!]. News on 03-07-2005. Mesopotamia News Agency (MHA)

Mahnaz, A./Friedl, E. (1994). *In the Eye of the Storm: Women in Post-Revolutionary Iran*. New York: Syracuse University Press

Meyers Lexikon Online (2007). *Fruchtbarer Halbmond*. [Fertile Crescent]. Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, http://lexikon.meyers.de/meyers/Fruchtbarer_Halbmond

MHA (2005). *Iranian army bombed plains, 3 Kurdish villagers wounded*. News on 23-06-2005. Mesopotamia News Agency (MHA), <http://www.mhanews.com/index.php>

Mies, M. (1989). *Patriachat und Kapital – Frauen in der internationalen Arbeitsteilung*. [Patriarchy and Capital – Women in the international division of labour]. Zürich: Rotpunktverlag, p. 110

Mischkowski, G./ed. Medica Mondiale (2006). *Sexualisierte Kriegsgewalt und ihre Folgen*. [Sexualized War Violence and its consequences]. Frankfurt: Mabuse Verlag, pp. 35, pp. 417

Mojab, S. (2000). *The Feminist Project in Cyberspace and Civil Society*, Convergence 33 no. 1/2, pp. 106–119

Mojab, S. (2001). *The solitude of the stateless: Kurdish women at the Margins of Feminist Knowledge*. Costa Mesa: Mazda Publishers, p. 4

Moradi, G. (2005). *Aktuelle Situation der Kurden im Iran und Lösungsperspektiven*. [Present Situation of Kurds in Iran and Prospects for Solutions]. Speech at Hannover University on 07-11-2005, http://www.stud.uni-hannover.de/~leyla/Moradi_20051107.pdf

Münchener Flüchtlingsrat MFR (2005). *Fluchtursachen in den 10 Hauptherkunftsländern in 2005*. [Reasons for migration in the 10 main countries of origine in 2005]. <http://www.muenchner-fluechtlingsrat.de>

Natali, D. (2000). *Manufacturing Identity and Managing Kurds in Iraq, Turkey and Iran: A Study in Evolution of Nationalism*; PhD Dissertation in Political Science. University of Pennsylvania, p.238

Nebez, J. (1997). *Die Kurden – ihre Geschichte und Kultur*. [The Kurds – their History and Culture]. Berlin: Kurdische Gemeinde Berlin, p. 7

Öcalan, A. (2006). *The Roots of Civilisation*. London: Pluto Press, p. 8

O'Donnell, L. (2003). *Saddam 'made sex slaves' of Kurd women*. Article in Scotland on Sunday on 17-08-2003. <http://scotlandonsunday.scotsman.com/international.cfm?id=902512003>

Olson, R. (2001). *Turkey-Syria Relations, 1997 to 2000: Kurds, water, Israel and "undeclared war"*, Orient, No: 42/2001, pp. 101

Özoğlu, H. (1996). *State-Tribe Relations: Kurdish Tribalism in the 16th and 17th Century Ottoman Empire*. British Journal of Middle Eastern Studies, p.11

Özoğlu, H. (2004). *Kurdish notables and the Ottoman State*. New York: Suny Press, p. 23

Psychologische Forschungs- und Modellambulanz für Flüchtlinge; Universität Konstanz/vivo international, *Jahresbericht Dez. 2003 – Nov. 2004*, [Annual report of the Psychological Research and Model Polyclinic for Refugees in Constance/Germany]. p. 10

Qendil, H. & A. (2006). *Kurdistan My Identity*. UK: SunLand Publications, p. 28

Rauchfuss, K. (2002). *Justice heals*. Coordination office for a worldwide network in the fight against impunity, <http://www.gerechtigkeit-heilt.de>

Refugees International (2006). *Country Information – Syria*, <http://refugeesinternational.org/content/country/detail/7267>

Sandler, L. (2003). *Iraq's Women – Occupied Territory*. New York: Amnesty International Magazine, http://www.amnestyusa.org/Winter_2003/Iraqs_Women_Occupied_Territory/page.do?id=1105517&n1=2&n2=19&n3=429

Schumann, G. et al. (1992). *Ez Kurdim*. [I am a Kurd]. München: Marino Verlag, p. 78

SHRC (2005) *Syrian Human Rights Committee Annual Report*, Summary about Human Rights in Syria 2005, <http://www.shrc.org.uk/data/asp/d5/2285.aspx>

Siedentopf, G. *Projekt: Refugium Stade*, Niedersächsisches Ministerium für Soziales, Frauen, Familie und Gesundheit, http://www.ms.niedersachsen.de/master/C780181_N667199_L20_D0_O674_I674.html

Solecki, R. (2006). *Shanidar Cave*. Jessica Marsh, Arch 219 Journal Entry 8, <http://jmarsh09.blogs.wooster.edu/2006/04/30/journal-entry-8>

Sümbül, A. (2004). *Güneydoğu'da Fuhuş*. [Prostitution in the Southeast]. Ankara: Elma yayinevi

Şahin, M./Kaufeldt, R. (2002). *Daten und Fakten zu Kurden und Kurdistan*. [Dates and Facts on Kurds and Kurdistan]. Köln: Pro Humanitate, p. 23, p. 27, p.74, pp.76, pp.78, p.95, pp.127, pp.133, p.142, pp.148, p.218, p.290

Şenpınar, F. (1999). Facharbeit: *Kurdische Frauen und Mesopotamien*. [Research paper: Kurdish Women and Mesopotamia]. Frankfurt, <http://www.deutsch-kurdische-gesellschaft.de/kurdfrauenMesop1.htm>

TİHV (2003). *Türkiye İnsan Hakları Raporu 2002*. [Annual Report of the Turkey Human Rights Foundation 2002] http://www.tihv.org.tr/data/Yayinlar/Turkiye_Insan_Haklari_Raporu/Ra_2002_Turkiye_Insan_Haklari_Raporu.pdf, pp. 4

Timar, F. (1998). *Die Wahrnehmung der kurdischen MigrantInnen in Deutschland – durch die Brille der türkischen Politik? Kurdische Migranten in Deutschland*. [The perception of the Kurdish Migrants in Germany – through the eyeglasses of the Turkish politics? Kurdish Migrants in Germany]. Bonn: Navend

TJAK (2007). *A different voice for the prevention of violence against women*. Report of Women's Commission of the Freedom-Loving Women's Movement (TJAK) to the Conference on 25-11-2006: Iraq; Tevgera Jinanî Azadîxwazi Kurdistanê

Tolan, T. *Die Yeziden in Deutschland – Religion und Leben*. [The Yezids in Germany – Religion and Life]. Oldenburg, <http://www.yezidi.org/74.98.html>

UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women CEDAW, 1979, <http://www.un.org/womenwatch/daw/cedaw/text/econvention.htm>

UN Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples, 1960, http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/c_coloni.htm

UN International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination ICERD, 1965, <http://www.ohchr.org/english/law/cerd.htm>

UNAMI (2007). *Human Rights Report*, Jan.–March 2007. UN Assistance Mission for Iraq (UNAMI), p. 17

UNESCO Institute for Statistics (2004). *Statistics in Brief – Syrian Arab Republic*. <http://stats.uis.unesco.org>

UNHCR (2002). *Report on the Situation of Human Rights in the Islamic Republic of Iran*, <http://www.unhcr.ch/Huridocda/Huridoca.nsf/TestFrame/40fc68cd8a9a97f9c1256b8100525f97?Opendocument>

UNHCR Standing Committee (2007). EC/58/SC/CRP.11, Note on International Protection, p. 15

UNIFEM (2006). *Unifem Gender Profiles 2006*. Country Profiles – Reports and Fact Sheets on Iraq. Women, War & Peace, <http://www.women-warpeace.org/iraq/iraq.htm>

United Nations Security Council Resolution S/RES/0678 (1990), Adopted by the Security Council at its 2963rd meeting on 29-11-1990

Yaghmaian, B. (2002). *9/11 and Fortress Europe: the Drama of the New Moslem Diaspora*. Article on: <http://www.counterpunch.org/behzad0717.html>

Yeğen, M. (2006). *Cumhuriyet ve Kürtler*. [Republic and Kurds]. Speech on Conference in Istanbul: Sivil ve demokratik çözüm arayışları – Türkiye'nin Kürt Meselesi, <http://bianet.org/2006/03/14/75849.htm>

YEK-KOM (1996). *Bis zum letzten Kurden*. [Till the last Kurd]. Bochum: Föderation Kurdischer Vereine in Deutschland. e.V., pp. 43

21. yy Kadın Özgürlük Manifestosu (2003). [21st Century's Women's Freedom Manifesto]. *Weşanên Jina Serbilind* 17, pp.141

Zülch, T., ed., (2003). *Dreieinhalb Jahrzehnte Schreckensherrschaft des Baath-Regimes 1968 – 2003: Eine Million Opfer*. [Three and a half decade of the Baath regime's reign of terror 1968–2003: One million Victims]. Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, p.3

Beş II – Encamên Dawiyê û Netîceyên Lêkolînê

Al-Saffar, S., Borgå, P., Edman, G. & Hällström, T. (2003). *The aetiology of posttraumatic stress disorder in four ethnic groups in outpatient psychiatry. Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 38, 456–462.

Al-Issa, I. & Tousignant, M. (1997). *Ethnicity, immigration, and psychopathology*. New York: Plenum Press.

Ayata, B./Yükseker, D. (2007). *İnkâr Siyasetinden “idare” politikasına: Kürtlerin Zorunlu Göçü*. Birikim Dergisi, Sayı: 213, Ocak 2007

Ayata, B./Yükseker, D. (2007). *Kürtlerin yerinden edilmesine ulusal ve uluslararası tepkiler*. Birikim Dergisi, Sayı: 213, Ocak 2007

Başoğlu, M., Kılıç, C., Şalcıoğlu, E. & Livanou, M. (2004). *Prevalence of posttraumatic stress disorder and co morbid depression in earthquake survivors in Turkey: an epidemiological study*. Journal of Traumatic Stress 17(2), 133–141.

Bayard-Burfield, L., Sundquist, J. & Johansson, S.E. (2001). *Ethnicity, self-reported psychiatric illness, and intake of psychotropic drugs in five ethnic groups in Sweden*. Journal of Epidemiology and Community Health, 55, 657–664.

Bengi-Arslan, L., Verhulst, F.C. & Crijnen, A.A.M. (2002). *Prevalence and determinants of minor psychiatric disorder in Turkish immigrants living in the Netherlands*. Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 37, 118–124.

Berry, J.W. (2005). *Acculturation: living successfully in two cultures*. International Journal of Intercultural relations, 29, 697–712.

Boehnlein, J.K. (2002). *The place of culture in trauma studies: an American view*. Evolutionary Psychiatry 67, 701–711.

Breslau, N. (2002). *Epidemiologic studies of trauma, Posttraumatic Stress Disorder, and other psychiatric disorders*. Canadian Journal of Psychiatry, 47, 923–929.

Breslau, N., Kessler, R.C., Chilcoat, H.D., Schultz, L.R., Davis, G.D. & Andreski, P. (1998). *Trauma and posttraumatic stress disorder in the community. The 1996 Detroit area survey of trauma.* Archives of General Psychiatry, 55, 626–632.

Brewin, C.R. & Holmes, E.A. (2003). *Psychological theories of posttraumatic stress disorder.* Clinical Psychology Review, 23, 339–376.

Bhugra, D. (2004). *Migration and health.* Acta Psychiatrica Scandinavica, 109, 243–258.

Brom, D. & Kleber, R.J. (1985). *De Schok Verwerkings Lijst.* Nederlands Tijdschrift voor de Psychologie, 40, 164–168.

Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) (2005) *Allochtonen in Nederland.* [Migrants in the Netherlands] Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

Creamer, M., Burgess, P. & McFarlane, A.C. (2001). *Post-traumatic stress disorder: findings from the Australian National Survey of Mental Health and Well-being.* Psychological Medicine, 31, 1237–1247.

Crescenzi, A., Ketzer, E., Ommeren, M. van, Phuntsok, K., Komprou I.H. & Jong, J. T.V.M. de (2002). *Effect of political imprisonment and trauma history on recent Tibetan refugees in India.* Journal of Traumatic Stress 15 (5), 369–375.

DeGirolamo, G. & McFarlane, A.C. (1996). *The epidemiology of PTSD: A comprehensive review of the international literature.* In A.J. Marsella, M.J. Friedman, E.T. Gerrity, R.M. Scurfield (Eds.), *Ethnocultural aspects of post-traumatic stress disorder: Issues, research, and clinical applications* (pp.33–85). Washington, DC: American Psychiatric Association.

Drogendijk, A.N., Van der Velden, P.G., Kleber, R.J., Christiaanse, B.B.A., Dorresteyn, A.M., Grievink, L., Gersons, B.P.M., Olff, M. & Meewisse, M.L. (2003). *Turkse getroffen en vuurwerkramp Enschede: een*

vergelijkende studie. [Turkish victims of the firework disaster: a comparative study]. *Gedrag & Gezondheid*, 31, 145–162.

Ehlers, A. & Clark, D.M. (2000). *A cognitive model of posttraumatic stress disorder*. *Behaviour Research and Therapy* 38, 319–345.

Eisenman, D.P., Gelberg, L., Liu, H. & Shapiro, M.F. (2003). *Mental health and health-related quality of life among adult Latino primary care patients living in the United States with previous exposure to political violence*. *Journal of the American Medical Association* 290 (5), 627–634.

Gerritsen, A.A.M., Bramsen, I., Devillé, W., Willigen, L.H.M. van, Hovens, J.E., & Van der Ploeg, H.M. (2004). *Health and health care utilisation among asylum seekers and refugees in the Netherlands: Design of a study*. *BMC Public Health* [elektronische versie] <http://www.biomedcentral.com/1471-2458/4/7>

Goldberg, D.P. & Hillier, V.F. (1979) *A scaled version of the General Health Questionnaire*. *Psychological Medicine*, 24, 18–26.

Goldberg, D.P., Gater, R., Satorius, N., Ustun, T.B., Picinelli, M., Guroje, O., et al. (1997). *The validity of two versions of the GHQ in the WHO study of mental illness in general health care*. *Psychological Medicine*, 27, 191–197.

Gravilovic, J.J., Schutzwahl, M., Fazel, M., & Priebe, S. (2005). *Who seeks treatment after a traumatic event and who does not? A review of findings on mental health service utilization*. *Journal of Traumatic Stress* 18 (6), 595–605.

Gülşen, C.H. (2002). *De Koerden. Etnische identiteit en nationalisme in een transnationale wereld*. [The Kurds. Ethnic identity and nationalism in a transnational world] Utrecht: Cheko Cheka Producing & Publishing.

Fazel, M., Wheeler, J., & Danesh, J. (2005). *Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: a systematic review*. *Lancet*, 365(9467), 1309–1314.

Halligan, S.L. & Yehuda, R. (2000). *Risk factors for PTSD*. PTSD Research Quarterly, 11, 1–8.

Hondius, A.J.K., Willigen, L.H.M. van, Kleijn, W.Chr. & Ploeg, H.M. van der (2000). *Health problems among Latin-American and Middle-Eastern refugees in the Netherlands: relations with violence exposure and ongoing socio-psychological strain*. Journal of Traumatic Stress 13 (4), 619–634.

Horowitz M.J. (1976). *Stress response syndromes*. Oxford: Jason Aronson.

Horowitz, M.J., Wilner, N. & Alvarez, W. (1979). *Impact of Event Scale: A measure of subjective stress*. Psychosomatic Medicine, 41, 209–218.

Jacobson, K./Landau, L.B. (2003), *The dual Imperative Refugee Research: Some methodological and ethnical considerations in the social science research on Forced migration*, Disaster, 2003, 27(3):185–206

Jong, J.T.V.M. de & Ommeren, M. van (2002). *Toward a culture-informed epidemiology: combining qualitative and quantitative research in transcultural contexts*. Transcultural Psychiatry 39 (4), 422–433.

Joseph, S. (2000). *Psychosomatic evaluation of Horowitz's Impact of Event Scale: A review*. Journal of Traumatic Stress, 13, 101–114.

Kamperman, A.M., Komproe, I.H. & Jong, J.V.T.M. de (2003). *De relatie tussen culturele aanpassing en psychische gezondheid bij de eerste generatie Turkse, Marokkaanse en Surinaamse migranten*. [The relation between cultural adaptation and psychological health in first generation Turkish, Moroccan and Surinam migrants]. Gedrag & Gezondheid, 31, 163–174.

Kaplan, C.D., Korf D., & Sterk, C. (1987). *Temporal and social contexts of heroin-using populations. An illustration of the snowball sampling technique*. The Journal of Nervous and Mental Disease, 175, 566–574.

Kessler, R.C., Sonnega, A., Bromet, E., Hughes, M. & Nelson, C.B. (1995). *Posttraumatic stress disorder in the National Comorbidity Survey*. Archives of General Psychiatry, 52 (12), 1048–1060.

Kleber, R.J., Figley, Ch.R. & Gersons, B.p.R. (1995) (Eds.). *Beyond trauma: Cultural and societal dynamics*. New York: Plenum Press.

Kleber, R.J. & Brom, D. in collaboration with Defares, p. B. (1992). *Coping with trauma: Theory, prevention and treatment*. Amsterdam/Berwyn, Pennsylvania: Swets & Zeitlinger International.

Knipscheer, J.W. & Kleber, R.J. (2001). *Help seeking attitudes and utilization patterns regarding mental health problems of Surinamese migrants in the Netherlands*. Journal of Counseling Psychology 48 (1), 28–38.

Knipscheer, J.W. & Kleber, R.J. (2006). *The relative contribution of post-traumatic and acculturative stress to subjective mental health among Bosnian refugees*. Journal of Clinical Psychology, 62 (3), 339–353.

Miller, K.E., Weine, S.M., Ramic, A., Brkic, N., Bjedic, Z.D., Smajkic, A., Boskailo, E. & Wortington, G. (2002). *The relative contribution of war experiences and exile-related stressors to levels of psychological distress among Bosnian refugees*. Journal of Traumatic Stress, 15, 377–387.

Mooren, T.T.M (2001). *The impact of war. Studies on the psychological consequences of war and migration*. Delft: Eburon.

Mooren, T.T.M., Knipscheer, J.W., Kamperman, A., Kleber, R.J., & Komproe, I. (2001). *The Lowlands Acculturation Scale: validity of an adaptation measure among migrants in the Netherlands*. In T.T.M. Mooren, The impact of war (pp.49–70). Delft: Eburon.

Nicholson, B.L. (1997). *The influence of pre-emigration and post-emigration stressors on mental health: A study of Southeast Asian refugees*. Social Work Research, 21, 19–30.

Norris, F.H., Friedman, M.J. & Watson, p.J. (2002). *60,000 Disaster victims speak: part II. Summary and implications of the disaster mental health research*. *Psychiatry*, 65, 240–260.

Okazaki, S. & Sue, S. (1995). *Methodological issues in assessment research with ethnic minorities*. *Psychological Assessment*, 7, 367–375.

Porter, M., & Haslam, N. (2005). *Predisplacement and postdisplacement factors associated with mental health of refugees and internally displaced persons – A meta-analysis*. *Journal of the American Medical Association*, 294(5), 602–612.

Punamaki, R.L., Komproe, I.H., Qouta, S., Elmasri, M., & de Jong, J.T. (2005). *The role of peritraumatic dissociation and gender in the association between trauma and mental health in a Palestinian community sample*. *American Journal of Psychiatry*, 162(3), 545–551.

Ploeg, E. van der, Mooren, T.T.M., Kleber, R.J., Velden, P.G. van der & Brom, D. (2004). *Internal validation of the Dutch version of the Impact of Event Scale*. *Psychological Assessment*, 16, 16–26.

Rosner, R. (2003). *Introduction: Psychological consequences of the war in the region of former Yugoslavia*. *Journal of Clinical Psychology*, 59 (1), 1–8.

Rousseau, C. & Drapeau, A. (2004). *Premigration exposure to political violence among independent immigrants and its association with emotional distress*. *The Journal of Nervous and Mental Disease* 192 (12), 852–856.

Silove, D., Manicavasagar, V., Coello, M. & Aroche, J. (2005). *PTSD, depression and acculturation*. *Intervention* 3 (1), 46–50.

Shrestha, N.M., Sharma, B., Ommeren, M. van, Regmi, S., Makaju, R., Komproe, I., Shrestha, G.B. & de Jong, J.T.V.M. (1998). *Impact of torture on refugees displaced with the developing world. Symptomatology among Bhutanese refugees in Nepal*. *Journal of the American Medical Association* 280, 443–448.

Schnurr, p. P., Lunney, C.A. & Sengupta, A. (2004). *Risk factors for the development versus maintenance of posttraumatic stress disorder*. Journal of Traumatic Stress 17 (2), 85–95.

Steel, Z., Silove, D., Bird, K., McGorry, P., & Mohan, P. (1999). *Pathways from war trauma to posttraumatic stress symptoms among Tamil asylum seekers, refugees and immigrants*. Journal of Traumatic Stress, 12, 421–435.

Steel, Z., Silove, D., Chey, T, Bauman, A., Phan, T, & Phan, T. (2005). *Mental disorders, disability, and health service use amongst Vietnamese refugees and the host Australian population*. Acta Psychiatrica Scandinavica 111, 300–309.

Sundquist, J., Bayard-Burfield, L., Johansson, L.M. & Johansson, S.E. (2000). *Impact of ethnicity, violence and acculturation on displaced migrants: psychological distress and psychosomatic complaints among refugees in Sweden*. Journal of Nervous and Mental Disease, 188 (6), 357–365.

Virta, E., Sam, D.L. & Westin, C. (2004). *Adolescents with Turkish background in Norway and Sweden: a comparative study of their psychological adaptation*. Scandinavian Journal of Psychology, 45, 15–25.

Peywendî:

Koordînasyona Projeyê:

Weqfa Navneteweyî ya Jinên Azad
(International Free Women's Foundation)
Willebrordusplein 10a
NL-3037 TC Rotterdam
Têlêfon: +31 (0) 10 4651800
Faks: +31 (0) 10 2651460
E-mail: info@freewomensfoundation.org

Hevkarên Projeyê

Utrecht University, Department of Clinical and Health Psychology
Universiteit Utrecht, Klinische Psychologie
Lêkolîner: Dr.J.W.Knipscheer, Drs. C.H. Gülşen & Prof.dr. R.J. Kleber
Postbus 80140
NL-3508 TC Utrecht
Têlêfon: +31 (0) 30 2537574
E-mail: j.w.knipscheer@fss.uu.nl

CIK Paris

147, Rue de Laffayette
75010 Paris / France
Têlêfon: +33 (0) 1 42812271
E-mail: cikparis@wanadoo.fr

